

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

prof . Esenow A.

**“Binagärligiň we şähergurluşygyň taryhynyň we
nazaryýetiniň häzirki zaman meseleleri”**

Hünäri: Binagär

Aşgabat 2010

Sözbaşy

“Binagärliğin we şähergurluşygyň taryhynyň we nazaryýetiniň häzirki zaman meseleleri”, jemleýji derejede talyplaryň öňki binagärliğin we şähergurluşygyň taryhy we nazaryýeti hakynda alan bilimleri esasynda gelejekki özgerişlere garaýyşlar döretmek. Talyplaryň ylmy tarapdan bolan täze gözleglerini binagärlige we binagärlik döredijiligini öňe sürmek üçin bolan çuňňur düşüňjelerini uýgunlaşdyrmaga mümkinçilik döredi. Bu ders dünýewi medeniýete we taryhy akymlara laýyklykda bolan usullary we garaýyşlary bilmäge ýol açýar.

Dersi okatmagyň maksady—binagärlikde we şähergurluşykda bolan täze nazaryýetiň we taryhy maglumatlaryň jemleýji tarapdan garaýyşy. Häzirki zaman problemelerine düşüňmek we öwrenmek hem-de binagäriň döredijilik işinde tebigi we medeni miraslaryň täsirlerini anyklama.

Dersi öwrenmekligiň meseleleri —binagäriň hünärmen garaýyşlaryna ylmy esaslary guýmak.

Ylymda we nukdaýnazarçylykda—binagärlik döredijiliginde we binagärliğin eýsem düşüňmekde ylmy garaýyşy ullanmak; adamzadyň we onyň medeniýetini ösmeginde binagärçiligiň ähmiýeti we binagäriň nähili ornunyň bardygyny aňlamak.

Hünärmenlikde —hünärmen pelsepesiniň düýpleriniň guralmagyny.

Raýatçylyk—jemgyýetiň we binagäriň özara gatnaşygynyň taryhy däp-dessurlaryny ýüze çykarmak. Jemgyýetiň ösmeginde täzelikli görnüşleri döretmek.

Binagärlik döredijiliginde bilim we ylym adamyň durmuş töweregini gurnamakda, ýurdumyzyň görkani şekillendirmede, durnukly medeni we maddy miraslary düzmekde iň wajyp esasydyr. Sebäbi ruh adamyň kellesinde mesgen tutanda, ylym we dünýä garaýyş; ruh adamyň ýüreginde ornaşanda bolsa, sungat kemala gelýär. Bu düşüňjeler binagärlik bilimiň maýasy hökmünde talyplara – gelejekki binagärlere öwredilmelidir we esasy talaplar hökmünde okuw kämilligine girizilmelidir. Milli duýgylary talyplara guýmak üçin: Türkmenistanyň taryhyny, milli mirasyny, sungatyny, gurluşyk däp-dessurlaryny we dünýä binagärliğin häzirki zaman ugurlaryna nukdaýnazar salmany.

Milli binagärlik mekdebiň binýad—adamyň esasy synasy—göwresi, ýüregi hem akylydyr. Göwresi—maddy medeniýeti; akyly bolsa-milletiň pelsepesidir hem ähmiýeti. Bu düýpli düşüňjeler binagärlik taslamasynyň esaslary bolýarlar maddy medeniýet, şekillendiriş medeniýet we ruhy medeniýet.

Maddy medeniýeti—adamlaryň tebigat, ýaşayan tebigi giňişligi bilen özara baglanyşygynyň täsin aýratynlyklarynyklaryny aňladýar. Ýagny Türkmenistanyň tebigi landşaftlary, klimaty, ekologiki şertleri gurluşyk däp-dessurlarynyň sebäpleri bolup milli-medeni miraslar döredilipdir. Binagärlik kafedrasynyň talyplary Türkmenistanyň binagärlik klimatologiýasyny we ekologiýasyny taslamada ulanmany öwrenmeli. Binagärlik biliminiň özeni prinsipleriň Türkmen hemişe tebigatyň goýnunda, öz ruhy hem maddy medeniýetiniň jümmüşinde ýaşamany başarypdyr. Milletimiz öz ýaşayş töweregini tebigata garşylyk

görkezmek, onyň garşysyna çykmak usulynda däl-de, tebigat bilen sazlaşyk esasyndan gurnapdyr.

Şekillendiriş medeniýetinde binagärlik iň uly şaha we oňa elmydama ýokary dereje hökmünde garalypdyr. Biziň dünýä belli myraslarmyza çeperçilikde, hemme taraplaýyn sazlaşyklylygyna, geometiki usullarynda, şähergurluşyk kompozisiýasynda bellenilýär. Olary düpli bilmek, öwrenmek talyplaryň esasy borjudy.

Binagärlik sungaty çylşyrymly kär hem-de hünärmenleri taýynlamak üçin köp wagty talap edýär. Talyplara hünärmen usullaryny öwretmek we görkezmek, binalaryň esasy görnüşlerinden uýgunlama-taslama işlerini geçirmek; şähergurluşyk-meýilnamalaşdyryş işleriniň esaslary, abadançylyk we inženerçilik infrastrukturalaryny aňlamak; binagärliğin we şähergurluşygyň taryhyny we nazaryýetini bilmek we köp-köp başgalar. Binagärlik–adamyň dünýäsi, öýi, gurşawy, görnüşi, onyň ýaşayşy, işi, häsiýeti, ýurdyň ýüzi, hem-de keşbi.

Eger-de lukmançylyk adamyň süňňüni bejerýän bolsa, binagärçilik–milletiň ruhyny, onuň durmuş gurnamasyny, görkünü, guwanjyny, kuwwatyny, buýsanmasyny döredýän sungatdyr.

Ruhy medeni baýlyklarymyzy, ýagny taryhymyzy, Beýik şahsiýetleriň mirasyny hem-de siwilizasiýa prosessleri aňlama we täze medeni baýlyklara –Täze Galkynyş we Özgertmeler Eýýamynyň döredijiligine gelejekki binagärleriň durkydyr.

Bu ugur binagärlik sapaklary bilen doly utgaşykly. Binagärlik–şähergurluşyk taslamada gutarnykly durmuşa geçirme usullary we olaryň esasy şekillerini görkezmek. Eýsem, binagärlik nazaryýeti konsepsiýa taýdan şertlenendigini aňladyp, binagärliğin we şähergurluşygyň gelejekki ösmeginiň düýbini açyp, olaryň täze görnüşlerini anykly aňladyp we döredijiligiň öňde baryjy maksatlaryny hem-de şoňa görä bolan görnüşleri, şekilleri we täze formalary döredilip durmuşa geçirilmek meselesini çözmek.

Binagärlik töweregine sosial-medeni taýdan täsirler, şäheriň emele gelmeginde ýaşayş töweregiň aýratynlyklary (şäher-ýaşayş töwerek ulgamy). Şäher edil jemgyýetiň–sozial strukturasyny aňladyp adamzadyň taryhy we medeni taýdan yzygiderli ösmegini berjaý edýän.

Binagärlik döredijiliginde ýüze çykýan pikirleri, ugurlary we şolar bilen sepleşikli bolan täze durmuşyň alamatlary, giňişleýin gurnalyşy, tebigy töwerege garaýyşlar barada nukdaýnazarlary, düşüňjeleri talyplara düşündirmek.

Binagärlik ylmy we onyň fundamental ylymlar bilen sepleşikligi

Esasy düşüňjeler we olaryň ewolýusyýasy;
Binagärlik ylmynyň ösmeginiň gyzgaça taryhy;
Binagärlik ylmy–barlag işlerinde nukdaýnazar;
Fundamental ylymlar barada düşüňje we häsiýetlendirmek.
Ylmyň görnüşleri–Fundamental ylymlar we pudak ylymlary.
Ylmy gurnamalar ylymlar akkadearyň, ýörite ylmy–önümçilik institutlary;
arhitektura we şähergurluşyk ylmy-barlag institutlary; tejribe we eksperimental işler.

Arhitekturaň we şähergurluşygyň ylmy derejede edilýän işler könedən gelýär, ýagny Witruwiniň “Arhitekturaň on-kitaby” Ia.b.e. öň, ýa-da A.Palladionyň “Arhitekturanyň dört kitaby” (XV-XVIa.a). Häzirki zamanda arhitektura ylmy köp pudaklardan ybarat: Ylmy-barlag ýaşaýyş jaý instituty, şähergurluşyk ylmy-barlag instituty we ş.m.

Her ylmyň öz ugry boýunça nukdaýnazarlary bolýar: empiriki, hasaplaýjy, grafo-analitiki, anket bilen ýa-da pilotaj görnüşde we ş.m.

Ylymda gerekli usullar boýunça anyklamak ugryny düzýärler. Arhitektura köpülenç funksiýal tipologiki anyklamalary we grafo-analitiki anyklamalary ullanylýar.

Häzirki zaman arhitektura ylym baranda köpülenç Fundamental ylymlaryň netijelerini we şolaryň esasynda düzülen ylmy usulary ullanylýar. Arhitekturaň başga köp ylymlar bilen hem sepleşikli. Şol sebäpli bir näçe degişli sorsaglary-lym näme, arhitektura ylmy we onyň netijelerini taslamada ulanmak maslahata talyplaryň önünde goýuar.

Arhitektura ylmy Fundamental ylymlar bilen gatnaşyklygy

Fundamental ylymlar we ähmiýetli ylym. Bularyň aýratynlyklary, netijeleri we usullary barada söhbet.

Ylmy-barlagda sanly we hil usullary. Ylmyň stadyalary, amaly klassifikasiýalar; ylmy nazaryýeti düzmek, problemany çözmede ylmy–barlag işler.

Ylmy nazaryýetiň esasy kriteriýalary: içki biri-birine garşy bolmasyzlyk, düşnükçilik, önünden düşünmek: (hakykat, hakykatlyk, görnükçilik) (объективность, достоверность и репрезентативность).

Pikirlenmäniň tebigi görnüşi–kosmologiýa ýaly, taryhy konseptual görnüşde we giňişlik–wagt derejede. Arhitektoryň professional tarapdan pikirlenmegi–giňişligi gözyetime getirmek, arhitekturaň döredijiligi.

Döredijilik akty arhitektura eserini işläp çykarmakda, professional /ussatlyk/ garaýyş, eseri bişşirmekde arhitektoryň duýgulary, tolgunmalary we ş.m.

Arhitektoryň aňlaýan we aňlamaýan döredijilik meýilnama işlerindäki duýgular.

Talyplara ýokardaky terminleriň manylaryny giňden düşündirmek we olary görnüşli häsiýetlendirýän mysallary getirmek.

1.Döredijilik etsemi

Binagärlik döredijiligi edil jahanyň gurnalyşy ýaly

Älem we binagärliğin sazlaşygy; binagäriň döredijiligi we jahan keşbi; binagärlik we mifologiýa. Arhaiki garaýyş we jahanyň arhaiki modelleri gadymy arhitekturada, orta asyrlarda, täze we iň täze taryhda. Jahan modeli edil ewolýuzion sistema hökmünde. Älem we arhitekturanyň sazlaşyklylygy.

Gadymy döwürde adamlara älemde sazlaşyk bar diýen duýgylara gelip, olar asmany öwrenip başlapdyrlar. Astronomiýa guramalary döräp, özbaşdak şoňa degişli binalar gurulýar.

Antiki Rimiň we Grekleriň arhitekturasyna älemin täsiri. Asmanyň nukdaýyna bagyşlanyp köp dürli ybadathanalar (hram) salynypdyr (asmanda ýaşaýan hudaýa aýratyn tipli hram-gipetra we onyň gurbanlyk edilýän böleginiň (altarynyň) depesi açyk bolupdyr. Ol hakda Witruwiniň kitabynda bar.). Rimdäki Panteonyň hem depesi açyk (9m).

Mesopotamiýanyň (IV müň b.e. öň) şäherindäki hramlaryny günün şöhlesiniň ugryna goýulýar (Uruk, zikkurat Ur-nammu akyp we başgalar). Müsüriň Karnak hramynda-da günü şöhlesinden ugur alynýar. Gadymy Köneürgençe-Koý-Gyrylan gala (IV asyr b.e. öň)—obserwatoriýa. Nusaýda—tegelek üsti açyk hram (1 asyr.b.e. öň) we başgalar.

Şahergurluşykda baş köçeleriň ugryny günüň şöhlesi boýunça saýlanypdyr. Ýene-de bir näçe görnüşleri häsiýetlendirýän şäherleriň meýilnamasyny, ybadathanalaryň düzülişiniň shemasy talyplara görkeziler.

Asmanyň sazlaşygynyň barlygyny Gadymy dünýä adamlary hem duýýan ekenler. Şol döwüriň adamlary älemde sazlaşygyň barlygyna hiç hili şüwhe goýmandyrlar. Bu yzygiderli günbe-gün Güniň dogmagy we ýaşmagy, günü gijäniň çalyşmagy, tebigatyň güllemegi we onyň solmagy hem-de ýodalmagy, gysyň we ýazyň gelmegi gaýtadan aýlanyp duranyny subut edýar. Bu görnüşli sazlaşyk adamlaryň jemgyýetine-de degişli diýen pikiri öňe sürülüpdir.

Adamzadyň birinji ziwilizasiýasyna deň bolan Mesopotamiýanyň (3 müň ýyl biziň e. öň) günortasynda şumerler we demirgazygynda bolsa akkadlaryň äpet uly şäherleri bolupdyr. (Eridy, Ur, Uruk, Lagaş, Nippur, Larsa). Bu döwürde hudaýlara çokunyp başlanýar, ýagny: Hudaý Any—Asman hakykaty (an—“asman”).

Enlil-Ýel (lie—“ýel”) we Ea (“suw”) tebigi güýçlere çokunmak. Şumerliler haçanda ybadathanalary guranlarynda onyň esasy uzyn okyny Güniň gysky (22 dekabr) dogýan tarapyna öwürýän ekenler.

Müsüriň Karnakdaky uly ybadathana kompleksinde esasy binalary Güniň gysky dogýan tarapyna ugrykdyrylypdyr. Müsüriň paýtagty Fiwi şäheri Nil derýasynyň boýunda ýerleşip, ol şäherde dört ybadathana bolupdyr. Iň ulusy—Amonyň (Güniň) ybadathanasy, Honsu uçastokda ýerleşdirilipdir. Amonyň ybadathanasy şäheriň meýdanynyň merkezinde ýerleşdirilipdir we onyň daşyndan

daşdan diwar salynypdyr. Ybadathanaň merkezi oky Niliň boýundaky gämi duralgasyndan başlap Sfinks alleýasynyň içinden geçip, Pilonyň we kolonnaly howlynyň ortasyndan äpet uly kabulhana barýar. Bu kompleksiň esasy oky edil Güniň 22 dekabry aýynda dogýan wagtyna ugrykdyrylypdyr. Eýranyň Gadymy paýtagty Persopol şäheri dünýä belli Ahemeniler zamanasynda gurulyp, ol şäher binagärlik we şähergurluşyk taýdan ýokary derejä ýetip. Şäheriň merkezi meýdany beýiklige çykarylyp gönüburçly stilobat görnüşinde gaýanyň üstünde ýerleşipdir.

Meýdançanyň binalarynyň esasy bölegi kabulhana bolup (apodona), onyň Günbatar tarapdan girelgesi ýol bolypdyr: Antiki zolakly açyk merdiwanlary basgançak–basgançakly ýokary galyp Darynyň we Kserksiň zallaryna barýar. Inedördül zal (62,5 x 62,5m) 12 kolonnaly portik–girelge öň görnüşini bezäpdir. Kompleksiň esasy oky güniň tomusky iň ýokary derejä ýetýan tarapyna ugrukdyrylypdyr (edil aýyň ýaşýan wagty).

Gadymy Grek şäherleriniň gönüburçly meýilnamasy (Gippodama ulgamy) kompozisiýada ybadathanalar, teatrlar, bararlar (agora) güniň gýşda dogýan tarapyna çykýan eken, ýagny 22 dekabry.

Müsüriň tegelek ybadathanasynyň (silindr we kub formaly, diwaryň galyňlygy 4,5m) 17m diametri bolup, edil Rimiň (125 ýyl b.e. öň) Panteon ybadathanasy (Hudaýlaryň öýi) ýaly, Nusaýyňky hem ýokarysý açyk gumbaz bilen ýapylypdyr. Şol sebäpli ybadathana üsti asmana tarap açyk bolup Hudaý bilen aragatnaşygy döredýän görnüşde. Ybadathana gelenler asman tarapa açyklyk alla tarap dogry ýalkamany döredýär.

Stupa edil älemjahan binasy görnüşde

Ýeketäk binagärlik desgasy dünýäniň wediki sistemasyny klassiki budda stupasynde gutarnykly giňişleýin amala aşyrylýar. Şonuň üçin arhaiki jahan binalarynyň dikeltmeginde altar-stupa-ybadathana-ulgamyna seredip geçilýär:

Stupa düşünje hökmünde “durnuklylyk”, “döretmek”, “gurnamak” manysyny berýär. Altar ulgamynyň döreýşine täsir eden, zodçiý-sözi (Şataptahabrahmanede)–“stha-pati” “görnüşiniň atasy” diýmegi aňladýar. Demitgazyk Hindistanda budda dünýäsinde iri monimental ybadathanasy hasaplanýan Sançidäky uly stupanyň klassiki mysaly diýip seredilýär. Onuň kanunlaşdyryp işlenilen medeni desgasydygyny ilkinji görnüşden görmek bolar.

Stupanyň esasy-düpli ýasalan, meýilinde tegelek altar “wedika” bolup durýar. “Bilimiň” üsti bilen dünýäni öwrenmek manysy bolan altar kerpiçden gurulan, daşdan syrçalanan “anda” atly ýarymsfera–“ýumurtga” dur. Munuň manysy–älemiň emele gelen “jahan ýumurtgasy” ýaly binagärlikde subut edilýär.

Ýarymsferanyň depesinde “Harmika” goýulypdyr-kub görnüşli relikwariýalarda buddanyň beýleki görnüşli relikwariýalary ýerleşdirilipdir. Harmikanyň üstünde üç basgançakly ýokaryk giňelýän asmanyň suw nowasy ýerleşýär. Onyň manysy we mazmuny boýunça ol asmanyň suwlarynyň ýygnanýan gaby–ilkinji suwlar manysyny aňladýar.

Barlagçylaryň pikirine görä relikwiýalar andada ýerleşdirilip, uly stupalaryň

köpüsiniň ýokarsy birnäçe gezek täzedden gurlupdyr. Altaryň esasy giňeldilip, andanyň ýarymsferasy kerpiç bilen örülip, we täzedden syrçalanýar. Oňki ýylylygyna görä ep-esli ösen täze ýarymsferanyň ýokarsynda täze “harmika” goýulýar, köne relikwariýa бүтін gurluşy bilen stupanyň içinde galýar. Muny ýewropa arheologlary şeýle görnüşde tapypdyrlar. Bu şekil Dž. Fergýussonyň belli çyzgzynda görkezilipdir.

Gupbanyň wertikal sistemasynyň merkezi bolan we onuň mazmuny bolan äpet uly relikwiýa –Mugallymyň meýide ýerleşdirilip, “harmika” stupanyň ýadrosy bolup durýar. Onuň merkezinden iki sany kesişýän diogonal bilen stupanyň umumy abrisi gurulýar: aşakda–andanyň esasy, ýokarda –inedördül gabyň abrisi. Bu görnüşüň gurluş prinsipi gülüň diogonal ýerleşdirilen ýapraklary Manikýalyň stupasynda görkezilen.

“Ilramýa” terminini “gaýa”, “köşk”, “gala” diýen manyny berip, rus diline “gatylyk” diýip geçiririlen.

Stupanyň ritual niýetleniş–belli medeni bolşy ýaly günüň ugruna Gündogardan Günbatara ýöreyişi. Budda dāp-dessurynda muňa “pradakşina–patha” diýip, at berýärler. Geçiş iki ýarusdan durýar. Aşaky ýarus–stupanyň esasynda, wedikanyň daşynda, agyr daş germewiň içinde. Germew daş sütünlerden durup, onda relefde dikligine üç bölümlü älemiň strukturasy görkezilen. Sütünleriň arasyndaky giňişlik üç sany massiw daş pürsleri bilen alnyp, beýik budda goraýjylaryň: Budda (Mugallym we ýagtylanmanyň nyşany) , drahma (kanun) we sangha (obşina). Beýik daş germew aşaky ýarusy kultuň adeptasyny daşky dünýäden goraýar we ünsüni stupanyň duran uly altarynyň daşyndan aýlanyş däbini ýerine ýetirmäge berýär. Hemme üns altaryň sekisinde (sokalynda), wedikada, we bilmäge berilýär.

Şol üç Mukaddes goraýjylar üç derweze üsti germewlerde görkezilip, olaryň dürli aspekty relief deşekillendirilen Gündogar derwezäniň iç tarapyndaky aşaky germewlerde sangha düşünjesi (budda monahlarynyň jemgyýeti) stupanyň daşyndaky janly-jandary kondidasiýanyň üsti bilen budda jemgyýetyna durmuşynyň merkezi bilen açylýar. Ortaky germewlerde drahmanyň kategoriýasy (kanun) hemme janly–jandaryň Buddanyň ilkinji wagyz–nesihat geçiren agajyna baş egmegi görkezilen. Ýokary germewlerde Budda bilen birleşmek we asmanda jennet suratda şekillendirilen.

Şeýlelikde “jahan ýumurtgasy”, ýa-da asman ýaly hyzmat edýär. Jahan–bina sistemasynyň merkezinde ýerleşdirilen “harmika” döretmek üçin ýer bolýar.

Bu formasy we manysy boýunça işläp we durmuşa geçirilen dünýäň arhaiki modeli diňe budda doktrinasynyň güýji bilen peýda bolmagy mümkin däl. Has takyk aýdylanda bu iri budda kompleksiniň döremegi dünýä hakyndaky çuň arhaiki pikirini binagärlikde durmuşa geçirmek üçin mümkinçilik bolupdyr. Buddizmiň döremegi wediki ariýalarynyň maldarçylykdan başga-da erkançylygy ele almagy we täze jemgyýetçilik gurnamak gutarnykly geçmegi bilen bagly durnukly ýola goýmak üçin merkezleşdirilen, güýçli döwlet gurnaly we mümkinçiligi boýunça umumy din bilen birleşdirilen bolmalydy. Bu birleşdiriji

din bolup b.e. öň 3–asyryň ahyrynda imperator Aşyk döwründe döwlet religiýasy statusy bilen buddizm yglan edilýär.

Arhaiki jahanagaraýyş

Gundeki, biziň döwrümize çenli dünýäni göz öňüne getirmek–wertikal boýunça üç zatdan durýar: ýer–howa giüişligi–asman .

Giňden ýaýran jahanyň üç modelleri: dünýä agajy, dünýä bagy, dünýä stolpy giňişlikleýin strukturasy boýunça soňuna çenli barlanyp gutarylmandyr. Stupanyň relýefinde şekillendirilen arhitektoniki gurnalan dünýä agajynyň ösüşi gapma–garşy. Bu ýerde agaç asmandan ýere ösýär. Onuň köki asman suwly inedördül gapdan çykýar.

Stupanyň relýefinde şekillendirilen arhitektoniki gurnalan dünýä agajynyň ösüşi gapma–garşy. Bu ýerde agaç asmandan ýere ösýär. Onuň köki asman suwly inedördül gapdan çykýar.

Şahalary we ýapraklary asmanyň kupolyndan aşaga inýär. Bu dünýä agajynyň ugry XVa. bölümiň başlarynda wedikada –Bhagawtguta däbinde anyk bellener.

Şol bilen birlikde köp günbataryň ortaasyr ýazyjylarynyň “başaşak agajy” hakdy ýatlamalaryny görmek bolar, ol Hristosyň abrasyna ynamynyň simwoly bolup durýar.

Gadymy indoýewropeýler öz gelip çykyşyny, ykbalyny asmandan, dünýä suwunyň we durmuşyň gözbaşyndan, hudaýdan diýip, pikir edipdirler. Dünýäniň prinsipial gurluşy üýtgemeyär, ýöne giçki “funksional aktiw” we “ilkinji” indoýewropeý hudaýlary ýere, ýeriň aşagyna ýa-da suwa tarap aşak inderler. Bular ösen mifologiki sistemada wajyp epizod bolup durýar.

Şu günler täze dünýä tertiplilik tassyklanyp, köne hudaýlar gutarnykly ýerasty dünýä ýok bolup gidýär. Älemiň arhaiki modeli “dünýä diregi” ýaly kesgitlenilip, esasynda dünýä agajyna deňeşilýär.

B Wediki gurbanlyk edilýän sütüniň strukturasynda ýa-da ornamentasiýasynda üç sany esasy jahanagaraýyş görkezilen: asman suwlarynyň gaby–älemiň ýadrosy asmanyň gümmezi. Şu modeli görkezýän sütün, kolonna, gala stukturasy boýunça ilkinji gurban edilýän sütüne, eýsem biziň rekonstruktirlän jahana garaýyş modeline gabat gelýär.

“Jahan dagy” bilen deňelýän binagärlik ýadygärlikleri: piramidalar, zikkuratlar we birnäçe ybadathanalar biziň döwrümize çenli ýokary bölegini: “ekkur”, (diýip atlandyrylýar) ýa-da başga-ça akkad dilinde aýdylanda “hudaýyň oturmly ýeri” saklanylmandyr.

Durmuş tejribe nukdaý nazaryndan almanda bu model konstruktiv sistema ýaly durnuklylygy we berkligi bilen geň galdyryar.

Olaryň ýaraýyş hemme diýen ýaly ýaşayyş jaýlaryny Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň çetinde ýerleşen etraplaryny gezen jahankeşdeleriň suratlarynda görmek bolar. Bu ýaşayyş jaýlaryň ýönekeýligi we berkligi, görnüşi iki koniki üstler merkezi düwünde berkidilip, bütin konstruksiýa şonda saklanýar. Munuň

esasy maksady her bir bu öýde ýaşaýn maşgala ýokary tüsse geçýän deşikden asman, hudaý bilen gürründeş bolup bilýär. Munuň ýere bir deň galdyryjy, üýtgeşik tarapy: ony gerek wagty toplam, ýanyň bilen äkidip bolýar. Göçüp gonmak döwründe adam ýany bilen öz öýüni äkidip biler eken, bu bolsa tebigatyň dürli şekillerinde goranmak üçin we ýatmak üçin amatly bolupdyr.

Soňky gadymy döwürden bize göçmek öýlerden başga-da şol prinsip boýunça taýýarlanan göçme altarlar, mihrablar, tagtlar, stollar we stullar gelip ýetdi. Kesilen agaçdan düwün we başga öý harytlary “garlawajyň guýrugy”, “skoword”, kesgidi ýaly berk kesikleri öz içine alýar. Metallyň ýüze çykmagy bilen daş bloklaryndan düzülen uzynlygyna hatarlary gurşun bilen guýmak ýaly berkidilýär. Bu görnüşi gerek bolan ýerinde iki detaly konstruktiv berkitmek we ş.m. dürli işler üçin ullanylypdyr.

Gadymy desgalaryň arhitektinikasy boýunça stupa ýakyn yzy indeýewropa areal medeniýetinde duş gelýar. Olaryň biri hem бүтін saklanmandyr. Olaryň ýokary bölegi düýbinde ýumrulypdyr, şonuň üçinem umumy strukturasyny diňe esasynda, ýumrulma häsiýetine we arhelogiki gazyp–agtaryş işleriniň netijesine seredilip baha berilýär.

Arhelogiki ýadygär hökmünde etrus “kurgany” b.e. öň VII asyr stupalaryny deňeşdirilende, meňzeşlikleri görmek bolar. Ikisinde-de ýumurtga–görnüşli teni (anda), bişmedik kerpiçden ýa-da toprakdan altar profili görkezilen daşdan ýüzlenen sokdyň üstünde ýatýar. Ýumurtga görnüşi tenleriň häsiýeti birmeňzeş. Şunuň ýaly meňzeşlikler etrus “kurganlarynda” ilki başda ýokary gitdigiçe giňelip gutarýan kub daşlaryndan “harmikalar” dur diýip çäkläp bolar.

Arhelogiki maglumatlara görä Beýik eneolit we bronza döwriň kurganlarynyň depesinde kub görnüşinde kesikler, toprak bilen doldurylyp, harmika stupasynyň keşbini ýada salýar.

Jahan binasy hökmünde stupanyň keşbiniň uniwersal häsiýeti bize birnäçe şekilde ýetýär. Mysal getirmek: Rimdäki Pudensiana ybadathanasynyň mozaikasynda, tagta oturan Isanyň arkasynda Golgofy görkezýän desga beýgelyär. Gurluşy boýunça bu desga stupa meňzeş: parabolika andasy, onuň üstünde kub görnüşi harmika, asman suwlaryny saklaýan gapdan ýokary haç şekillendirilendir.

Neolit döwriň öý hojalyk öndürijilik döwürde jaýlaryň göniburçly meýilnamasy ýüze çykyp başlaýar. Göniburçly jaýlar göniburçly howlularyň daşynda toparlanyp gurlupdyr. Göniburçly konglomeratdan durýan öýleriň gurluşynda, ýeri göniburçly howlulara bölmek zerurlygy ýüze çykýar.

Meýilnamada inedördül ybadathana altary, “jahan okuny” esaslandyryjy ýaly, we dünýa modeli ýaly, ýerde “inedördülligini”, “dogrulygyny” tassyklaýar. Wediki altar sistemasynyň soňabaka budda stupasynyň inedördül asmany onuň irki gelip çylyşynyň we bu pikiriň taryhy durnyklylygynyň şaýady bolup durýar.

Pridunaý mezolit Zepenski Wir obasynda we Armeniýanyň daglarynda, demirgazyk Mongoliýada uly daş monimentleri birwagtlar ilkinji ýagyş suwy bilen “asmandan ýere” gaçan-balyklar saklanyp galypdyr.

Irki hristianlarda Isanyň asmandan döränligini balyk belgisi bilen tassyklanypdyr. Wizantiýa mozaikalarynyň kädirlinde Hristosyň başynyň ýokarsynda balyk-bulutlarynyň asman okýanynda ýüzüp ýöränligini şekillendiripdir.

Indiýada inedördül hatda ýakylan soň galypdyrlar mukaddes derýanyň suwuna, asman suwuna, “Ganga”, birinjiden asmandan ýere akýan hakyky derýa suwuny ýerden asmana alyp barlan, diýip atlandyrylýar.

Binagärlikde ýüze çykýan bu desgalaryň hemmesi wagtlaýyn “tegelek”, adamyň teni we ýerde ýaşayan ýeri, sonky gutarnykly inedördül, “dogry” öý başdan adalatly hasaplanylýar.

Bu jahan garaýyşlar “neolit rewolýusiýasy” posesinde adam tebigatdan öz “garaşsyzlygyny” diýip başlan soň özüni ilkinji gezek ýerde tassyklap, binagärlikde diňe oňa mahsus bolan inedördül “dogry” görnüşleri ýüze çykarýar. Bu zatlar onuň aňynda binagärlikde birnäçe gezek ýüze “çykyp olaryň asmanda tassyklanyp, soň ýerde hukuk berilmegini gazanýar.

Arhitektura hemişe jahan-gurnalyşy ýada salyp, özi hem baş egilmäniň mysaly bolup durýar. Mihraba, ybadathana, hudaýa baş egmek. Arhitektura bilen aragatnaşyk adamyň hudaý bilen, älem bilen gatnaşmak ýolunuň ilkinji tapgyry bolup durýar.

Adam medeniýetindäki bu modelniň umumylygy we düýpli durnuklylygy köp predmetleri: biziň günümüzde hem bizi gurşayan uzak döwürleriň ýadygärlikleri görkezýär. Gurluşy we manysy boýunça ideal hasaplanýan biziň rekonstruksiýa älem modeli bolan çäge sagady: umumy wertikal okunda ýerleşen iki sany aýna gaby bir nokatda birleşdirilen, we oňa otnasitel simmetrikdirler.

Gaplaryň içki giňişligi örän kiçijik deşijek bilen şol nokatda birleşdirilendir. Ýokary gapda amort uwuna meňzeş çäge massasy bardyr. Onuň merkezinde-woronka, bir giňişlikden beýlekä geçirilýän kiçijik fluktuasiýa. Aşaky gaba zenit deşiginiň üsti bilen ýuka akym bilen aşaga wagt akýar. Suw we çäge sagatlarynda biz arhiki giňişlikleýin wagt hakda göz önüne getirmäni tapýarys. Wagtyň akymy könelere ýokary zenitden aşak ýere wertikal okdan akym bolup görünipdir.

Giňden ýaýran predmet toparlarynda biziň seredip geçýän älem gaplary sanasak bolýar. Mysal üçin potis–hristian däbiniň gaby. Onuň ýokary ýarymsfera gaby “Hristosyň ganyny” saklap, asman suwlarynyň gabyna giňelýär. Onuň ýüzündäki şekillendirilen “dünýä agajynyň” ýapraklary ýokardan aşak ugrukdyrylýar, oňa ýesem, stupanyň kupolundaky ýaly, oňa mahsus häsiýetlenendir. Ortaky bölegi, älem merkezine maksusu sferoid görnüşde edilen. Ruhany potiri tutanda edil şol ýerinden tutup, adaty däbini ýerine ýetirýär, munda “jahany–tutujy diýen many bar.

Dürli medeniýetde we dürli görnüşli mukaddes we ritual gaplarda–waza, kubok, potir, daronsisa, bratina we ş.m. gabyň hakyky durnukly görnüşi: ýokary giň gap, darajyk tutgujy we aşaga gitdigiçe giňelýän diregiň özi üç bölümlü älemiň gurluşyny anyk görkezýär. Ilkinji gaplaryň daşdan, keramikadan, бүрүнчеден we gymmatbaha metallardan ýasalanlygy sebäpli olar azlyk bolup,

diňe ybadathalaryň enjamlary bolyp durup, öý mihrablary, soňra bolsa ýöne hojalyk haryt gaplarynyň gaýtalamak üçin mysal bolupdyr. Köphalatlarda düýpli, üç bölümlü wertikal görnüşli gap hojalyk şertlerine uýgunlaşdyrlyp, dürli gerekeli şertlere ýetirilipdir.

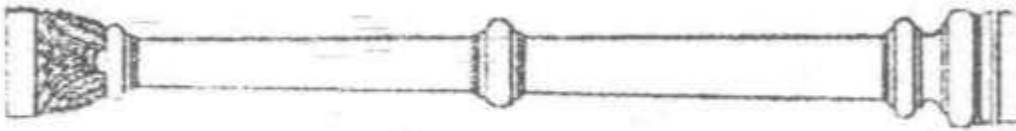
Biziň e. öň VI asyrdan Awstraliýanyň Ştrettweg diýen ýerinde žresiň guburunda tapylan бүрүнç arabasy uly gyzyklanmak ýüze çykarýar. Dörttigirli arabanyň üstündäki dört tarapynda ýylanşekilli kesişýän diregleriň üstünde tekiz asman suwlarynyň gaby oturdylan. Diregiň ortasynda karibidiň keşbindäki aýal durky gaby saklap dur .

Ştrettweg arabasyndaky älemiň dik gurluşy köpsanly we dürli temasyny–älem aýalynyň keşbini rus nagyşlarynda, dokma, örmede görkezilendir.

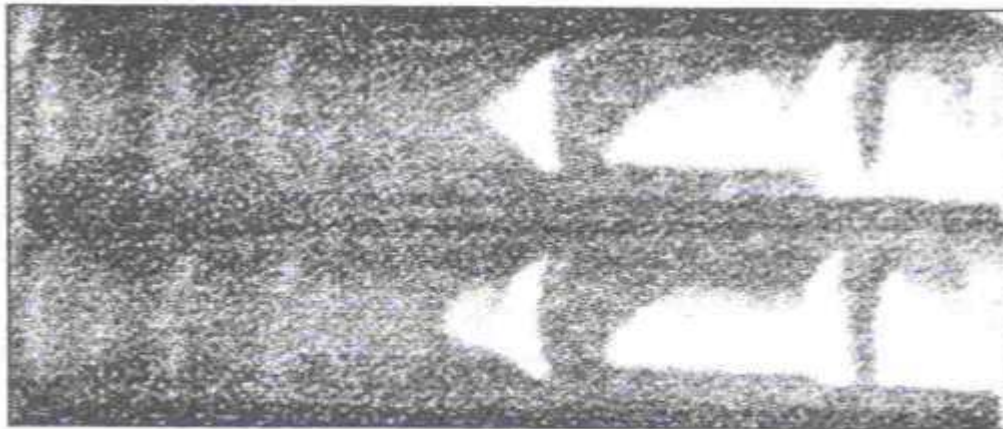
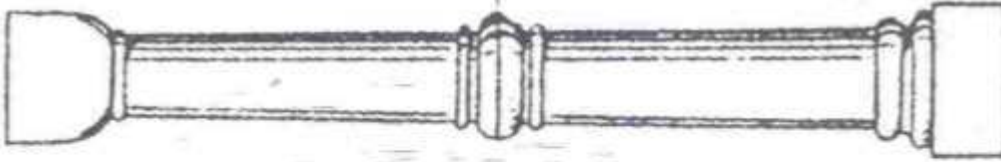
Köp münýýlyk, nesilden-nesle geçýän nagyş etmek tejribesi kesgitli derejä ýetýär. Iş uzakly gyş agşamlary gürrüňler, köne aýdymalaryň, ertekileriň, bolan wakalaryň aýdylmagy we başga arhaiki motiwi bar bolan, dāpli tekstleriň aýdylmagy bilen geçýär eken.

Bүрүнç we neolit döwürleriň , mümkin ondan hem irki döwürň dokma–tikiň hünär işleriniň XIX-XX asyrlarda gaýdyp gelýändigini biz bilýäris.

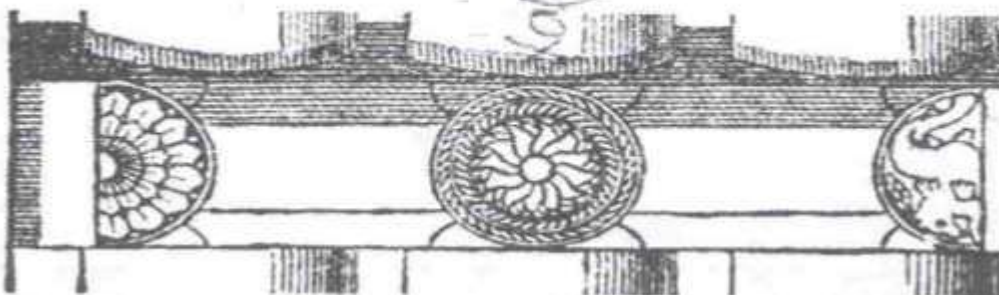
Altar strukturasyndaky hudaýlaryň ornunyň çalyşmagy bilen, onuň merkezi kub bölegi uly roly oýnap başlaýar.

Fransiya
Roman kolonnasy

Roman
kolonnasy

Hindistan
Hram Lokeşwaza.
Kolonna ballıustrady.

Stupanyň gurulyş shemasy-edil älemjahan binasy ýaly.

1-ýokarsynda Drona asmanyň suw nowasy

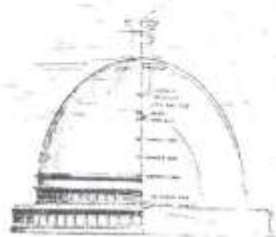
2-ortasynda kub görnüşli Harmika –dünýä merkezi

3-astynda-Anda –Älemjahan gözyetimi /небосвод/.

3 gorizonta pürüsler (haýat gorawy) –keramatly Buddanyň goraw sanaw:

1-Budda (mugallym); 2-Dharma (kanun);3- Sangha-jemagat (община).

52

1

2

3

Рис. 107

Stupa w Manikýala

1. Drona - Çaşa nebesnyh wod

2. Harmika - Zentr postýeniya stupy. Zentr mirozdaniya

Рис. 108

Shema postriyeniya stupy kak mirozdaniya

Anda neboswoda

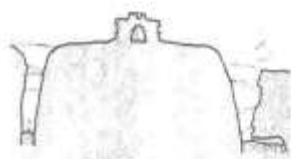

Рис. 109

Owganistan. Stupa - gayadan kesilen

Рис. 110

Drona

Harmika

Anda

Terjime:

“Sosud” - (gap), “koryto” - (nowa), “boçka” – edil hudaýyň oturýan ýeri.

1 – Drona – stupanyň ýokary bölegi – meýilde inedördül daşynda üç basgançakly nowa. Suw gaby

2. Antiki şähergurluşyk döredijiligi

Mesopotamiýanyň, antiki Gresiyanyň we Rimyň binagärliginde kosmologiýa garaýyşlary.

Elladanyň binagärliginiň özgermegine gadymy grek mifleri täsir etdi, hudaýlara–asmanda ýaşajylara ybadathanalaryň we altarlaryň döredilmegi. Hudaý bilen gürründeş bolmak üçin aýratyň görnüşli ybadathana salynýar–gipetra, onuň ýokary asmana tarap açyldy, üçegi bolmadyk, bu barada Witruwiý habar berýär. Şol awtor berk belleýär, altarlar Gündogara bakdyrylmagy dileg edýänler we hudaý ýoluna jan berýänler ybadat edýärler, gözlerini ýokaryk hudaýa galdyrýar.

Käbir ybadathanada we altarlar Güniň çykýan tarapyna tomusky günlerde güniň ýokary durýan ýerine egerde Apollonyň we Artemidiň ekizekleriň rowaýaty barada ýatlansoň, kakasy Zews, ýeri bolsa Lotona bolan (Leta). Irki döwürde gadymy gresiyanyň religiýasynyň döremeginde Apollon hudaý hökmünde çykyş edýär, ýeriň güýjüniň dini däpleri bilen dörän, gyz dogany Artemida haýwanlaryň we awyň arkadaýanjy.

Gelekde Apollon–gün hudaýy Artemida–Aýyň hudaýy. Olaryň doglan günlerini grekler uly baýramçylyk edip iýun aýynda belläp geçýärler. Belki şol gün tomusky günüň iň uzalan wagty, käbir ybadathanada oriýehtasiýalarynda şöhesini tapar.

Gadymy gresiyanyň binagärligi pikir sazlaşygynda serpikdiriji bolýar, gadymy gresiýa pelsepesinde mahsus bolan, esasy dünýä hataryna proporsiýasyny mälim edýär.

Pifogoryň älemi öwrenşine görä, kosmosa sazlaşyk mahsusy. Älem sazlaşykly sistema baglylykda bar. Şonlukda Pifogoryň şeýle hasap edýär, san hemme zatlaryň aslyýeti we ol älemede degişli.

Bu pifogorly ýagdaý barada F.Engels ýazdy. Şonuň ýaly, san belli bir kanunlara boýun bolan, şony älem hem boýun bolan : şunuň bilen birinji pikir ýüze çykýar. “Pifogoryň pelsepesiniň täsiri astynda ýglan eden hemmesi şonyň güýjüne görä bilinýär we dogurlanýar (V b.e. öň). Heýkeltaraşlykda Polikletyň “kanuny” döreýär, şäherleri meýilleşdiriş Gippodama göni burç sistemasy döreýär we ýagdaýy formalaşýar. Örän gowy бүтүнлик ýönekeý jemiň örän gowy bölegi bolmaýar, laýyklygy we garaşlylygy talap edýär, suratkeşlik birligini döretmek maksady bilen. Bölekleri бүтүнлик bilen sazlaşdyrmak üçin, ussa nämäň üstünde baştutanlyk etmeli? Bu soraga Platon jogap berýär: “Iki zat birigip owadan görnüşi üçinjisiz döredip bolmaýar. Olaryň arasynda birikdirijini döretmeli.” Bu proporsiýany birikdirip biler.

Ýagny, b-ortaça proporsiýa beýikligi, şonsyz sazlaşykly kompozisiýany döredip bolmaýar orta we gyraky garaýyşda bölmek kesim, “altyn kesime” diýip atlandyrylýar.

Platonyň döwründe grekleriň matematikasynda irrasional 2-de kwadrat kökiniň açyşy edildi, Pifogoryň pelsepesine şeýle bir ugry bolýar.

Aristoteliň okuwy konstruksiýanyň esasy dünýä sazlaşygynda şöhle bolýar. Şonuň bilen adam jemgyýetiniň arasynda bolýar, adalatly bolmaly.

Aristotel boýunça, “adalatlylyk dogrulylyk”, ýöne dogrulylyk iki hili, biri sanly dogrulylyk, ikinjisi hillik.

Sazlaşyk, deň agramlyk we proporsiýa tebigatda we sungatda, adamyň döredijiliginde we ýaşaýşynda garaýşy-salnan Aristoteliň pelsepesi konsepsiýasy şeýle.

Antik estetikasynyň taryhynda W.P.Şestakow belleýär. Sazlaşyk düşünjesinde 2-sany esasy tendensiýalar berk uzatlanýar. Olardan biri pifogorly, platonly sazlaşygy resmi sanly kanunlaşdyrmak eltýär. Beýlekisi we Aristotelden gelýär, sazlaşygyň düşünjesinde degişli sebäp we maksadalaýyklyk işlenýär.

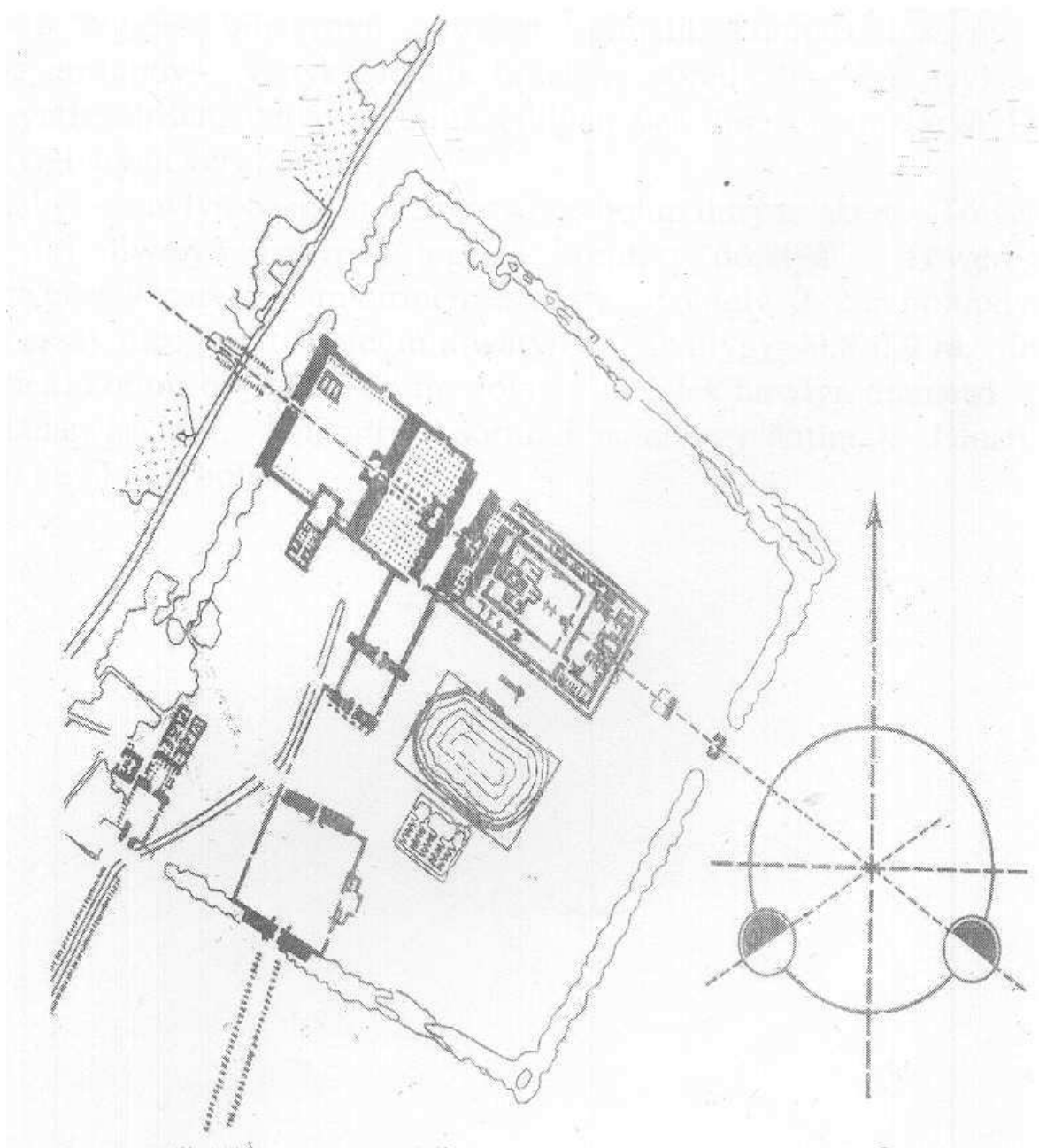
Ur –Nammu zikkuraty (3-müň ýyl b.e. öň)

Sumerler dagly adamlar, olary daglaryň depesinde öz watanynda asman çokunýarlar eken. Mesopatamiýa göçüp baranlaryndan soň, olar öz şäherinde emeli daglary döredip başlaýarlar, köp basgançakly zikkuratyň galyndylary taryhy ylmy täzelikler bilen baýlaşdyrýar.

Ur Nammu zikkuraty tapylmagyna sebäp bolan Leonarda Wulli arhelog 12 gyş paslyň dowamynda gözleg işlerini geçireniňden soňra tapylýar. (1922-1934ý.ý.) Günorta Irakda ýerleşen in gadymy şäher Ura .

Ur –Nammu Zekkuraty 3 basgançakdan ybarat bolup beýikligi 16m we meýdany 46x60m. Ini, uzunlygy we beýikligi degişlilikde 3:4:1 ýaly. Zikkuratyň depesinde kiçiräk ybadathana bar, oňa 3 sany giň merdiwan barýar. Esasy basgançak tomusky günün in gysga wagtyňa, günün dogýan tarapyna (niýetlenen) ugrykdyrlan.

Akkadearyň zikkurat ady- “Ekkur”-“hudaýyň tagty”

Müsür. Karnak. Amon-Ra uly ybadathanasy (XVI-XI a.b.e.öň.)

Karnak
Amon –Ra Uly ybadathana
(XVI-XI a. b.e. öň)

Nilyň gündogar kenarynda ýerleşen, täze şalgynyň döwründe Müsüriň Fiwy paýtagtyny gözleşdirjek bolupdyrlar. Şol ýerde Karnakda 4 ybadathanadan ybarat bolan toplumy gurýarlar. Iň esasy hem uly ybadathananyň biri Amon bolýar (Gün), Monti we Mut hudaýlaryň aýry meýdançalarda ýerleşdirilen, soňky (Aýyň) hudaýyň ybadathanasy Amonyň ybadathanasy bilen bir meýdançada eken.

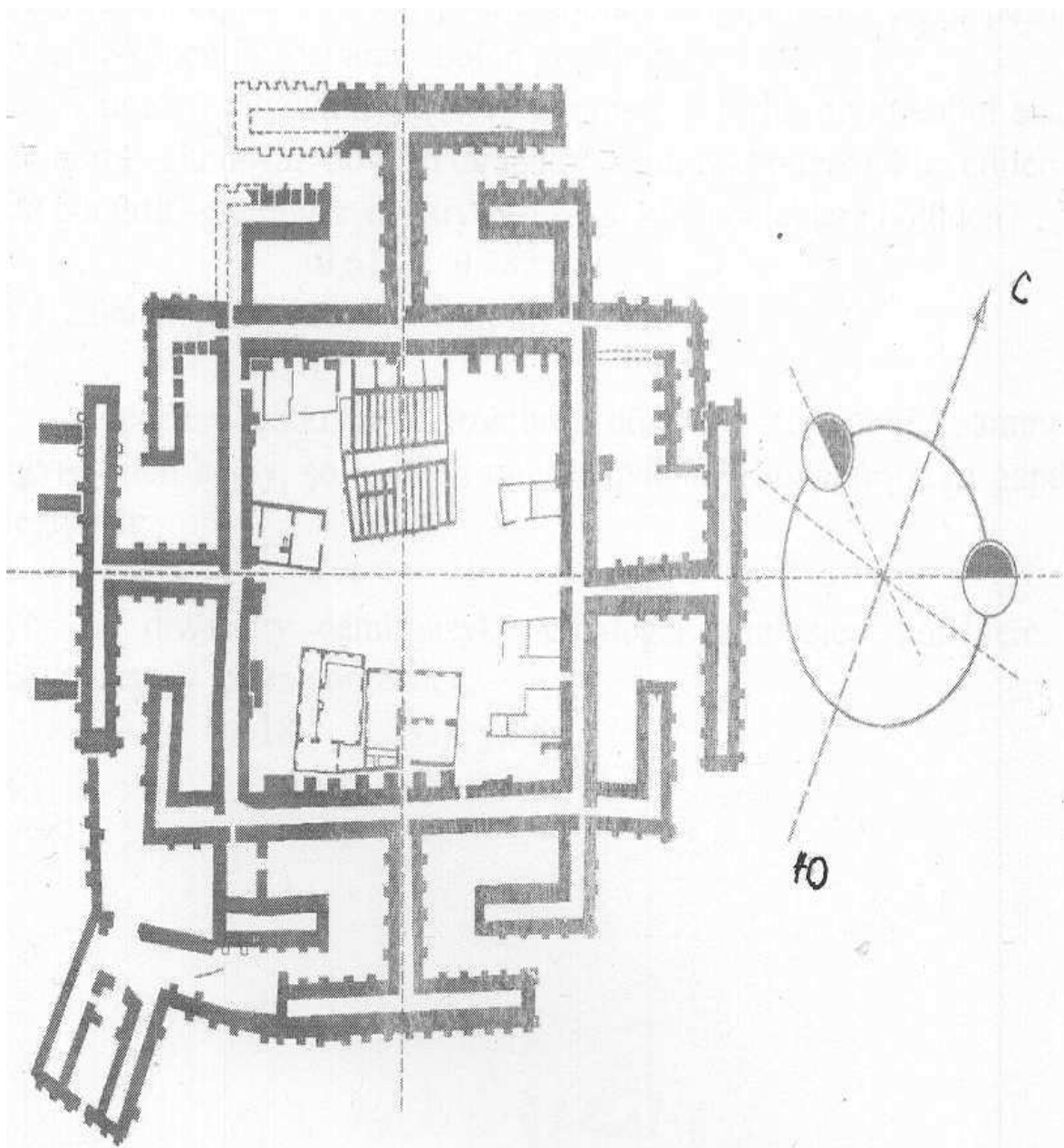
Amonyň ybadathanasy meýdanyň merkezi bölegini tutýar, daşy diwar bilen aýlanan. Ybadathananyň merkezi oky Nilyň kenaryndan gelýär, sfinksyň alleýasyndan geçýär, pilonlar we sütünli howly gipostil zalyna eltýär we günün dogýan nokadynda gysky günüň iň gysga wagtyna bellenen (22 dekabır).

Daşly-3 (XVII a. b. e. öň). Bakteriýanyň taryhyny öwrenmekde uly orny eýeleýär, onuň maddy we Ruhy medeniýetini umumy öwrenmek taryh we ylym üçin amatly. Şu wagt bu binagärlik syry bolup durýar, bu meselä ençeme gerek taryhçylar ýüze tutup durarlar. Bu kitabyň awtorynyň gözegçilik işi W.I.Sarianidiniň pikiri bilen baglanyşýar. Daşly-3 ybadathanasyna degişli, muny galyň diwaryň kerpiç özeni subut edýär. Altar gündogar tarapa bakdyrylypdyr. Dileg edýänler altar ýüzlenipdirler, onda “keramatly ot” ýanyp durupdyr.

Daşly-3-iň tegelek binasynyň göwrüm-giňişlik kompozisiýasyny ýüzük görnüşinde gurlupdyr, ýapyk giňişlik howlyny döredipdir. Zal açyk asmanyň aşagynda ýerleşdirilen, hudaýa gulluk edilýän ýer diňe otparazlaryň Daşly-3 ýaşajylaryň barýan ýeri bolupdyr.

Zalda giňişligi-howlyň başga funksiýasy boş bolup durýan eken. Töwerekleýin gurluşygy iki diwaryň arasynda tegelek koridory döretýär. Töweregiň içki perimetrine görä 9 sany minara birmeňzeş dörtburç otagly 2x2 m bolupdyr.

Desganyň esasy ölçegleri töweregiň diwarynyň galyňlygy-0,8-0,9m, töweregiň diametri –içki kontur boýunça-35 m golaý : tegelek howlyň diametri 27-28m golaý, aýlanan koridor, balkonly araörtükli bolanlygy ähtimal. Binaň özi bir gatly 4-5m beýiklikli bolan.

Bakteriýa. Daşly-3 ybadathana (XI a.b.e.öň.)

Dur-Şarrukin—patşa Sargona 2-iň patşalygy. Şäheriň demirgazyk—gündogar böleginde bölekleyin daşyna çykýan meýdany 40 ga bolan platformada, çig kerpiçden örülen we daş bloklary bilen ýüzlendirilen. Sargonaň köşginiň ýakyn töwereginde ybadathanalar ýerleşdirilen. Platforma 14m beýikligi bolup şäheriň üstünden beýgelyärdi. Köşkde 200 otagyň üsti açylýar, dabara otagy, ýaşayyş we hojalyga degişli otaglar. Üç ybadathana we zikkurat köşgiň günbatar diwarynda esasy topary bolup durýar. Zikkurat 7 ýarusdan we dürli reňkden ybarat bolýar. Ýaruslar pandus bolup birigipdirler, çür depesine eltýän we şol ýerde köpçülük dabarasyny bolup geçýär eken.

Egerde zikkuratyň düýbünüň dörtburç tarapyny P birlik diýip kabul etseň, onda esasy günorta—gündogar howlyň taraplary A goraýyş bilen mälim edilen.

Howlyň günorta—gündogar diwary A girelge bilen böleklere bölünen:

$$0,618 : 0,382$$

howly B göniburçlyk, taraplary degişli bolar ýaly.

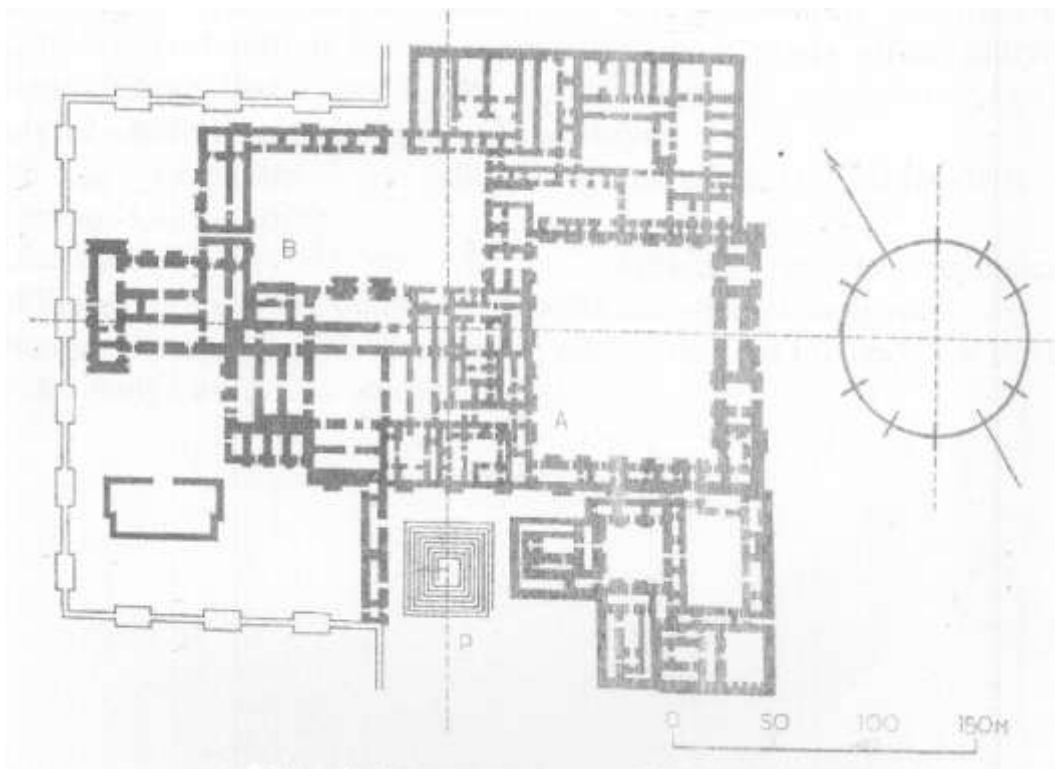
$$1 : 3$$

Onuň ölçegleri zikkuratyň özeniniň dörtburç, toplumyň parametrleriniň başlangyjy bilen bagly, şol sebäpli onuň gapdallary howlyň gysga gapdalyna B ýaly degişlidir.

$$2 : 3$$

Howlyň B diwarlary demirgazyk—gündogar girelgeleri böleklere bölünen trgeşik gatnaşygy bilen görkezilen.

$$0,618 : 0,382, \text{ ýa-da } 5 : 3$$

Dur-Şarrukin. Ark (712-707 b.e.öň.)

Persepol

Köşkler (VI –V asyr b. E. Öň)

Persepol we onuň köşklери dünýä binagärlik–ussatlygyna, ajaýyp nusga hökmünde ahmenidli Eýranyň taryhyna girdi. Persrpolyň köşk desgalary beýik dagyň özeninde ýerleşdirýäler.

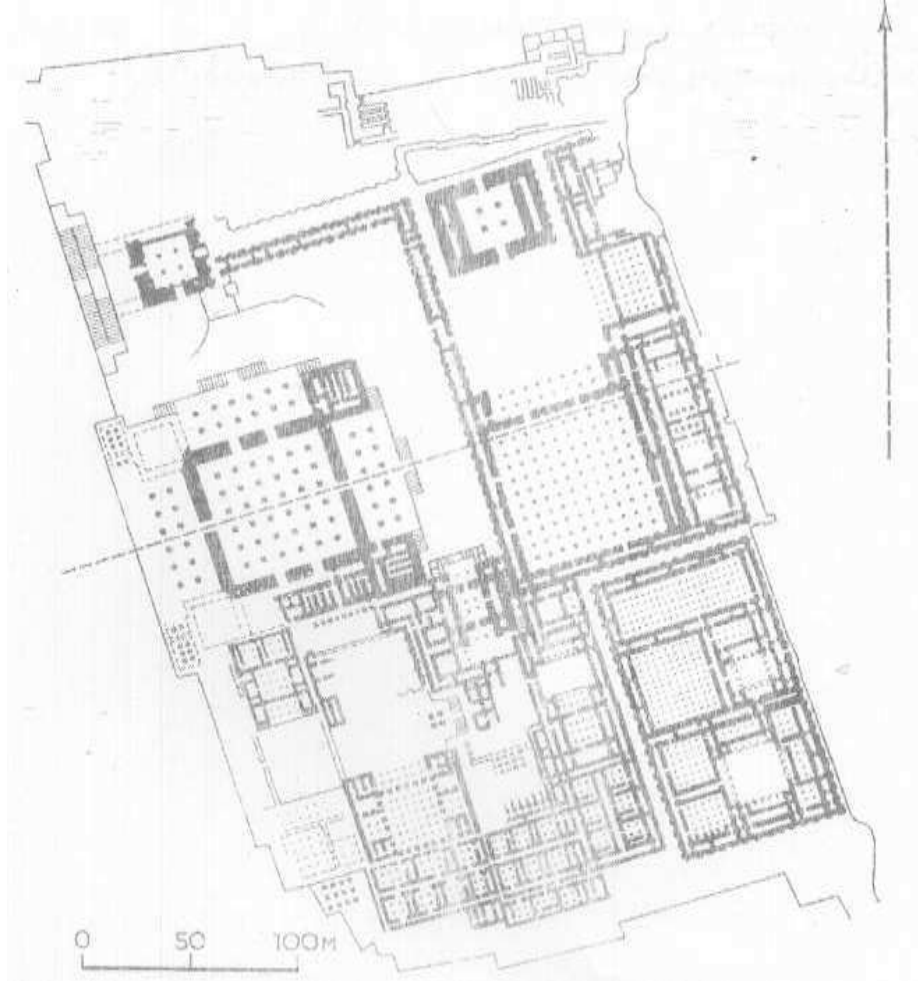
Gurluşykdan doldurylan, meýdan dabaraly ýüzüne bölünýär. Ol ýerde äpet kabul edilýän zallar ýerleşdieilýär, apadana goragçylaryň otagy intim bölegi ol ýerde köşk rahatlygy ýerleşýär we hojalyk otaglar.

Platformanyň yzky taraplaryndan esasy girelge dabaraly görnüşde iki marşly basgançakly ýerleşdirlen, beýik propileýarler howla eltýär, olaryň yzyndan apadana çykýar. Dariý we Kserks, onuň dörtburç zalynyň (62,5x62,5m) 3 fasady 12–sütünli portiklar bilen tamamlanýar.

Zalyň çig–kerpiçden diwarlary ýumurlypdyr. Binagärlik görnüşini dikeltmäne kömek edýär.

Şu meýdandaky beýleki zal ýüz kollonnaly zal, ol meýdançasyny we beýikligine görä kiçiräk, onuň portigi bolsa demirgazyk tarapynda.

Toplumyň hemme meýilnamasy birlik pikire düzgün boýunça we boýun edilen. Oriýentasiýanyň esasy oky azimut $68^{\circ}30$.

Dura – Europos

Dura–Europos, Demirgazyk Mesopotamiýaň şäheri, Efratyň kenarynda 300 ýyl b. e. öň gurlan. Onuň meýilnamasynyň nädogry sudury ýerli topografiýa boýunça çözülen; gündogardan–derýaň jary, demirgazykdan we günortadan–zyndan diwarlar göni çöl bilen araçäkleşýär.

Şäher göni burçly meýilleşdirilen, relýefa bagly däl. Şonuň üçin köçeler, ok boýunça günbatar–gündogarda ýerleşdirilen, basgançaga öwrülen. Etrabyň merkezi ýerleşdirilen–agra. Esasy köçäň oriýentasiýasy, esasy günorta–günbatar derwezelerinden gelýär–gündogara günüň tomusky gününde günüň iň ýokary derejä çykýan wagty.

Nusay (nissa)

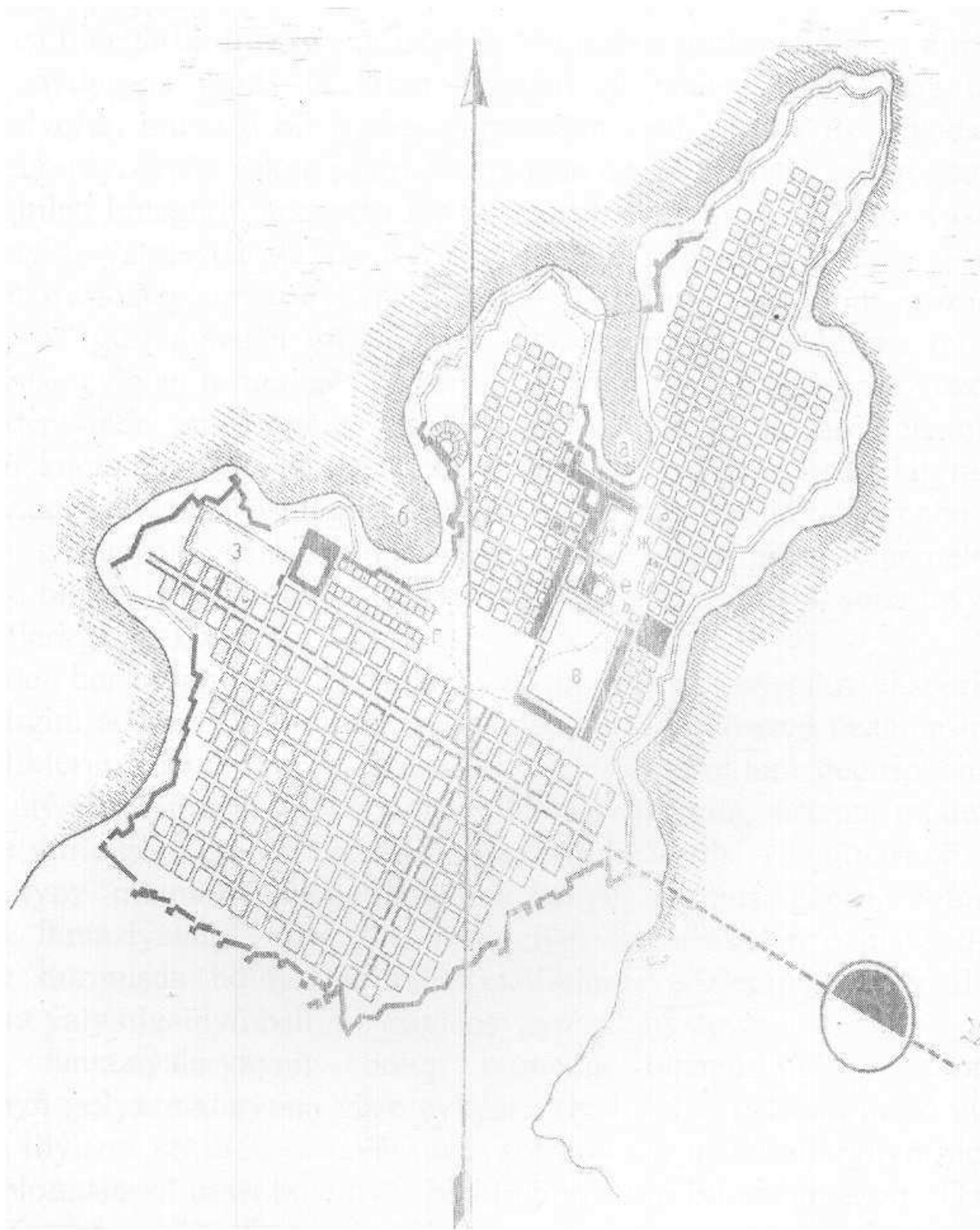
Tegelek ybadathana binagärlik ansambliniň dini döp-dessurly Nissaň desgasy sisitemada (II-I asyrlar biziň e. öň) biziň gözleg işlerimiz üçin bu tema uly ünsi çekýär. Alymlar Nissanyň ybadathanasyny “tegelek ybadathanasy”. Beýik hudaýlar bilen deňeşdirýärler. Arsinoýly, Samofrak adasynda gurlan 282 ýyl biziň e. öň : ony binagärlik dikeltmek taslamasy hödürlenýär.

Ony deňeşdirmek seljermesi doly kanunalaýyk, olaryň ikisem ellenistik döwre degişli eýsem-de olar biri-birinden görüm-giňişliginiň kompozisiýasy we gurluşyk materialaryň we konstruksiýasy boýunça ütgeşik.

Nissaň tegelek ybadathanasy, Panteondaky ýaly gümbez bilen örtülen. Şonuň üçin ybadathana tomus wagty salkynlyk döreýär. Zalyň 3 girelgesi bar, olaryň ikisi ütgeşik olaryň oky zala ýetmeýär, ikisem garşydaş duran diwaryň nokadyna birikýärde 3-nji girelgä eltýär.

Tomaşaçy adamlar 6-7 metirlik ýarym garaňky tunel ýaly geçelgeden geçende, onuň garaýşy ýokarda duran hudaýyň heýkeline düşýän ýagtylyga düşýär, derrew emosional duýgyny döredýär. Heýkeliň aňyrsynda görünmeýän kiçiräk agaç gapy bar, içki kömekçi otaglaryň we rahatlyk jaýlary bilen baglanşykly. “Diwaryň aňyrsynda ybadathanaň gullukçysy namaz okanda, onuň sesi bolsa şeýle ussatlyk bilen gurnalypdyr, heýkellerden ses çykýan ýaly duýgyny döredýär.

Parfiýa. Nisa. Tegelek ybadathana (II-I a.b.e.1öň.)
meýilnama.

Mejlana (479ý.b.e.öñ.)

2. Binagärlikde esasy tebigy we medeni faktorlar

1. Binagärlik giňişligi

Zodçiniň işi binagärlik formasyny başdan göz önüne getirmek bolup durýar. K. Marksýň aýdyşyna görä “iň erbet binagäri iň oňat bal arasynda bir fakt tapawutlandyrýar, mundan bir öýjügi gurmazdan ozal, ol ony öz aňynda ideýal görnüşde gurnady. Şuňa ýakyn pikiri 18 mundan ozal Wirtuwiý aýdyp geçýär.

“Ýaşajy bilen binagäriň arasynda bir tapawut bar, ol tapawut hem ýaşajy işi diňe gutarnykly ýagdaýda görýär we ondan öň baha berip bilmeýär, binagär bolsa onuň owadanly amatlylygyny we oňat pikirinde göz önünde getirýär we gurulmazdan öň görýär. U. Witruwiý we Marks öý pikirini esasynda ýüze çykýan forma hakda gürrüň edýärler. Ideýal görnüşde ýüze çykyp ol şu medeniýetde emele gelen düşüňjeleri özünde şöhlelendirýär, obeýktiň gurluşynyň kanunalaýyklyklaryna tebigy we jemgyýetiň zerurlyklaryna jogap berýär. Zodçestwonyň ösmegi bilen kabul edilen formal sistemalar ideýal modelleriň gurluşyna girizýär. Şoň bilen birlikde olarda pikir üýtgemeleri hem ýüze çykyp bilýar, binagär onuň içki logikasyny ýüze çykaryp, şoňa laýyklykda tüze modelleri gurmaklyga ugrukýar.

Göz önünde bar bolan ideýal formanyň awtonomlygy oý-pikir eksperimentiň mümkinçiligini açýar. Gurluşykda tapawutlanýan täze döwrüň taslama pikirleri öz mümkinçilikleriniň içine hakyky şeýle we material struktura geçirip bolmaýan formalary alýar. Taslamanyň wariantlary bilen bir hatarda, sistema modelleriniň netijesinde dürli görnüşlerde belli bir meselelerini tejribe çözgütleriniň işinden soň oňaýlysyny mümkin taslama modelini hakyky durmuşa geçirip bolmaýan “binagärlik fantaziýalary” döreýär. Fantaziýalar azat akylyň özmaksatly oýny bolýar we durmuşa bolmadyk mümkinçilikleriň gözleginde şony fiksirläp, eksperiment ýaly ulgamyň belli bir baglansygyň roluny açýar.

Binagärlik fantaziýalarynyň “bolup bilmedik binagärliگی”. Pompeýiň diwarlarynyň golaýlaşmagynda ýüze çykýar. (b. e. I as.). Diwarlaryň yüzlerini portikleriň illýuzor şekilleri bezeýär we şol döwrüň materiallarynyň hiç haýsy düzülen kolonnalaryň uzyn boýunyň berkliginiň berip bilmeýän eken. Galkynyş döwrüniň ünsüni çekýän fantastiki şäheriň taslamalary bolýar, bularda aňyň we sazlaşygyň kanunlaryna, gurlan şäherleriň ideýal ykdysady we syýasy şertleri sebäpli durmuşa geçirip bolmaýan arzuw bolupdyr. Dž. B. Piranezi öz ofortlarynda gadymy galkynyşyň şöhraty bolan gigant ululykdaky monuniental desgalaryň emoksional täsirini barlap gördi. XX-nji asyrdan A. Sant-Elia eýýäm bar bolan tehnikaýyň mümkinçiligini ulanmagyň üsti bilen fantaziýa döredip, gelejegiň şäherini görkezýär. Prianezi bilen Sant-Eliaýyň ideýal görnüşdäki fantaziýalary soňky hasapda ideýal görnüşdäki fantaziýalary soňky hasapda ideýal formalary ösmegine uly täsir edip, binagärlikde real formalaryň emele gelmeginde nusga bolýar birinjisi romantika klassisizminiň ösmegine esasy boldy, ikinjisi XX asyryň binagärlikde tehnokratiki ideýany durmuşa geçirýar.

Geçmişde, senagat rewolýusiýasy döwründe binagärlik sungatyň we senediň ýokary ösen birleşmesi bolan. Häzirki wagtda binagärlik işine ylmy–pikirler bilen bir babatda nazaryýeti göz önüne getirmeler we sistematizirlenen habarlar bazarlary binagärliги senagat işine girizip ugrady. Ýöne bular binagäriň duýujylygyny, bilgiçligini we zehininiň kömegi bilen durmuşyň kyn ýörelgesini çeperçiligiň we estetika gymmatlylygynyň döredilmeginiň netijesinde adamyň gurşalyan gözellik bilen baglylygyny we onuň ruhy mazmunyny kanagatlandyrmak başarnyklylygyny çalyşmaýar we ýoldan çykarmaýar.

Binagärlik bilen ylym biri-birinden tejribe başarnyklylygyň nazaryýetden : diňe birini bilmek däl, edip bilmek ýaly prinsip bilen tapawutlanýar.

Görnüş ideýasy binagärlik işinde hemişe bolupdyr, binagärlik şol ýönekeýje öýjagazdan gelip çykýar diýen pikiri fransuz nazaryýetçisi Abbat Ložýe aýdypdyr. Ýöne adymy Zodçiý ideýal görnüşli formany aňynda göz önüne getirende ony goýlan meseläniň mazmunyndan aýyrmandyr. Has dogry aýdylanda gadymy medeniýetde zat göz önüne getiririlende onuň ulanylyş şertinde aýyrlmandyr.

Binagärlik formasy we ony doldurýan prosesslar, belgisi bolup durýan manylar sinkresrik birlikde mälum bolýar.

Injilde häsiýtli getirilen ybadathananyň we Solomonyň özüniň häsiýetlendiriji giňişleýin getirilen. Görkezmeleriň dinamikaş ýöne ýerden bolmandyr : forma açyklygyna dinamiki galyp, döredijiligiň akymynda statiki galyndy bolup galman şol akym bilen bile süýşüpdür. Haýsam bolsa bina öý, köşk, ybadathana “ öz içinde bir zada “ öwrülip, gutarnykly, üýtgemesiz bolup ýatylman, dinamiki görnüşiniň ýaşayşynyň bir bölegi bolupdyr. Binany formilirläýän gurluşyk döredijiligi duruzylyp, bilnerdi, giňişligi görnüşe getirmek talaplarynyň täze zerurlyklary ýüze çykmagy bilen ol gaýtadan başlanýlar.

Bina hemişe üýtgedilýärdi, täzedan gurulýardy, we soňundan bolsa ýok edilýärdi. Ösüşiniň şu etabyny hemme medeniýet geçipdir. Forma antik–tarapdan seredilende senetçilik öndürililigidan we soň bilen bagly döredijilikden gelip çykypdyr. Senagatyň ýüze çykmagy başga jahany duýmagy aňladypdyr. Adam döredijiligiňiň strukturasyny matematiki absraksianyň häsiýetini öz içine alýar.

Dekart täze nazariýeti hödürleýär, onuň ideýasynyň esasy giňişligi ölçemeginiň üsti bilen hereketli ölçemek. Ol geometriýada üýtgemesiz koordinata gönileriň – karteziyan koordinat sistemasyny girizýär, munda giňişlikde haýsy hem bolsa nokadyň koordinatynyň üsti bilen ýerleşişini we nokatlaryň yzygiderliginiň üsti bilen haýsy hem bolsa çyzygy kesgitlemäge mümkinçilik berýär we soňa meňzeş emele gelen çyzyklaryň sistemasynyň üsti bilen–üstleri, şol göwrüm üstlerden geometrik görnüşlere geçip bolýar. Wagtda hem giňişlik hereket tizliginiň biri, we göniburçly koordinata sistemasynyň göni kesimi bolyp durýar. Bu jahanyň gigant mehanizmi diýlip häsiýetlendirilýär.

Şunluk bilen Dekart formany fuksirlemek üçin uniwersal enjamy döredilýär, bu bolsa ideýal keşpleri, olaryň gözleşmegini we ösmegine mümkinçilik berýär.

Dekart koordinatalar sistemasynda emele gelen forma çyzgy tekizliginde takyk finksirlenýär, we obýektleriň görnüşe getirilmegini kesgitlep natural ölçege takyk geçirmek mümkinçiligi bolýar.

Bu metod öz bahasyny eýeläp, logikanyň esasynda formalar sistemasynyň esasynda özgermäge girizýär.

Dekart öz rasional sistemasyny intelektual abstraksiýada duýuş obrazlarynyň tertipsizliginde aýrylýan pikirlenmede gurýar. Kantyň pikiri boýunça pelsepe barlaglarynda in alyp baryjy zat bolup oý–pikiri hasaplanýar. Ol formany bilim obasynda, zatlary göz önüne we olaryň ýaşayşyna deň getirýar. Şunluk bilen formanyň üýtgemek mümkinçiligine ýol açýar.

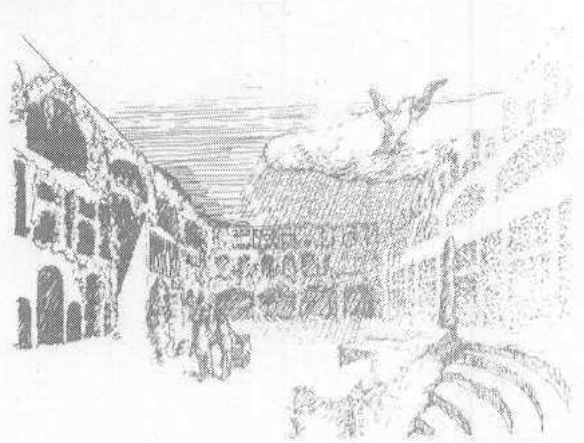
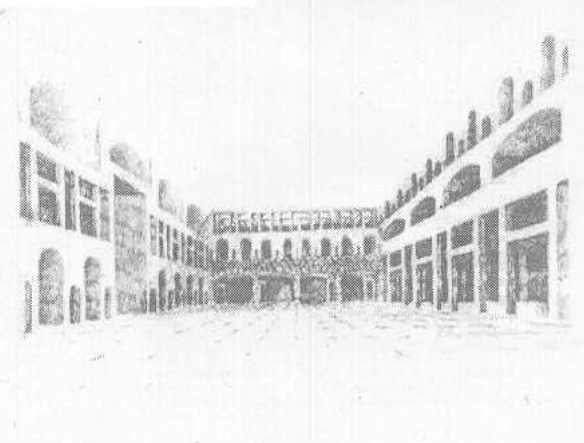
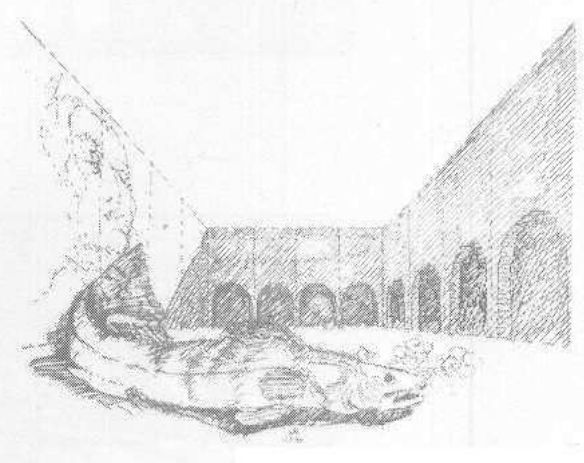
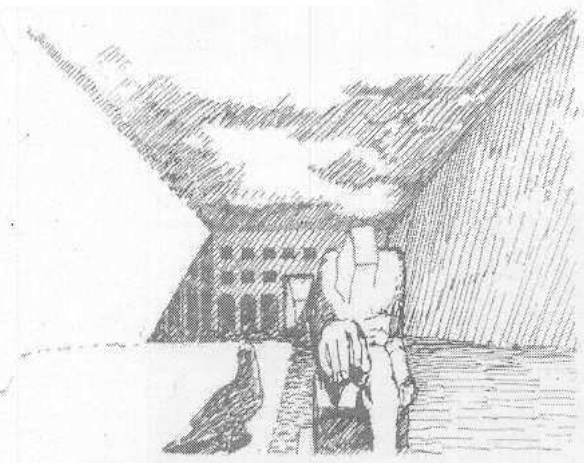
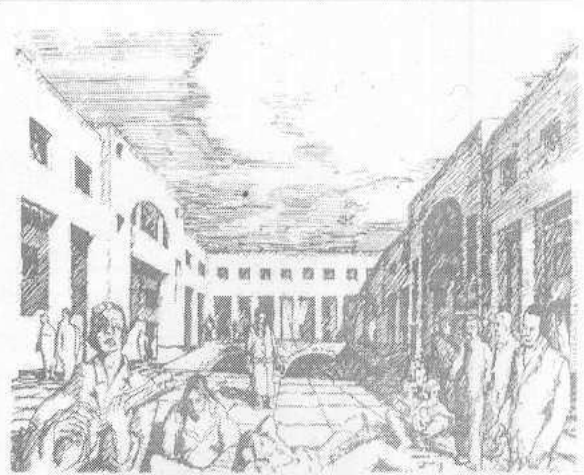
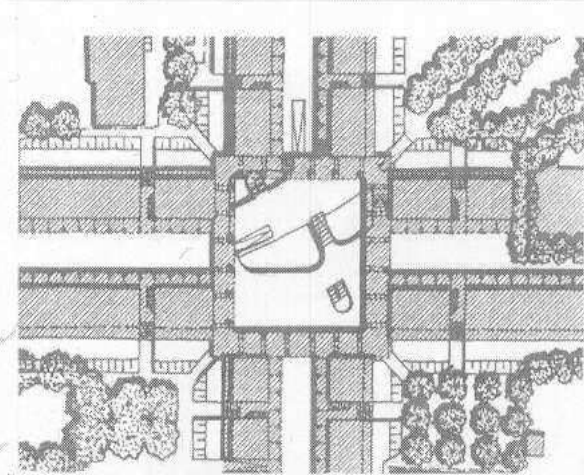
Gegel durumlylyk konsepsiýasynda üýtgesmezlik we üýtgemek sintezini görýär. Onuň pikirini formanyň we mazmunyň güýji bolupdyr.

Binagärleriň hünärment aňynda XIX –nji asyrdan forma öz dialektiki taýyny tapýar. Bu taý bolup Leybnis tarapyndan (1646-1716ý.ý.) ylym ugruna gizirilen funksiýanyň kategoriýasy bolupdyr. Latin sözünden gelip çykan functio (ýerine ýetirmek) termini iki sany obýektiň birleşmeginiň netijesinde biriniň üýtgemesi beýlekisiniň üýtgemegine getirýänini görkezýär.

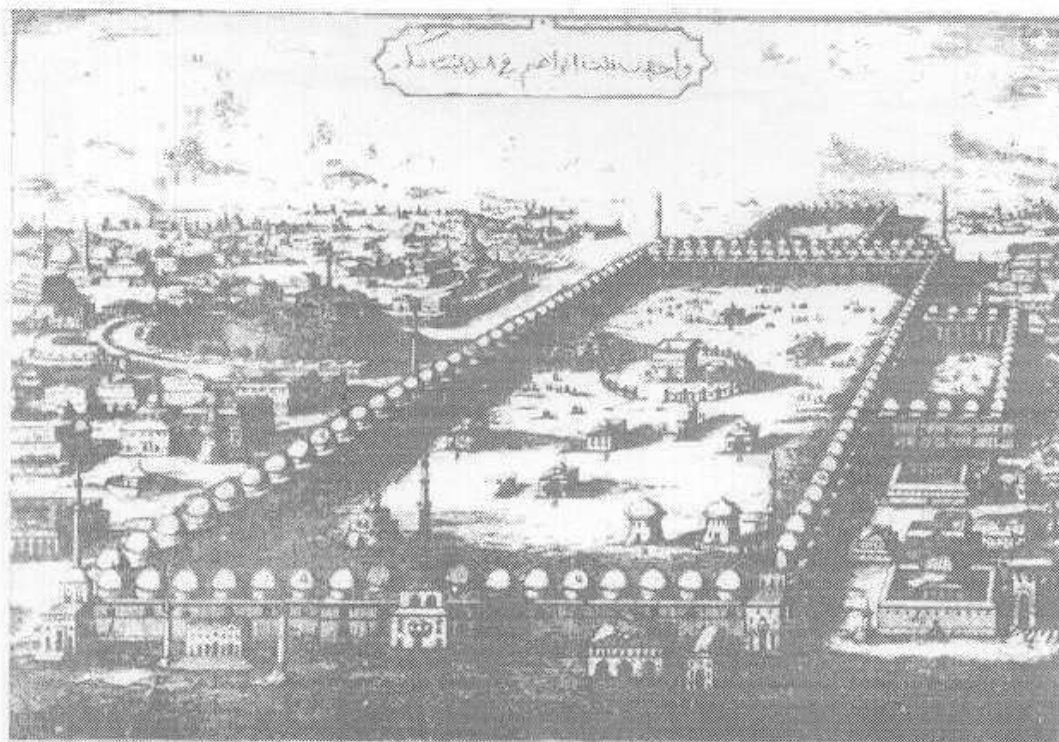
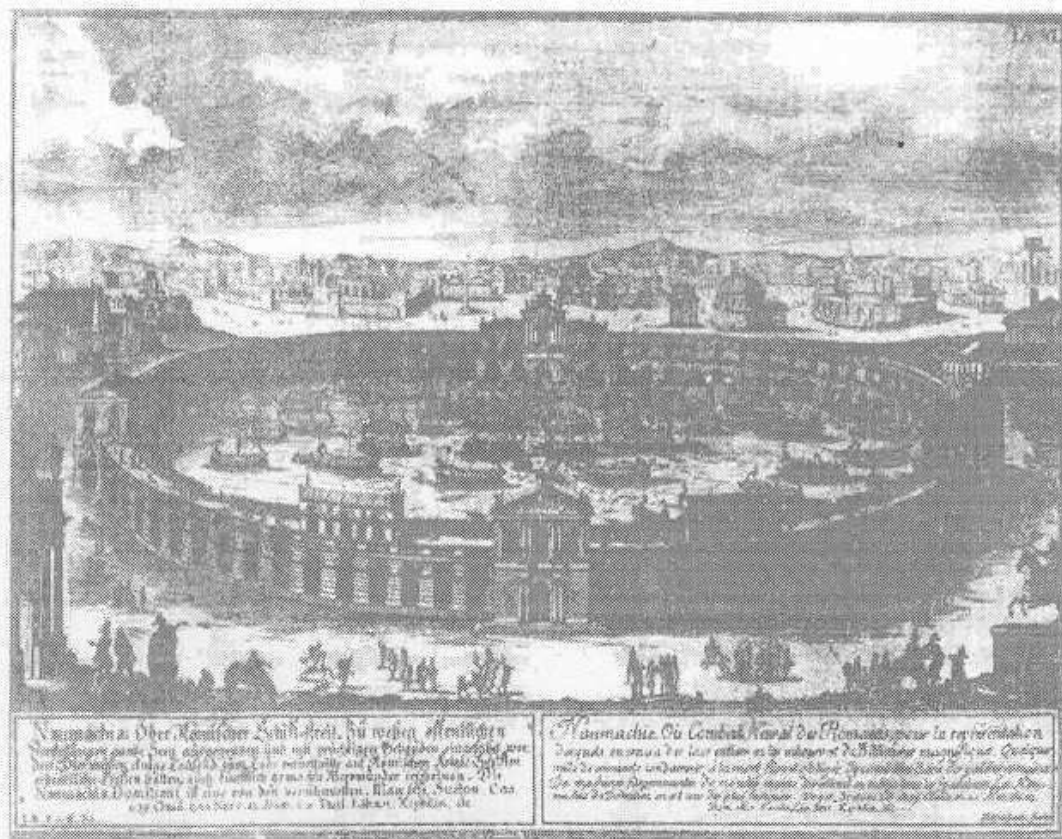
Forma bilen funksiýa öz gös-göni aňlatmasyny amerikan binagäri tejribeçisi nazaryýetçisi Luis Salliwenden (1858-1924ý.ý.) 1880 ýylda Çikago mekdebiniň ideology hasaplanýan adamdan alypdyrlar.

Bu iki taýyň berýän düşünjesinde “tipologiki ýaýrama” problemasy situasiýasy bilen kesgitlep, bu bolsa XIX–nji asyryň tipologik binagärlik obýektleriň sanynyň ösmegine getirýär, muňa senagat rewolýusiýasy we urbanizasion posessler täsir edýär. Gitdigiçe köpeliýän (binalaryň we desgalaryň tipleri) we häsiýetlendirilýän formasynyň durmsyzlygy şäher gurşagynyň oriýetasiýasyny kynlaşdyryp, ony semantiki tertipsiz we amorf görnüşine getirýär.

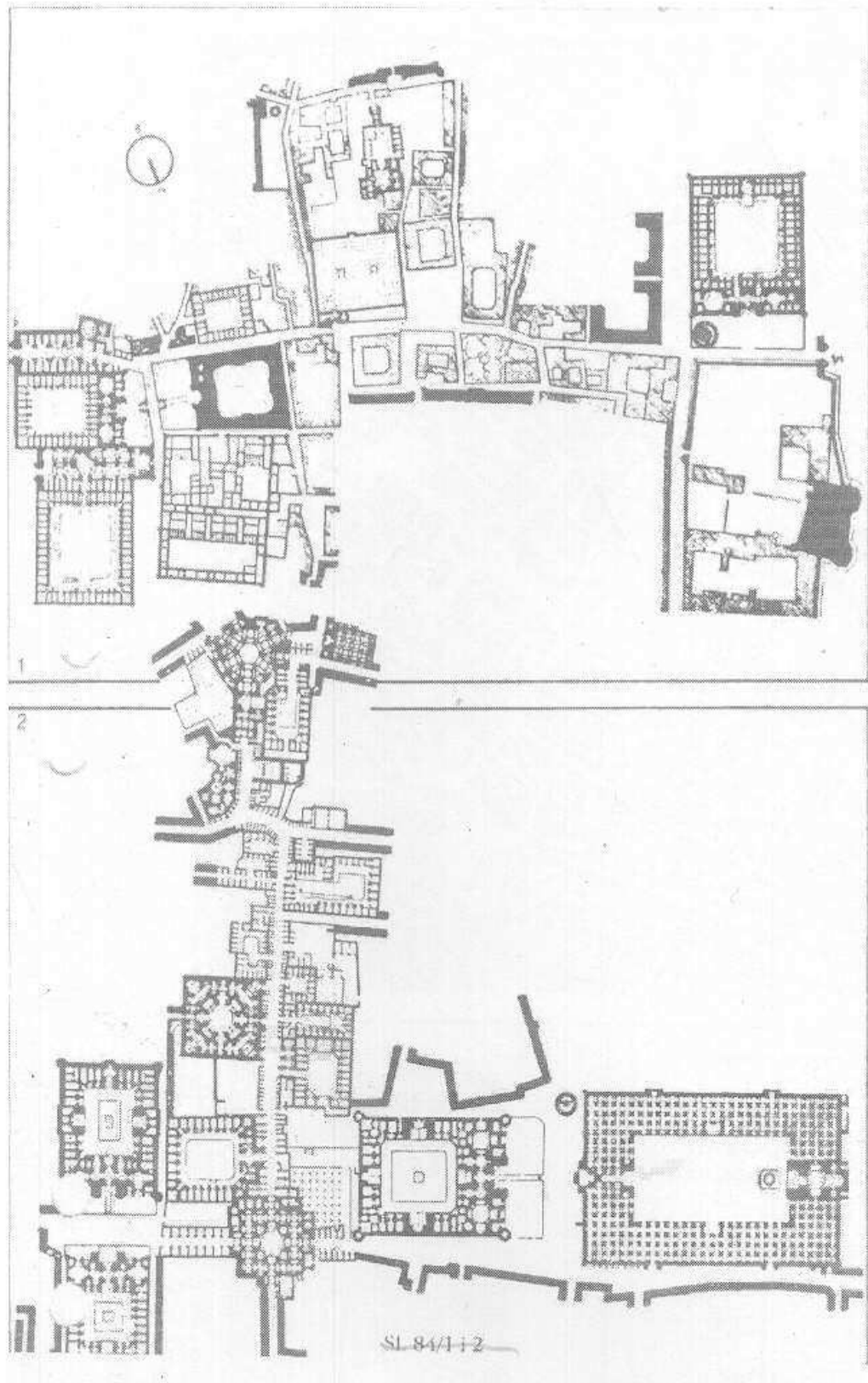
Şol pikir çyzygy ABŞ-da tiz yzygiderlikde ýaýrapdyr. Binagärlik formanyň funksionallyk ideýasy binagärleriň hünärment töwereginde daş ýaýrap ugraýar. Onuň ilkinji görnüşleri alymlar we inžener, şahyrlar we suratkeşlerden gelip çykýar. Birinjiler üçin zadyny formasynyň utilitar niýeti bilen durmuşa amatly bolupdyr.

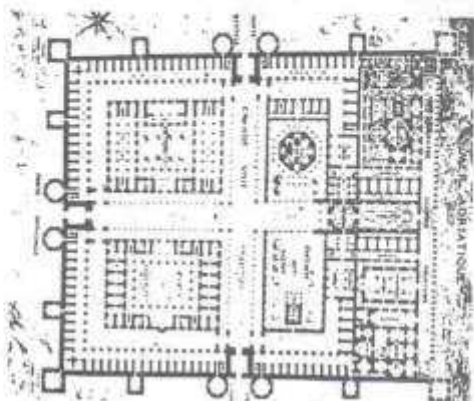
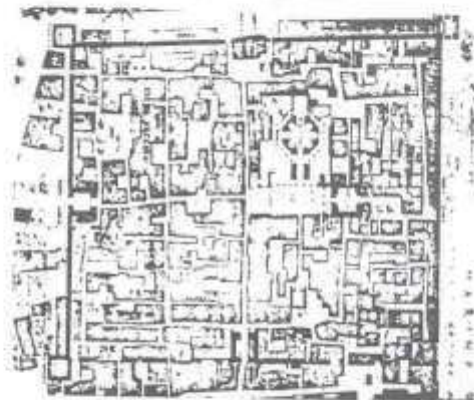
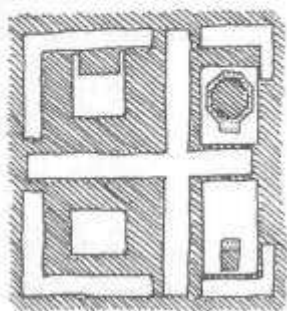
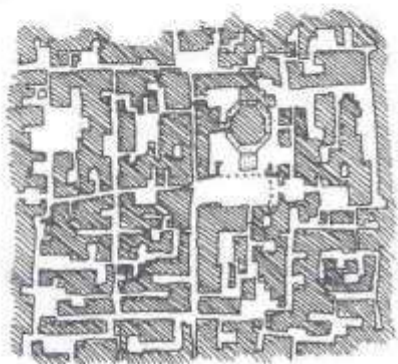
Jaý toplum giňşlikleri

Şäher meýdançanyň formalary

Bir ugurly köçe giňişlikleri Hiwa (ýokary) we Buhara

Şäher kwartallarynyň giňişlikleri

Rimdäki keramatly Pýotryň

Soborynyň binagärlik –kompozisiýasy

Ýuliy ikinji döwründe keramatly Pýotryň bazilikasyny abatlamak zerurlygy ýüze çykýar. Taslama 1506-nji ýylda Donato Bramante buýrulýar. Beýik binarär “Merkezleşdirilen meýilnamadan gidýän adam hakykatdan daşlaşýar” diýýär we garaşylmadyk çözgüde gelmegini gazanmagy başardy. Aly howluly gadymy, uzalyp gidýän bazalikanyň ýerine ol katolik adatlaryna düýbünden häsiýetsiz, çar tarapy girelgeli merkezleşdirilen gümmezli ybadathananyň düýbünü tutýar.

Bramante aradan çykandan soň işleri alyp barmak Rafaele tabşyrylýar. Ol dindarlaryň täsiri astynda gündogar girelgäni ýapýar we ony apsida öwürýär. Şeýlelikde meýilnama bazilika bolýar. Rafael aradan çykandan soň Perruçiý taslama girişýär. Ol ýene-de merkezli meýilnama gaýdyp gelýär we gündogar girelgäni gaýtadan açýar. Emma giň portik arkaly günbatardaky esasy girelgäniň aýratynlygyny görkezýär. Perruçidan soň Antonio da Sangalo kiçisi üç girelgäni bekleýär we günbatardaky girelgäni diňli kompozisiýa arkaly has hem tapawutlandyrýar.

Mikelanjelo 1547-nji ýyldan başlap keramatly Pýotryň ybadathanasynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk etdi. Ol diňe bir Italiýada däl, eýsem şol döwürde bütün Ýewropada iň uly desga. Mikelanjelo uly gyzyklanmak bilen bu abraýly tabşyryga başlady. Ol täzeden merkezli meýilnama gaýdyp gelýär. Günbatar girelgede portik gurnaýar.

Mikelanjelo Renessansyň ideýaly bolan merkezli meýilnamadan daşlaşýan umumy tendensiýany duýýar we muňa garşy çykмага synanyşýar. Ol Bramantenyň ilki başdaky meýilnamasyna düýbünden başga häsiýet girizýär. Bu bolsa desganyň diňebir aýratyn elementleriniň däl, eýsem onuň umumy häsiýetinem üýtgetdi. Ussat bu kompozisiýany has hem bitewileşdirmäge we onuň esasy ýadrosynyň gürrüňsiz hökmirowanlygyny gazanmaklyga çalyşdy. Ortadaky giňişligi (esasy gümmeziň içinde) daşyndan ýönekeýleşdirdi. Içki bölüşigi bolup hyzmat edýän kolonnadan el çekdi we diwarlary hem sütleri galňatdy. Şeýlelikde merkezi giňişlik ony gurşap alýan böleklerden has ähmiýetli boldy. Bu bölekler Bramantenyň meýilnamasyndaky özygtyýarlygyny ýitirdi.

Perderly galeriýalardan we burçdaky kompanillalardan el çekip we esasy otaglary merkezi gümmez bilen tamamlanýan umumy göwrümde birikdirip Mikelanjelo ybadathananyň ýönekeýligini artdyrdy we daşky kompozisiýanyň bitewligini gazandy. Gümmeziň äpetligini kompanillaň ýerine goýlan dört sany kiçi gümmez has aýdyňlaşdyrmaly.

Ol gümmezi barabanyň üstüne galdyrýar we ýokarsyny fonar bilen tamamlýar. Dikligine hereketi gümmeziň gapyrgalary, barabanyň we fonaryň raskrepowkalary bilen güýçlendirýär. Indi Rimde wertikal dominanta bar we her adam oňa görä Hudaýa çokunyp bilýär.

Ybadathananyň içinde-de, daşynda-da jübüt-jübüt-den ýerleşdirilen korinf orderleriniň ulanylan (daşkylary biraz beýigräk). Daşky silindr şekilli swodlara

laýyk bolan beýik attigiň aýnalary ýagtylyk çeşmesi bolup hyzmat edýär. Attik gatyndaky jübüt lizenler we esasy gümmeziň barabanynyň hem fonarynyň daşyndaky jübüt sütünler ybadathananyň daş görnüşine bir keşplilik berdi. Mikelanjelo ybadathana has bitewi we massiw häsiýet berdi. Bular soňky birnäçe üýtgetmelere garamazdan saklanyp galdy.

Mikelanjelonyň taslamasy az kem üýtgeşmeler bilen durmuşa geçirildi. Emma tendensiýa ösmegini ybadathanany günbatara tarap uzaldýar. Lorenzo Brenini oky kompozisiýany trapesiýa görnüşli we owal görnüşli iki meýdança arkaly ösdürýär.

Meýdany gurmak ideýasy ybadathananyň binagärçiliginden gelip çykýar. Ybadathana meýdan bilen birlikde Rimiň merkezi hökmünde göwrümi bilen sazlaşykly baglanyşykda bolan meýdany, açyk meýdany talap edýär. Şeýle çözüdi Lorenzo Brenini tapdy.

Soboryň esasy böleginiň meýilnamasy kanunalaýyk. Ony tegelegiň içindäki iki kesişýän inedördüle getirmek bolar. Göni duran inedördüliň taraplaryny dowam etdip, meýdanyň açyk giňliginiň inini alyars. Ol merkez bilen portalyň gyraky nokady bolan A nokady birikdirýän göni çyzyk B nokady berýär (kolonnadalaryň başlanýan ýeri).

Kolonnadalaryň ini (BG) ybadathananyň meýilnamasy sygdyrylan töweregiň diametrine (DD) deň. Kiçi meýdanyň ybadathananyň alyn tarapyna giňelmeği KB we D göni çyzyklarynyň paralelliginden gelip çykýar. Bernininiň meýdanynyň meýilnamasy şeýle gurulýar.

Edil sonuň ýaly-da kolonnadalaryň beýikligi gelip çykýar. Ybadathananyň alyn tarapy bölekleriň biri-birine bolan örän berk gatnaşygy esasynda gurulýar. Ybadathana we alyn tarapyndaky kolonnadalar iki sany AOA we BOB üçburçluklarda gurulýar. Meýdanyň gurluşygyna başlanan wagty Berninide BB, we GG, kesimler bardy. A we A nokatlary kolonnada bilen berkidip, ol ýene bir gezek meýdany ybadathana bilen birikdirdi hem-de ybadathananyň alynky görnüşi (GG□) AA we BB arasyndaky orta proporsional gurluşyna gitdi. Meýdany düzýän kolonnadalaryň beýikligini B göni çyzygyň we A□ diagonolyň kesişýän nokady kesgitleýär.

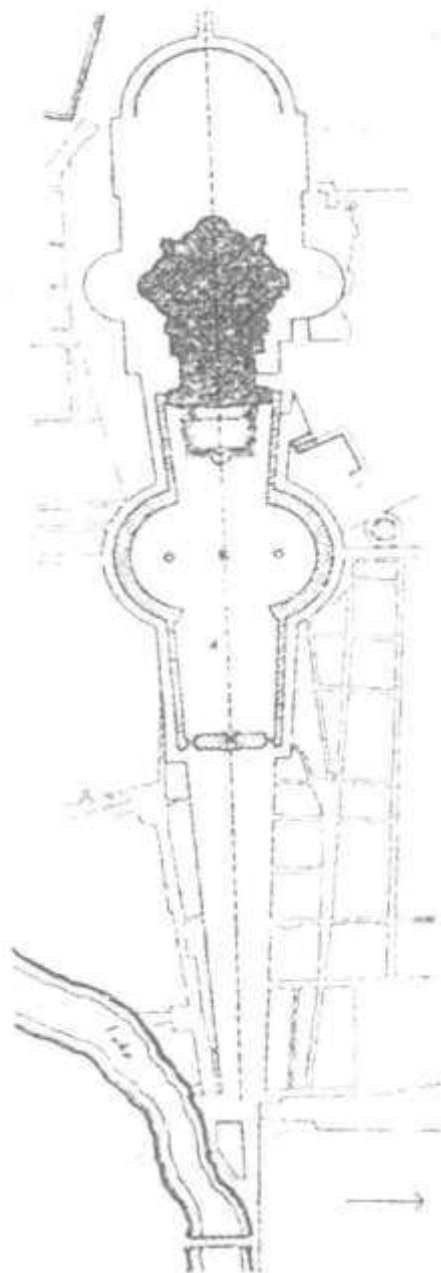
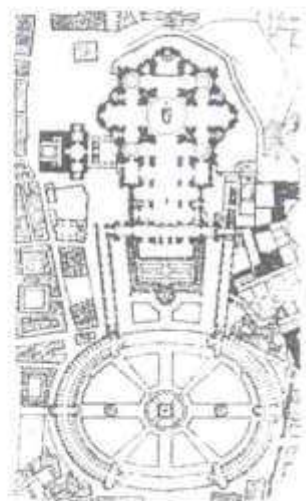
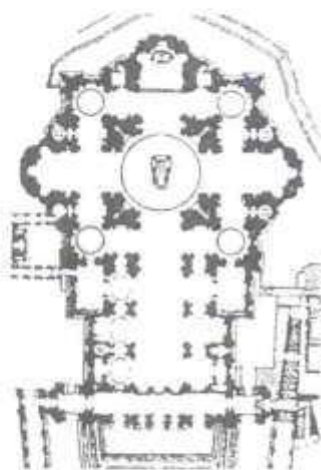
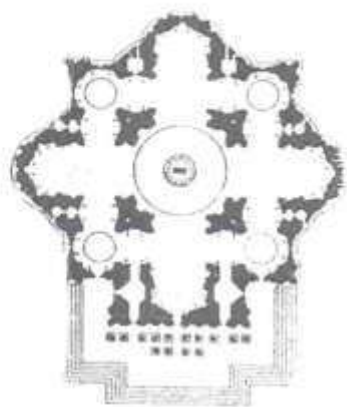
Ybadathanany we meýdany uzynlygyna kessek ýene-de olaryň bitewiligini göreris. Keramatly Pýotryň meýdanyny emele getirýän owal we trapesiýa görnüşli meýdançalar görnüşi şäheri bilen berk baglanyşykly. Owat meýdançanyň başlanýan ýerinde biz ybadathanany ähli gümmezleri bilen birlikde görüp bilýäris. Meýdançanyň ortasyndan gapdaldaky gümmezleri görünenok. Trapesiýa görnüşli meýdançanyň başlanýan yerinden bolsa esasy gümmezem binanyň göwrüminiň yzynda gizlenýär. Bu görüş nokadyndan biz ybadathananyň diňe önündäki pilýastrlar bilen bölünen tekizligini we basgançaklaryny görýäris. Meýdanyň gurnalyşy we detallary şol bir kanunlara boýun bolýar. Eger meýdana ybadathananyň bir bölegi şäher bilen ybadathananyň arasyndaky element hökmünde seredilýän bolsa, onda onuň gurnalyşy hem edil sonuň ýaly çözülýär. Bernini ybadathananyň massasyny ýuwaş-ýuwaşdan ösdürmek üçin we ony meýdan bilen baglanyşdyrmak üçin owat meýdanyň gyrasynda kolonnada we

trapesiýa görnüşli meýdanyň gyrasynda diwar galdyrýar. Obeliskiň we fontanyň ýeri medanyň gurnalyşyndan kesgitlenýär. Şeýlelikde bina we meýdan ähli elementleri bilen birlikde bir bitewilik hökmünde çözülýär. Bu ýerde-de, edil seredip geçen ýagdaýlarymyzdaky ýaly ansambl gurlan.

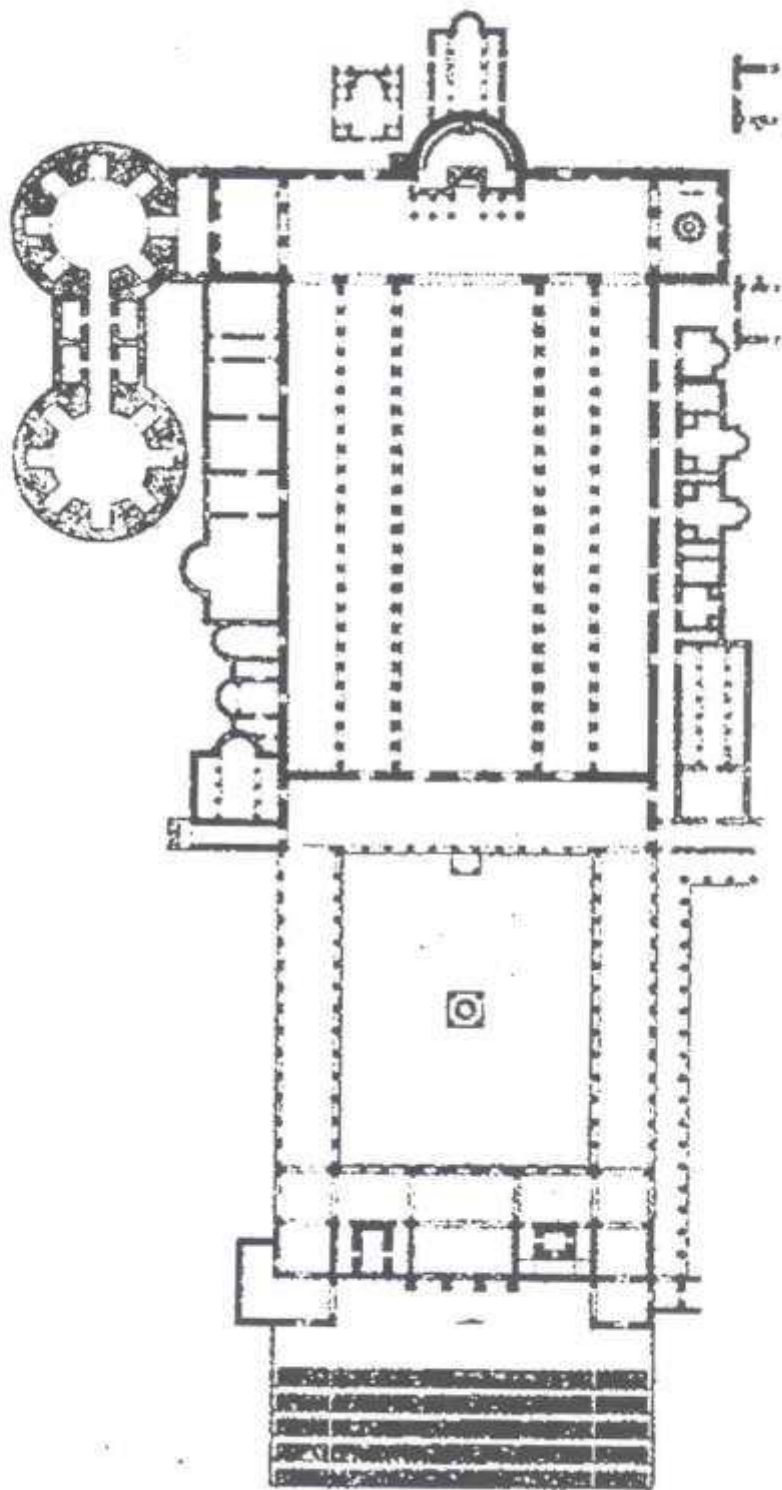
Bitewilik binagärlik merkezi üçin hökmany şert bolup durýar. Sebäbi diňe düýpli gurnalan desgalar. Özüne kyn hem köp görnüşli toplumlary boýun egdirip we şäheriň binagärliginde hökmirowanlyk edip bilýär.

Iň soňunda Karlo Fontana meýdanlar ulgamyny Perişde jöşgüne çenli uzaltmagy teklipe edýär. Bu ideýany doly durmuşa geçirmeklik işleri XX asyra çenli dowam edýär. Okly kompozisiýa Mikelanjelonyň dikligine dominantasy boldy.

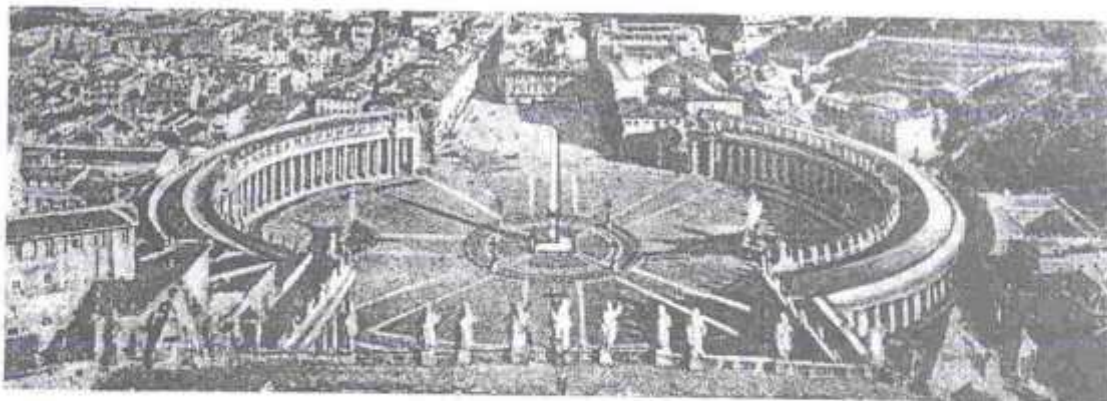
Gotika we barokko ýaly bitewi we özboluşly sazlaşykly ýagdaýlarda din bilen şahsiýetiň arasyndaky dartgynçylyk bar. Binagärler adamyň hudaýa ýüzlenip bilmek hukuklarynyň arap, binagärlikde eýýäm ýol bolan kanunlary bozýarlar.

Rim. Keramatly Potryň Soborynyň giňişleýimýin
ösmeginiň ewolýusiýasy.

Rim. Baş Nefli bazilika. Keramatly Potryň Soborynyň
ilkinji meýilnamasy.

Rim. Keramatly Pýotryň Soborynyň görnüşleri.
A-köne grawýuza, B-foto.

2. Binagärlik we suw

Suw fiziki faktor we aňlatmak ýaly; suw edil durmuşyň döremeginiň başlangyçy hem-de durmuş çeşmesi we emleýji; gurak ýurtlaryň arhitekturasynda suwyň görnüşleri we binagärlik eserlerine suwyň täsiri.

Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda in gadymy döwürlerden başlap şäherleriň we ýaşayş töwerekleriniň düzüminiň in bir esasy elementiň biri bolupdyr. Irki ekerançylyk döwürde, ýa-da ortaasyrlarda suwy ullanmak desgalarynyň köpüsi ýüze çykyp ekerançylyk ýerleriniň gurmagyny, gök ösümlük we agaçlaryň suwarma sistemalaryny döredilipdir.

Şäherleriň meýilleşdirilişi we olaryň arhitekturasy, suw bilen üpjün edýän sistemalary berjaý ýokary derejede bolupdyr (uly suw desgalary (plotina) böwet, kennalar, howdanlar, her hili ulylykdaky ýaplar, şäherlerde we obalarda suw geçirýän ýörite kerpiçden ýa-da gurulan kiçi ýaplar, howuzlar, suw saklaýan sardobalar).

Arhitekturada suwyň formasyny, onyň akymyny gözelligi derejede ullanyp, özbaşdak görnüşli ýaşayş töweregiň, meýdanlaryň we meýdançalaryň görnükli we ajaýyp bezegleri bolupdyr.

Suwyň görnüş formalary we meýilnamada goýulyşy.

Suw durmuş töwereginde. Biz häzirki zamanada durmuş üçin suwyň ähmiýetini bilýäris. Gadymy döwürde suw durmuşyň esasy şertleri bolupdyr, edil durmuşyň özi hökmünde.

Adam öz ýaşayan dünýäsini suwsyz göz önünde tutyp bilmändir, dünýäniň gurluşyny bolsa asmanyň suwsyzlygyndan. Suwy adamynyň ykbaly hökmünde garaýyş dörap mifologiýalarda dünýäni döremeginde durmuşy edil asmanyň suwyndan emele gelen diýilipdir.

Mysal: Gadymy Müsürde adamzadyň astynda Nuw birinji okean diýip çokynyndylar. Güniň hudaýy Ra suw otynyň gülünde Lotosda eneden dogulýar.

Adam dörediji, onyň ýoly dünýäni-duýmadan, dünýäni uýmadan başlap dünýä–garaýyş hala geçende döredijilik başlanýar. Bu bolsa hakyky ýaratmak işiň dünýä inenini kesgirleýän arhaiki döwürde başlap döredijiligiň ýüze çykanyny aňladýar. Dünýä–garaýyş edil haçanda ideýa özüni görkezmäni döredijiligiň üsti bilen dörelýär. Bu pursatda binagäriň döredijiligi emele gelip onyň hünärmen işine öwrülýär. Ruh adamyň ýüreginde ornaşanda sungat emele gelip gözelligi ilki başda milletiň ruhy baýlygyna eýe bolup döredijilige geçýär.

Ybadathanalaryň gurnalşy (Altar, Stupa, Hram) hem Dünýäniň gurluşyny aňladýar, ýagny : Ýokary bölegi -asman suwynyň nomasy , ortasynda (Harmika) –Dünýä – oky bina merkezi ; aşagy (anda) –asman tegelegi.

Asman suwynyň nowasy –binagärliğin hemme görnüş her hili forma alsada bar. Jaýlaryň üstini ýapalyň her hili görnüşü bolsada onyň esasynda asmanyň gurnalşynyň ýokary bölegini aňladyp, soň bolsa çeperçilik görnüşlerini saýgardýar. Antiki kariatidler, ýada gyzlaryň kellesinde göterýän lybaslary nähili hem bolsa olar gelejekki jakyh–durmuşyň göwresidir.

Mysallar: Biziň Garaşsyzlyk döwrümüzde suwy berjaý köp görnüşli sungata öwrüldi: suw howdanlary, çüwdrimleri, eginleri, böwetli howuzlar we başgalar. Şolary talyplara görkezmek, düşündirmek.

Suwyň mowrugy antiki medeniýetinde edil umumy hemme başlangyç hökmünde garalypdyr, edil döredijilik ideýanyň açary ýaly. Şonyň esasynda dünýäniň döreýiş konstruksiýasyny gurnap boljak hökmünde.(Fales Miletskiniň pelsepesine).

Suw–hemme taraplaýyn belli mälüm däl ol gaty buz, suwyk we bug görnüşlerinde bolup bilýär. Suwyň suwyk ýa-da bug görnüşleri dünýä derejesindäki meýdan hökmünde äňedilipdir.

Binagärligiň forma döremegi çuňňur we köp alamatly hadysa. Her bir binagärlik detalarynda binagär döredijiniň dünýä garaýyş pikirlerini hemme taraplaýyn jemleýji bolup, onyň aňyrsynda köp düşüňjeler durandyr.

Asman suw howlusyndan asman tegelegindäki üsti bilen suw dik aşak inýar. Asmanyň tegelegindäki deşik swodlaryň we göni burçyk we tegelek görnüşli açyk guşak ýaly forma girizilipdir.

Arhaiki görnüşli ýaşaýyş jaýlarda, Antiki Gresiyanyň ybadathanalarynyň, Rimiň Panteonynyň depesindäki deşikden asman göni görünýär. Bu edil asman derwezesi hökmünde ondan asmanda bolýan hemme güýçli hadysalary görünip, Ýeri Asman bilen baglaşdyryjy alamat hökmünde garalypdyr. Ol deşikden güni, aýy, ýyldyzlary, ýagyşly bulutlary, ýyldyrym çakanda gögiň gürlemesini äňelilipdir. Ýene-de ybadathanaň içine gün we ýagyn düşýän eken. Binaň ýokarsyndaky deşik iç göwrümini asman bilen sepleşdiriji hökmünde kesgitlenilýär.

Pelsepeçiler ähli birinji başlangyçlardan dünýä döreýişiniň rekonstruksiýasy barada gürrüň edenlerinde suw esasy orunda bolupdyr. Antiki däpler Fales Miletlini ilkinji pelsepesi hökmünde hormatlap, ony suwuň tebigatynda başlangyçlygy baradaky pikir bilen deňeşdiripdirler. Antiki medeniýetde suw ähli zatlaryň başlangyjy hökmünde, tebigata we äleme düşünmäge kabul edilipdir.

Bu pikir häzirkizaman ylmynyň dünýäni kabul edişi bilen gabat gelýär. Arhaik dünýäniň döreýişini suw bilen umumy ýaşaýyş baglanyşdyrypdyr. Dünýäniň ýaşaýyş hudaýyň döremegi bilen başlanypdyr. Dürli–dürli mifologiki adatlarda hudaýlar suwda döräpdir. Häzirki wagtda Ýerdäki ilkinji ýaşaýyş suwda döräpdir ýa-da islendik ýagdaýda suwda ösüp başlapdyr diýip pikir edilýär.

Buddanyň şeýle hem induist hudaýlarynyň şekilleri lotos gülünde ýerleşdirilipdir şerti aýtmak bolar. Buddha giň, ýasy açylan lotos şekilli altarlarda oturýar. Onuň aşagynda edil özi ýaly lotos. Eger iki gülüň serhedinde suwuň üsti bar diýip pikir etsek, onda aşaky gül ýokardaky gülüň suwdaky şekili bolar. Ol buz, suwuklyk hem-de gaz ýagdaýynda suw ol amorf görnüşli.

Binagärlikde suwuň formasynyň emele getiriş örän çuňňur we köp taraplaýyn hadysa. Binagärligiň her bir böleginde, hatda iň kiçijiginde-de örän köp many bar. Suwuň her bir damjasy dünýä baradaky düşüňjeleriň jemini özünde saklaýar. Suw temasynyň binagärlikde ýüze çykmasyny öwrenemizde biz kä wagt onuň mese-mälüm öňe çykýan, kä wagt bolsa, beýleki temalardan ujypsyzja öňe saýlanýan

ýerlerini mysal getirýäris. Ybadathananyň dürli adatlaryna ýüze çykýan epizodlaryny diňe yzarlap bilýäris. Ýöne şu aýry-aýry epizodlar hem bir bitewi şekili döretmäge mümkinçilik berýär. Biz başgalara garanda ýönekeý mehanizm bolan suwuň tebigatda aýlanyşyny gözden geçirmekden başgalaryň.

Suw ýokardan, asman suwlaryndan asmandaky zenit boşlugyndan ýere inýär. Gümmezleriň binagärliginde bu boşluk tegelek ýa-da inedördül görnüşinde göz önüne getirilýär. Arhaik ýaşaýyş jaýlarynda, Tiriň megoronynda, Antiki Gresiyanyň gipetrial ybadathanalarynda, Rimiň Panteonynda bu boşlukda, jaýyň depesinde hut özüni görmek bolupdyr. Şol asmanyň gapylaryndan asmanyň beýiklikleriniň ähli ýüze çykmalaryny: güni, aýy, ýyllyzly, ýagyş getirýän bulutlary, ýyllyrym çakyşyny görmek bolýar. Olardan ýakymly ýagyş hem gün şöhleleri göni ybadathana düşüpdür.

Eger-de jaýyň depesini açyk goýmak zerurlygy bolmasa, onda ol iş ýüzünde funksiýalaryň biri ýere suwy-ýaşaýyş ibermek bolan hudaý şekilli gümmez görnüşini görkezýär. Asman we Hudaý–Pantokrator keramatly adama meňzedilip şekillendirilipdir.

Ýöne gümmeziň depesinden inýän asman ýagtylygynyň zerurlygy hemişe bolupdyr. Esasy gümmeziň aşagynda ýerleşdirilen ýagtylyk üçin goýlan ýerlerden geçýän ýagtylyk hemişe gümmeziň depesinden düşýän ýagtylygyň täsirini bermändir. Wagtyň geçmegi üçin boşluklary bolan barabanyň üstünde beýgelipdir. Gümmez barabanyň boşluklaryndan düşýän ýagtylykdan ýokarda bolup, dünýäde käse ýaly, asman sferasy bolup görnүpdür. Onuň iç ýüzünde bolsa Pantokratoryň şekili bolupdyr.

Rimiň Panteonynyň we Konstantinopoldaky Sofiýanyň äpet gümmezlerinde çöwürülen sferanyň täsiri ol gümmezleriniň ululuklary hem-de gurluşynyň suraty netijesinde emele gelipdir. Wizantiýanyň hem-de gadymy rus gümmezlerinde bu täsir barabanyň üýtgeşik wertikal tolkun şekilli bolmagy bilen, şeýle hem suratyň ulgamynyň gurluşy bilen aýyrylypdyr. Galkynyş eýýamyndan başlap günbatar Ýewropa adatlarynda gümmeziň depesiniň aşagynda yşyklandyryş fonary goýlupdyr. Rimiň Panteonynda ýokarsy açyk karkasdan ýaşaýyş jaý döredilmeginden birnäçe mün ýyllyklar soňra çarwa ýaşaýyş jaýlarynda tegelek depe emele gelýär.

Adatlaryň bir tarapynda arka kil forma eýe. Şonuň bilen birlikde hindi we günbatar ýewropa adatlarynda arkanyň daşky ýüzi ýokaryk süýnup bir nokatda birleşýär, içki ýüzi bolsa, tegelenýän şeklini saklaýar. Rus adatlarynda arka özüniň bütin galyňlygy bilen ýokaryk, asmana, hudaýa tarap ymtylyş bilen baglanşdyrýarlar. Dünýä döreýişini ýokardan, hudaýdan konstruktirlemegiň nukdaý nazaryndan ýaýraýar. Şol ýokarky nokadyň üstünde köplenç formasy boýunça şahly çokunylýan ýeri ýatladýan şekil emele gelýär.

Kil görnüşli arka soňky derejesine ösende çadyry emele getirýär. Şonda onuň nokatdan ýokaryk we aşak ösmegi has hem aýdyň görnüşe eýe bolýar. Rus demirgazygynyň agaç forma, arka bolsa, girizilen forma hökmünde çykyş edýär.

Buddizm adatlarynda harmikanyň stupasynyň üstünde eýýäm belli bolan ýaruslar, indus adatlarynda bolsa – asman suwlarynyň käsesiniň ol ýa-da beýleki

görnüşleri döräpdür. Kä wagt käsäniň plany fasadyň tekizligine geçiriş we dört tarapa açylan gül şekilini görkezipdir. Gotiki adatlarda çadyryň frontyny köplenç haç görnüşli gül bilen jemlenipdir. Ol kä wagt köp ýarusly bolup, öz gurluşy boýunça stupadaky ýaruslary ýatladýar. Birnäçe ýagdaýlarda gül-käse fasadyň tekizligine geçilipdir.

Asman boşlugyndan suw we ýagyş damjalary aşak inýär. Eger asman örtügi Warangal ybadathanasyndaky ýaly tekiz örtük bolsa, ýagyş damjalary onuň ýüzünde hammamda suw bugluklarynyň potolokda emele getiren damjalary ýaly bolup ýerleşýär. Şolar ýaly ýöne konus görnüşli formasy boýunça damjanyň potolokdan aýrylan wagtyndakysyna ýakyn damjalara biz antiki ybadathanalarynyň friz guşaklygynyň aşagynda syn edip bilýäris. Agaçdan ýonulan ýasy, konus görnüşli damjalar nepal ybadathanasynyň karniziniň aşagyndan we demirgazyk rus öýleriniň penjirelerinden asylypdyr.

Şol Warangal ybadathanasynyň ýokarky ýarusynda asman örtügi ýasy gümmez görnüşli ýasalypdyr. Ondan göýä uly damjaly ýagyş ýagýana meňzeýär. Çagbasynyň janlandyryjy akymynyň aşagynda induizmiň esasy hudaýlary bolan Şiwa, Brahma we Wişnu tansda jemlenipdir. Özbaşdak binagärlik formasynyň görnüşinde şeýle ýagyş bezegi häzirki güne çenli demirgazyk–günbatar Hindistanyň ybadathanalarynda giňden ýaýran.

Ýörite ybadathana gapylary bolan Kirti Stambhada ýagyş damjalary we akymy has hem aýdyň görünýär. Wagtyň geçmegi bilen diwaryň tekizligine girip şeýle bezeg köp derejeli arka diýip atlandyrylýan formada emele gelipdir.

Hindistanyň musson klimatynyň şertlerinde uçlary uly damjaly ýagyş akymy – bezeg tomsky çagbanyň tebigy şekillendirilişi hökmünde çykyş edýär. Şu nukdaý nazardan roman, gotiki, rus ybadathanalarynyň, hatda Islam metjitleriniň hem şekillendirilen asylyp duran arkalary azda–kände düşnükli bolýar. Ilki göräýmäge konstruktiv nukdaý nazardan induist ybadathanalarynyň ýagyş bezegleri ýaly olar hem biderek zat ýaly görünýär. Şeýle çylşyrymly arka sistemasyny beýgeltekligiň sebäbi nähilidir bir örän wajyp maksat, çuňňur keramatlaşdyrylan adat, dünýä barada düşünje bolan bolmaly.

Bu binagärlik formalarynyň manysy asman suwlarynyň temasynyň giňemegi bilen aýdyňlaşýar. Westminster abatларында dört ýagyş damjalary Genrih VII kapellasynyň swodyndan sallanyp durýar. Ýokardan asylan ýörite konstruksiya tarap asylan şeýle damjany gotiki savorlarda hem madapyň ybadathalarynda görmek bolýar. Hatda örtük ferma görnüşli bolanda hem fermanyň daýançlary aşak göýberilip damja ýaly şekillendirilipdir. Damjalar ybadathananyň ýokardan asylyan konstruksiýalaryndan sallanýar. Ybadathanyň gapylaryny asman gapylaryna meňzedýärler. Gündogarda giňden ýaýran stalaktit swodyndan damjalar ýarus şekilli sallanýar.

“Stalaktit” adynyň özi hem, başlangyç at bolmasa-da gowagyň swodyndan akýan suwuň şekliniň ideal görnüşde durmuşa geçirilendigini subut edýär. Günbatar we gündogar Ýewropanyň orta asyrlar binagärliginde ýörgünli motiw (şekil) bolan kese karnizden asylan kiçijik arkalaryň guşaklygy täze mana eýe bolýar. Adatça biz arkalaryň özlerine ün berip, olardan asylan dürli görnüşde

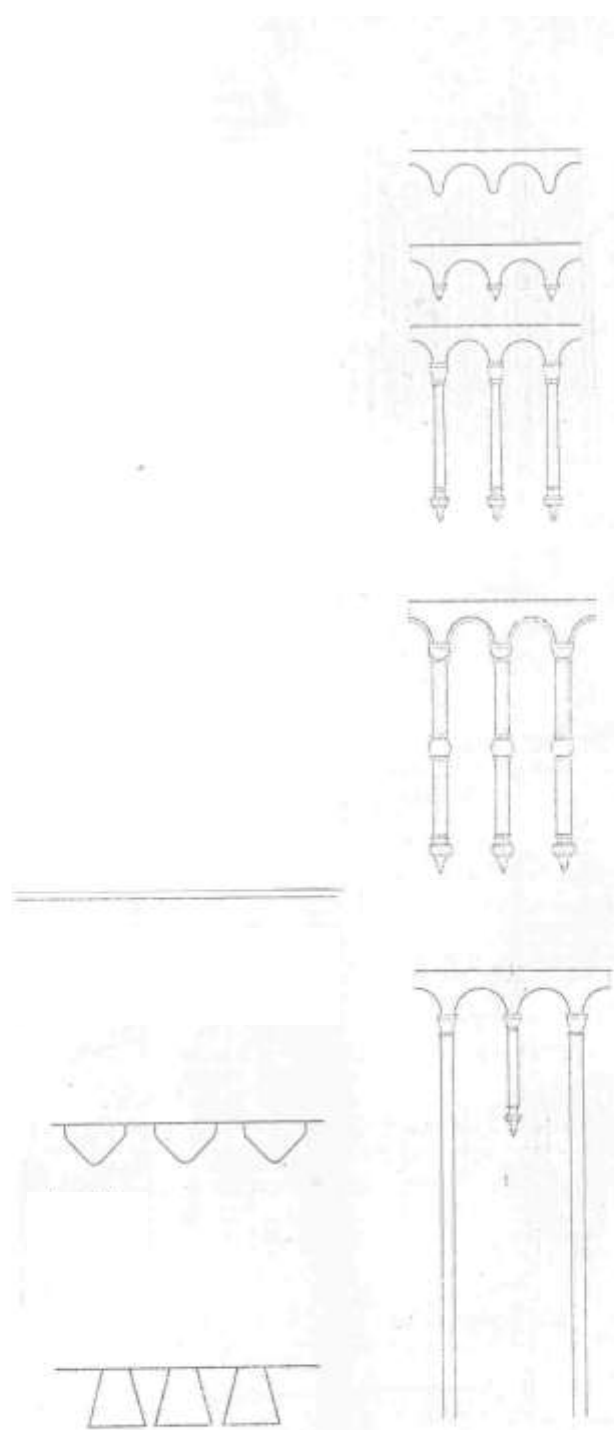
aňladylan damjalara bolsa üns bermeýäris. Indi biz olaryň manysyna düşüniپ başlaýarys: tekiz asman örtüginin aşagynda ýaşaýyş beriji ýagyş damjalary ýygnanyp, ýeriň üsütne deň derejede düşýär.

Ybadathananyň fasadynda görkezilen “ýagyş barada dilegler” temasynyň Ýewropanyň orta asyrlar döwri üçin nähili derwaýys bolandygyna klimatyň taryhy bilen tanyşyp düşüniپ bolýar. Edil şol waglar Ýewropanyň klimaty düýpli üýtgeşmeleri başdan geçirýär. Ortaýer deňziniň kenarlarynda ýyly hem gurak tomus ornaşypdyr. Orsýetde XI-XV asyrlar aralygynda 76 gezek örän güýçli guraklyk we 62 gezek aşa ýagyşly döwür bolupdyr. Bularyň netijesi bolsa hasylsyzlyk we açlyk bolupdyr.

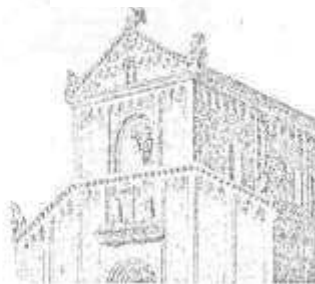
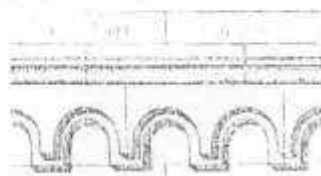
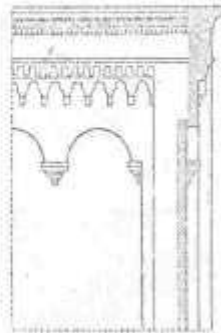
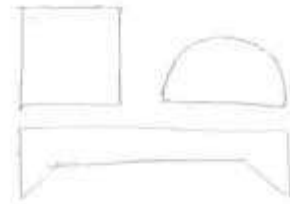
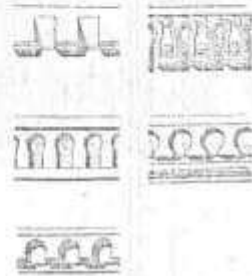
Edil hindileriňki ýaly musson klimatynyň şertlerinde emele gelen Hytaý adatlarynda älemdäki suwuň aýlanyşynyň temasy örän aýdyň işlenip düzülipdir. Muny olaryň öz dāp-dessurlaryny ybadat edenlerinde ulanýan mukaddes zatlarynda görmek bolýar. Hytaýlylaryň žiwopisinde we amaly haşam sungatynda iň köp ýaýran görnüşleriň biri “iki drakoyň söweşi” bolup, drakonlaryň biri ýeriň ummanynda, beýlekisi bolsa asman buludlarynda ýerleşýär. Asmandaky drakon suw akymalaryny aşak inderýär, ummandaky drakon bolsa suw buglaryny ýokaryk gönderýär. Bu görnüş dünýäniň suw aýlanyşyny görkezýän ajaýyp nusga. Dünýä döreýşi baradaky düşüňjeler, dünýäniň gurluşygynda suwuň esasy orny baradaky düşüňjeler iki mün ýylyň içinde ýewrasiýa sebitinden we Merkezi Azýanyň gurak sebitinden geçipdir. Daglardan aşyp, olar Ind we Ganga derýasynyň ýokary akymynda, mussonlaryň sebitinde ýerleşipdir. Ol ýerde ýylyň dowamynda adaty ýagyşlara derek çagbaly hem guraklyk döwürler biri–birini çalşypdyr. Guraklyk döwriň ahyryna tebigatda ähli zat gurapdyr. Mussonlaryň gelmegi bilen bolsa täze ýaşaýyş başlanypdyr.

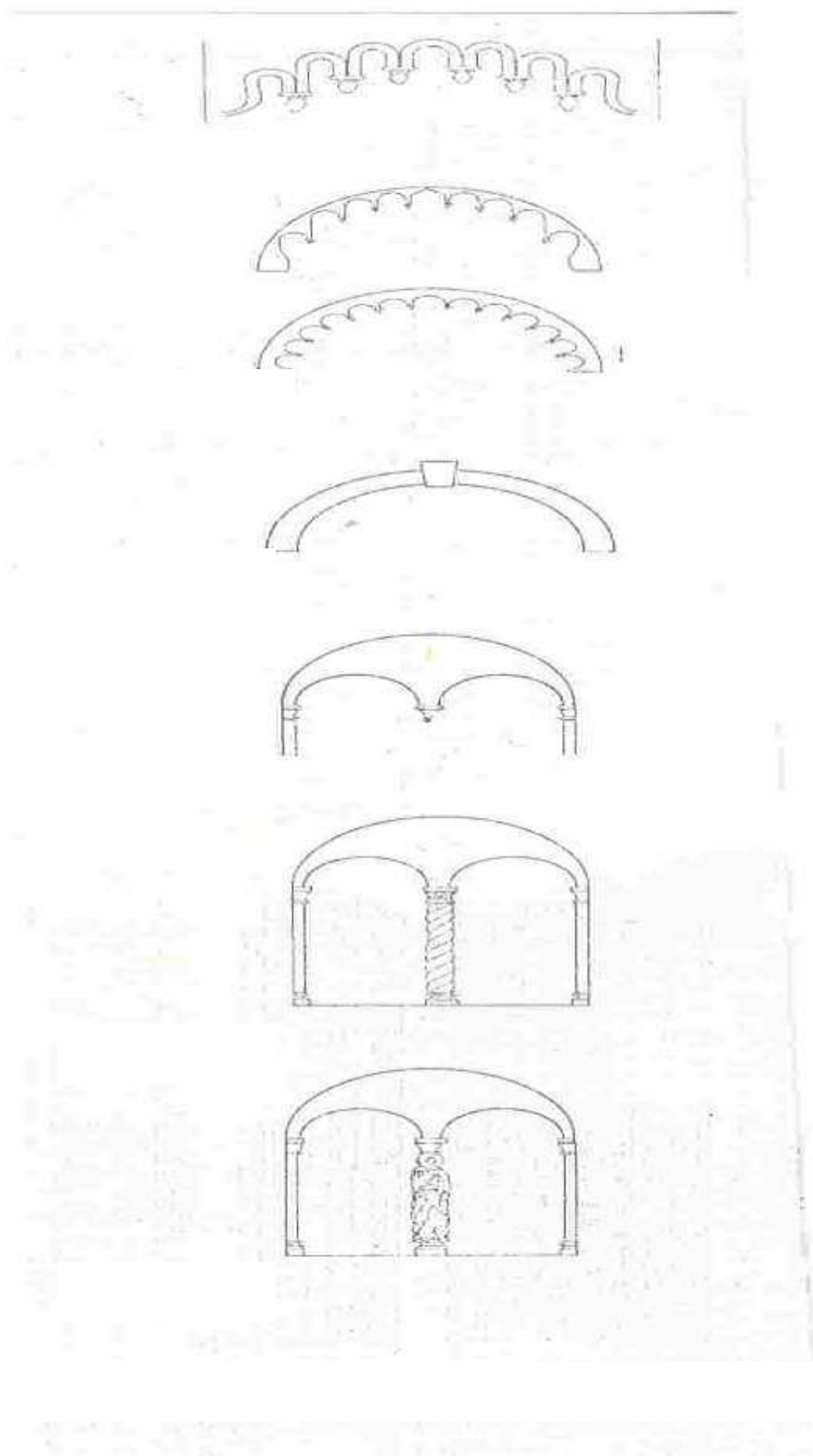
Ol derýalaryň hanasyndan çykmagy we suw joşgunlary bilen başlanypdyr. Täze ýerlerde ýagşyň gelmegi diňe bir gowulyk bolman, eýsem tebigy betbagtçylyk hem bolupdyr.

Tebigy şertler dünýä döreýşinde suwuň esasy ornunyň täzedan düşünilmegine getiripdir. Induist ybadathanasynyň portalynyň iki tarapynda beýik derýalar Ganga we Jamnanyň nyşanlarynyň şekilleri bar. Nepal induist ybadathanalarynda girelgeden çepde krokodilň üstünde Ganga, girelgeden sagda bolsa, pyşdylyň üstünde Jamna ýerleşdirilipdir. Olaryň akymalarynyň ugry demirgazyga. Gimalaýa, ýokaryk tarap bolupdyr.

Binagärlik suwyň damjasynyň şekillendirlişleri

Binagärlikde suw damjalaryň formalary

Suw we antiki ýadygärlikleriň binagärliگی

Wagt we suw fiziki faktor hadysa hökmünde. Gadymylar üçin bu hakyky geň bolan ýaşaýyşyň öz wagtyny takyklaýan ýaşaýyşyň özeni-suw ýokardan gelipdir. Onuň duşuna wertikal ýokarlygyna ýaşaýyş ösüpdür: ösümlükler ýokary ymtylyp ösýär, gülleýär we gurýar, adam öz ýaşaýyşynda ýokary ösýär, soňra ösünlik ýaly egrelýär, guraýar, we ýere siňýär. Hakyky garşylyk bu geçmesiz hadysanyň garşysyna özüne hemme janlylardan aýratynlaşdyrmak bu –kremasiýa – derýanyň gözbaşyna ot goýmak ýaşaýyşyň wagtynyň ýokardan täze geçirmegine mümkinçilik, onuň asmandaky gözbaşdan.

Arhaik adamlaryna wagt wertikal ok boýunça, älem-jahan oky bilen aňýar. Ýöne bir ýerden däl wagt ölçegi suwly ýa-da çäge sagatlaryny ullanylmagy onuň bilen wagt wertikal akym boýunça hasaplanylýdyr. Ýöne ýerden däl çäge sagatlaryň ýaşaýyşyň ölçegi bolup geljekki ykbalynyň gessanyçly pursadynyň nyşany bolýar.

Wagtyň wertikal oky älem-jahanyň özi ýokardan aşak goýberilýar : bolmadyk döredijilik üsti bilen barlyga barýar, asman okorosynyň sumyndan dünýä düwüninden asmanyň etegindäki dünýä berýär. Bu ýagdaý seýrek budparazlyk klassiki stupasynda görkezilýär. Budparazlyk doktrinasynyň ösmegi bilen dünýä taryhyny döretmekligi göz önüne getirmek çylşyrymlaşýar. Ýaýbaňlandyrylan ýarus sokylarynda, älem-jahan dürli ipastasiýada, dürli stadiýada köp gezek görkezilen, biz eýýäm wertikal ontologik ugry taryhyň wagtyny ýokardan aşakdygyny öň belledik. Aşakdan ýokarlygyna garşylykly ugury biz ony gnoseologik diýip takyklyp, adamyň wagtda ters ýoly diýlip görkezilýän : aşakdan ýokary taryhyň hazyna dünýä gurluşynyň gözbaşyna.

Gadymy order barada köp ýazylan. Binagärlikde ýa-da gadymy sungatda oňa duş gelmeýän derňewçi ýokdur. Dünýä döreýişde bir az umumy görnüşini goýup göreýli we oňa öz tarapymyzdan bilen we arhaik nukdaý nazarynyň tarapyndan bilen seredeliň we munda suwuň we wagtyň ähmiýetini göreliň. Umumy tassyklamak bilen Gadymy Gresiyanyň gadymy ulgam doriki bolup durýar.

Bütinleý doriki ybadathana toparyna däp bolýança “arhaiki” termik ullanylýar. Ol köp alamatlar boýunça otnositel stadial arhaikany öz doriki orderde saklaýar. Bu alamatlaryň wajyby biz üçin doriki sütünlerde bazanyň ýoklugy görünýär. Doriki sütünler kannelirlenen sütünden we kapitelden durýar. Olaryň birleşýän ýerinde sütüniň boýy emele gelýär, ýokarsynda bagy bilen çäklenýär aşagyndan sütüniň gorizont kesikler bar.

Kapitel tegelek ehin we bag, we dörtburç abakdan durýar. Arhaik dünýä sistemasyna ullanylýan kapiteliň bölegi ehin. Ehin ýokardan sütüne getirilen diýip çak edilse order ulgamynda asman suwunyň okorosy diýlip görkezmek bolýar.

Şeýle nukdaýnazardan ehin umumy binagärliگی minarada “okora goýulmak” temasynyň diňe bir hususy pursady bolup, biziň öňki seredişimiz ýaly. Arhaik ybadathanalarda ehiniň daşky görnüşi käse tegelek protilli forma. Bu forma bir meňzeş lotos altar käsesuw indust we budda däbinde. Egerde ioniki kapiteliň ehini

we doriki kapiteli ionika bilen bezelen ellenistik eheni lotos kasesi bilen deňeşdirilende onuň many meňzeşligi mese-mälim bolýar. Ehin formasy häsiýetli ewolýusiýany başdan geçirýär.

Arhaik ybadathanasynyň açyk käse görnüşinden Partenondaky “tefoniki” profili stilleşdirmäge çenli. Soňra bolsa ellinizm epohasyna tegelek profele öwrülüp gelýär rim döplerinde bolsa dörtten bir aýlawly wal esasynda gutarnykly belenilýär we Renessansda we klassisizmde şu görnüşde keşbini dowam edýär. Soňky görnüşde ol hindi däbinde lotos kasesine meňzeşligi tapýar.

Lotos kasesi temasy Aziýanyň Günortasynda, Merkezinde, Günorta–Gündogarynda, Gündogarynda giňden ýaýran. Dünýä binagärliginde order däbiniň ýaýramagy bilen ehin hemme taraplaýyn hadysa bolýar. Aňsyz medeniýetde diýip tutan asman suwunyň kasesi barada arhaik göz önüne getirmek ony hakyky aňa ýetirmeklige getirýar. Order temasy bilen hindi döpleriniň degişende Aleksandr Makedowskiý döwründen Wiktorian eýýamyna çenli.

Ehin sözi (grek sözi–“ehinos” “deňiz kiprisi” diýen sözi aňladýar) rakowinany, ritual maksat bilen ullanylýan gap. Kazyýetde ritualynda şular ýaly gap kaza çenli dokumentleri saklamak üçin peýdalanyldyrlar. Meýilnamada tegelek ehin we dörtburç abak biri–birini dolduryp we gaýtalap asman suwunyň kasesiniň ulgamy. Sallanyp duran abak–şol bir dörtburç ýarus kasesi, klassik budda stupasynda oturdylan. Tegelek ehin bilen dörtburç abagyň aralaşdyrylmagy asman suwunyň kasesiniň iki arhaik görnüşi yzarlanylýar.

Tegelek käse maldarçylyk stadiýasyndan çykýar, hem ýygnamak oňa tegelek asman häsiýetli görünýär

Dörtburç plita–abak, dörtburç asman barada soňky görnüşlerini görkezýar, hojalyk öndürilişigiň ýüze çykan döwrüne gabat gelýar, ilki bilen ekerançylygyň ýüze çykmagy bilen. Dörtburçly abak, tegelek ehiniň üstünden goýlan ýokary dünýäniň dogrylygyny başdan tassyklaýar. Asman suwunyň kasesinden ternaw–kannelyura arkaly aşaklygyna ýere suw akýar,ýaşayş eşret.

“Kannelyura” sözi häzirki binagärlik terminologiýasynda Fransuz sözi (“kanne”-trostnik (gamyş)) çuň köki bar, Grek “caneon”-“gamyş sebedi”, “pida sebedi”, “cane foros”-sadaka bermek üçin keramatly gaply eli sebetli gyzy aňladýar. Içi boş baldakly köp dürli ösümlükler we gamyş Gresiyada keramatly hasaplanýar. Mifologiýada olar adamyň kalbynyň asman bilen ruhy birleşdirýän kanal bolupdyr, ýapyk görnüşde–ýörite gap saklar mazmunly.

Greke däbinde kapiteliň gapdal tarap boýunça bagyň özi däl, eýsem keseliginde kesikler, sazlar üç çekiji kemer halkalaryny goýmak üçin niýetlenen. Bu oýuk çyzyklar gyzyl reňkde reňklenen, ganyň reňki, ýaşayşyň reňki. Arhaik ybadathanasynda kanal-kannellyuralar üç pazada kesilen bag üçin, delfidäki Afina Propaýy ybadathanasyndaky ýaly. Soň üç oýuklaryň ýerine kannellyuraň boýuna birini goýupdyrlar, beýik Zews hudaýynyň bir döwletniň gadymylygyny.

Wagtyň geçmegi bilen üç petläni goýmak üçin we oýuk halka üçin bag görnüşine öwrülýar. Bu prosess Rim binagärliginde ösýär. Boýunyň esasyň we onuň aýlap alnyşy ösmegi bilen sütüniň tekiz boýny aýratyn görnüşi ýüze çykýar we onuň aşagyna eýeleýän guşak –astragal ýüze çykýar.

“Astragal” sözi grek dilinden “boýun oňurga”. Witrmıý bu täze bölegi “gipotrahelion” diýip atlandyrýar, bu bolsa “boýun aşagy”–diýen manyny berýär. Dogrylap aýdylanda “bokurdagy saklaýan”–diýmek.

Plastiki görnüşli bokurdakly esas arhaik döwür rim doriki orderde ösüş alýar. Arhaiki kapitel ýada Olimpiýada Gera we Pesfemde Bazilikaň ybadathanalarynyň rim orderde her bir kannellýura–akymy özüniň hususy gözbaşyny alýar–asman arkasy. Asman suwy kannellýura boýunça aşak ýere ymtylýp wagt akymyny emele getirýär.

Irki doriki ybadathanalarda kannellýuranyň sany 16,20,24 bolýar, wagt hasabynyň arhaik sistemasyna gabat gelýär. Uzoldylan ioniki tradisiýasynda Mesopotamiýa we Müsür bilen ýakyn sagada bölünipdir, 24 kannellýura kabul edilen. Gadymy grekler wagta kannellýura kölegäniň hereketi bilen oriýentirlenipdirler.

Parfenonda sütünleriň maksimal sany bir nokatdan görnüş bilen özleşdirlende, meselem Propileýadan 24 emele gelrýär (8+17-1 burçly umumy iki gatyşyna fasad üçin), göni sagat sanyna deň gelýär bir sutkadaky. Şu nukdaý nazardan Parfenon geljekde wagtlaýyn bitewilik–Gün. Sütündäki daş barabanlar kapiteliýa bilen 12 sany–12 aýa deň. Şu ýagdaýda Parfenonyň sütünleri wagtlaýyn bütewili–ýyla deň. Parfenonyň frizaly guşagynda her trigli üç sany çykyr duran bölekden ybarat, bu bolsa Gadymy Gresiyada, Gesiodyň döwründen bäri, aýy üç dekada, 10 günden bölünýän eken.

Umumy sany trigli–aý ybadathananyň daşy boýunça 96 (12x8) deň. Antik döwürde giňden ýaýran sekiz ýyllyk kalendara gabat gelýär. Trigli sistemasynda özboluşly negatiw Delos adasynda Apollonyň ybadathanansy “Öüzleriň Portigi” apişgeleri görünýär. Üç gat apişgeler, aýaýň üç dekadasynda gabat gelýär. Bir üç gat apişgeler, gündogarda 6, günbatarda 6, fasadlarda iki ýarym ýyly öz içine alyp gelýän we gidýän günü bir ýyly aňladýar.

Apollon gün hudaýy hasaplanýar. Onuň keramatynda ýyl hasaby tagta–trigli bilen hasaplanmandyr. Hasap birligi gün göterýän apişgeler ybadathananyň garaňky giňişligine apişgeden düşýän gün şöhlesi esasynda geçirilýär. Ybadathananyň uyzaldylan meýilnamasy wagtyň göni tebigatyna şaýat bolýar.

Parfenonyň trigli ulgamynda dekadadan sekiz ýyllyk aýlawy aýdan ýygňalan hakyky wagt päsgel berdi. Trigli bilen metopa aralygyna, mifologik şekillendiriş we hasaplanylmaýan wagt päsgel berýär: gündogar frizada–hudaýly taryh–hudaýyň titan bilen söweşi galanlarynda–grek meşhur taryhynyň däbine bagyşlanan amazonka bilen söweş. Troýanyň ele alynmagy we kentawr bilen urşy. Ýşaýyşyň real wagty we mifologiki wagt ýeketäk friza halkada birikýär. “Friz” sözi grek sözinden “titremek”, “tolgunmak”, “tolkun” aňladýar wagt akymy bilen assosirlenýär. Gadymy ybadathananyň karniziň tolkunly guşogynyň ýazgysyny deňeşdirilip, suw tolkunly meandr görnüşde görkezilen.

Nepal ybadathanasynyň relýefi ýa–da karniz ýazgysy we rus külbesi bu ýerde “tolgunma” edil tolkunly çyzyk suw akymyny–wagty görkezýar. Grek hem–de nepal ybadathanalarynda karniziň bezelişi onuň profilinden başga asman suwunyň gaby tolkunly çyzyk, ionika, Kirt Miken maskasy we karniziň aşagynda konus

görnüşli damja görkezilen. Sekiz ýyllyk sikli we keramatly taryhy özünde bekleýän doriki tolkunýň aňyrsynda peripteriň düýbinde bitewilik diwarynyň ýüzünde ýagny Afinaň ybadathanasyna ýakyn esasy hudaý ybadathanasyna güberçekli friz keramatly dāp şekillendirilen–panafineýa ýörişi, dört ýyldan bir gezek gaýtalanýar. Daşky umumy–grek sekizýyllyk şekili esasy waka ýatyr, ybadathana triglifiň lentasynda aýbaşyň bölegi asylgy, 6 sany konus görnüşli damjalar bar. “Eýýam latyn termini”, “regula”–“ölçegi”, “düzgüni”, “endiganlygy” aňladýar. Her sütüniň ýokarsynda we her interkoluminiň üstünde synda alty damja, 1 ýyl 12 aýa deň bolýandygyny aňladýar. Sütüniň her ädim hataryna ýyl gidýär, ybadathananyň hemme perimetrine–48 ýyl–ýagny galyndysyz bölünýän sekiz ýyllyk kalendar sikliň döwri.

Karniz plitasynyň mutul tagtasynda şolar ýaly konus görnüşli damjalar açylgy : alty hatar, hersinde üç sanydan. Egerde her damja dekada deň bolsa diýip çak etsek, onda 6 aý, üç dekada–dan hasap bolýar. Her sütün ädimiň hataryna bir ýyl gelýär: iki mufula–12 hatar üç damjadan–12 aý üç dekada–dan. Ybadathananyň bütin perimetri boýunça–48 ýyl bolýar–wagt peridynda, birisi sakral manysy bolýar.

Iki mün ýyldan gowrak wagtdan soňam, wagt sistemasynyň damja görnüşde görkezilişi ygtyýarsyz saklanypdyr. Moskwa klassisizmde we Manež binasynda her mutulyň karniziniň aşagyndan 30 damjadan asylgy, bir aýyň gün sanyna deň gelýär.

Triglifler, teniler, mutullar, regullar käbir maglumatlara görä gök reňkde –suw reňkinde boýalan. Karniziň plitasynyň aşaky tekizligi we metop meýdançasý –gyzyl reňke, gan reňkine, ýaşayyş reňkine boýalan. Ybadathananyň bu iki wagt guşagynda grekleriň keramatly taryhynyň realdygyny hasaplaýan keramatly wagtyň ýörişine garaşýar.

Damja temasynyň düşündirişinde biz meňzeşligi, demirgazyk rus külbesiniň naliçniginde tapýarys. Naliçnik plotensasynyň aşaky gyrasynda penjiräniň iki tarapyndan alty damjadan asylgy, jemi 12-i, bir ýylyň 12-i aýyna deň gelýär. Köp halatda penjiräniň çarçuwasy alty aýna bölegi bilen aýnalanýar : wertikalda üç hatar, gorizontalda iki hatar. Her tarapdan stawen açylýar üç filenkaly. Haçanda tomus ýagty aýlarynda stawniler ýapyk wagty külbe dünýä alty “garaňky”, köp penjireler bilen bakýar. “Garanky” we “ýagty” renkleriň umumy sany 12-aýa deň gelýär : alty ýagty we alty garaňky güyz we ýaz deň giňliginiň aralygy.

Parfenonda wagt iki häsiýeti görkezýär: çyzykly we siklli Çyzykly wagt wertikalda geçýär. Ol kannelirlenen sütünde görkezilen.

Bütinleý bir hatarda adam aýagynyň hapaly basylan, ybadathana girilende ritual çykarylýar: aýakgaby çykarmak. Islam dininde käbir induizm we buddizm ugrunda ybadathana girilende aýakgap çykarmak däbi häzirki wagtda ýola goýlan. Aýak ýuwmak däbi köp medeniýetli däbinde gatnaşylýar. Oddiseýanyň gaýdyp gelmegini ýa–da Tāze Zawetda–da aýak ýuwmak ritualy ýatlamak bolar. Bu däbi eýerip ýönekeý gigiýenadan başgada myhman ýaşayyş jaýa girmezinden ritual arassalanýar, aýratyn manyda maşgala ybadathana bolup durýan jaý. Öýde elmydama maşgala altary bolýar, maşgala ojağynyň hudaý tarapdary gabat gelýän.

Şu nukdaý nazarda Parfenona girilýän ýerde sandallaryny çykarýarlar. Giňişligi aýratynlaşdyrmakda täsir ýagdaýy Priýenaň agorasynda ýüze çykýar. Esasy meýdança, agora portik sütünleri bilen gurşalan, hemme merkezi we perimetriň bölegi altar bilen, ýadygärlikler bilen goýlan, seretseň, şol bir altar, gahrymanlaryň görnüşini göterýän simwol ýa-da haýsyda bolsa bir wajyp waka ýadygärlik ýazlygy.

Meýdançanyň giňişligine sütüniň daşky hatary bakýar: doriki order kannellýurlary göni poluň ýüzüne çenli gidýär. Ioniki orderiň sütüniniň içki hatarynda ýänekeý bir bazada durman, poldan kesilýär. Kannellýur akymy baza çenli ýetmeýär, adam boýundan ýokarda saklanýarlar. Ellinizm eýýamynda giňişligiň gatlamakasynyň mysaly, sakral wagtyň kannelýurasynyň akymynyň bölünmeginiň mysaly adam boýunyň derejesinde bolmagy adatdan daşary däl. Olar jemgiýetçilik, ybadathana däl jaýlarynda ýaşaýyş jaýlarda Pompeýda duş gelýärler. Şu nukdaý nazardan dünýewi, jemgiýetçilik we hususy jaýlarda sütünlerde kannelýuryň ýitmegi, meselem rus klassisizminde, diňe bir gurluşyk tehnologiýasynyň gysgaldylmagy däl, eýsem orderiň sakral manysynyň başlangyjyny ýuwaş – ýuwaş ýitirýär, wagtyň görkezmesiniň desakralizasiýasyna getirýär.

Altaryň stupanyň we ybadathananyň seredilmeginde onuň stadial ösüş prosesinde we çylşyrymlaşmasynda aýratyn ýarus gurluşyna ýokarky, ilkinji formasyna barýanlygyny görýäris. Şol ýa-da başga medeni däplere kem–kemden ilki başky döredilen klassiki–formanyň düşüňjesinden daşlaşýar. Düşüňjäniň ýerine dinişlemek, tagzym etmeklik, bolýan ýarus sistemasynyň kömegi bilen asman aşagyna eltmek galýar. Ilkibaşky, ýönekeý we aýdyň görkezilen ideýa çylşyrynlaşýar gündelik ýagdaýda kämilleşýär, uýgunlaşýar, kem–kemden taryha çuňlaşýar, onuň gözbaşyna, ýokarlygna wagt oky bilen. Rim altar bazasy ilki gözbaşdan daşlamak bilen doriki sütüni öwürýär. Soňra hususy we jemgiýetçilik jaýlarynda kä wagt ybadathanada esasanam prowinsialda sütünler beýik ösen göni burçly dyrnaklara dikilýär–ýörite altar her bir sütün üçin. Käbir halatda bu dyrnaklar, umumy altar dyrnagyna birikýär hemme sütün hatarynyň aşagynda. Soňurak sütün goýmaklyk temasyňa Galkynyş ussalary gyzyklanýar, onuň yzy bilen antik orderi ýewropa däbine ýaýraýar.

Klassiki giňişliginde ybadathanada ýeke täk bolmaklyk bes edilen. Wagt sakrala we protanika bölünýär. Her haýsy özüniň eýeliginde hereket edýär, ýörite bölünen giňişlik gatlagynda. Ellinistik dünýä duýgulygy, onuň adam şahsyýetine we hudaýa täze gatnaşygy aşaky desakralizasiýa ýoly bilen barýar, hususy durmuş galtagy bilen, jemgiýetçilik we ybadathanaly giňişligi. Irki antik döwründe başlanan ybadathana sellasynda giňişligi iki ýarusa bölünmegi intensiw ýaýran. Hususy we jemgiýetçilik binasynda order iki we üç ýarusly gurlan. Ilki başlangyç klassiki görnüşden daşlamak bilen, binagärlik öňküdenem köp şekillendirişde bolýar. Beýik derejeli abstraksiýa, klassiki ideýa mahsus bolan, özleşdirmegi togtaýar. Klassiki binagärlik formada surat görünýär, dekor, onuň mazmunyny görkezmege çagyryýar ýa-da ony göni suratlandyryýar.

Portigiň özi gadymy däbinde analogy ýok: üç fasadynda beýik tutuk parapet

bilen ýapyk, parapetde proýom görkezilmedik, fasad tarapdan örtülen, ybadathana gapysy daşyndan görünenok.

Kör portigi ybadathana girelge bolman, ondan çykalga, ýerasty dünýäden, ýerasty hudaýyň keramatynda ýerli Erehteyon we umumy grek Poseýdon, grek mifologiýasynyň ir döwürde ösüş stadiýasynda ýeriň, suwuň sardymasy bolup diňe soňurak iki ipostasiýa bölünýär: hususy deňiz hudaýy Poseýdon hem onuň dogany, ýerasty Aida dünýäsiniň hökümdary. Portik, girelge we hudaýyň suraty keramatly Afinada gündogara ugrukdyrylan.

Ellinistik we rim tradisiýasynda ehiniň asman suwunyň gaby hökmünde dünýä ýumurtgasy suratlandyryla görnüş özüniň ýaýbaňlandyrylmasyny dowam edýär. Ýaşayşyň real wagty 24 sagat–asman suwunyň okorasynda onuň ýere akmagyndan öň dogulanlygyny aňladýar. Troýan sütüninde, wagt ýokordan gigant ehinden akýan 24 sany ioniklar bilen özünde çyzykly we siklik hilini saklap spiral görnüşde ýaýraýar. Minaranyň ýüzünde gahrymançylykly taryhy. Spiral 12 aýlamly basgançaklara aýlanýar – ýyl kalendary. Şu ýagdaýda Troýana sütüni Parfenonyň bir motiwiniň ösüşini we onuň sakral we “taryhy” wagtyň utgaşmagy hökmünde öňe çykýar. Troýana sütüni Blažennyý Awgustiniň wagtyň spiraldan gelip çykýar diýen aýdyň pikirine gabat gelýär. Biz eýýäm belledik, grek binagärlik tradisiýasy wagtyň giňişlik diýip göz önünde getirilişi, onuň dolylygyna, çyzykly we sikliki görnüşdedigine ymtylýar. Açyk wagtyň iki tebigatyny gadymy teatrda giňişligi gurnalanda görkezilýär. Teatr giňişligiň ýadrosy tegelek orkestr onuň merkezinde ilkibaşda altar bolupdyr, dünýä okuny tassyklaýar, onuň töwereginde güniň ugruna hor aýlanýar. Onuň tegelek hereketi arhaik ritualdan emele gelýär, köp dini tradisiýada ybadathananyň sagat diliniň aýlawynyň ugruna, posolon: prawoslaw dininde haç girelge, buddizmde 0 paradaksinapatha. Halk tradisiýasynda bu ritual horowod görnüşde umumy ritmiki, käwagt tansa geçýär, tegelek aýlanyp, merkezinde altar ýerleşýär: agaç (arça), stol, ot.

Ilkibaşky bu ritualyň maksady – dünýä tertibini saklamak, ýer ýüzüniň Kanuny köp gezek güniň hereketini gaýtalamak bilen tassyklamak. “Paradaksinapatha” sözi sanskritden terjimesi “Kanunyň tigriniň aýlanmagy”.

Altar orhestriň merkezi bolup hyzmat edip–orhestr bolsa amtiteriň ýadrosy bolýar. Dünýä okunyň töwereginde ritualyň aýlanmasynda hor dünýä düzgünini saklaýar, onuň içine tomaşaçylar hem girýär, amfiteatrda tegeleklenip oturan. Wagtyň hasaby bu siklini prosessde horuň aýdymçylar sany bilen hasaplanypdyr.

Wagtyň masştaby žanra bagly bolupdyr. Tragediýada, tomaşaçylaryň önünde gahrymanlaryň hemme durmuşy geçende, hemme iş adam kanuny we hudaýyň kanuny ugrunda göreşýär, sikliki wagt aýlap, ýyllap sanalypdyr –horda 12 gatnaşygy bolan. Komediýada, hereket ähmiýeti az bolýanlygy, sýužet wagty gysga, wagt sagat we gün bilen salyp –horda 24 den köp gatnaşygy bolýar.

Gün we aýlanmagy sikli: gün, aý, ýyl, olar bilen tebigatyň aýlaw prosessi baglanyşykly gaýtmak, ýylyň paslynyň çalyşmagy ösümlikde we haýwanlar dünýäsinde pasylyň wagtyny görkezmeýär.

Hindistanda şiwait däbinde baş hudaýda bir möhüm ipostas bar. Bu ipostasda Şiwa Bhaýrow ýa-da Kala Bhaýrow diýlip atlandyrylan we ägirt gaha köp elli

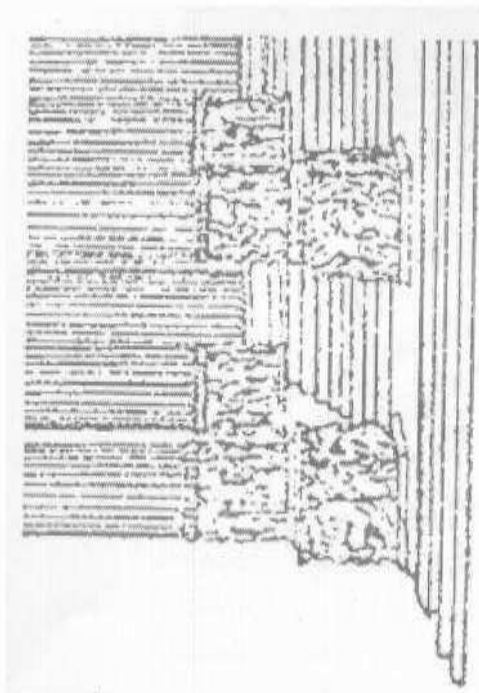
hudaý wagt hökmünde görkezilen, oňa hökmany sadaka bermek bilen ýalynmaly. Bu ipostasiýada Şiwa gadymy grek wagt hudaýy Krowsa ýakyn. Rim tradisiýasynda wagty uýýän hudaýyň rolyny Şaturn ýerine ýetirýär. Gadymy adam wagty sanap we özüne bolan rehimsizligi aňyna alýar.

Nepal däbinde kult Bhaýrowyň esasy möhüm ýeri eýeleýär, ol hiç wagt heýkel görnüşini almaýar. Hemme onuň suratlary reňklenen relýefde ýerine ýetirilýär. Bhaýrawaň däpli, dörtburç ybadathana meýilnamada bagyşlanýar. Şoňa bagyşlanyp gurlan ybadathana frontal uzaldylan meýilnamasy bolýar. Ony tamamlayan basyrgy kijjik gyzyň çalyň soky, dört tarapa ýaýradylmadyk frontal dikilen. Ybadathananyň tekizlik häsiýetde görkezilişi we frontal uzadylmagy göniçyzyk wagt görnüşiniň bardygyny görkezýär. Gadymy teatry ýatlalyň, göniçyzyk wagty frontal görnüşde we “öküz portigi” Delos adasynda, uzaldylan meýilnamasy saýgardylan özüniň penjireleri bilen ýyly aňladýar.

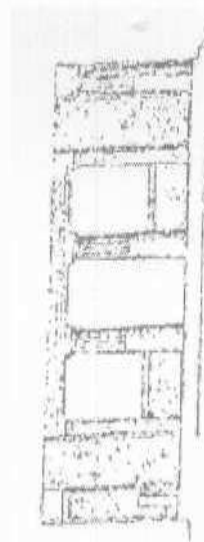
Kritlaryň öküz bilen ritual oýunlary wagtyň özi bilen greklerde ýeňip üstün çykyp bolmadyk howp getiripdir. Minotawr keşbine guýylan. Minotawryň ýaşayan ýeri –Labirint gizgin we akyla ýetirmesiz. Wagtyň özi ýaly. Minotawryň üstünden Tezeýa ýeňşi, gahrymanyň halas edilişi Ariadna sapagynyň üsti bilen amala aşyrylan, ýenede bolsa çyzyk wagty bilen deňeşdirilen.

Şiwaitleriň şäheri bolan Bhaktapurda Bhaýrowa baş ybadathanasy içki giňişlige girelgesi ýok. Ol ybadathananyň sokral manysyny görýär, prinsipial açylmadyk, portalda görkezilmedik, minimal gözenekli we penjirede–tagçada kijjik simwoly görnüşde. Hemme tagzym etmeklik kijjik altar tagçasynyň önünde esasy fasadyň ugrunyň ortasynda amala aşyrylýar. Wagtyň mazmuny gorkyly we akyl ýetirmesiz, şonuň üçin adam gözünden ýapyk. Iň aýratyn wagt Likaň görnüşü–gorkuly Bhaýrowa, Kofhmanda baş meýdançada mydama gözenekde ýapyk. Ony kesil üçin diňe aýratyn, käbir baýramçylykda açýarla.

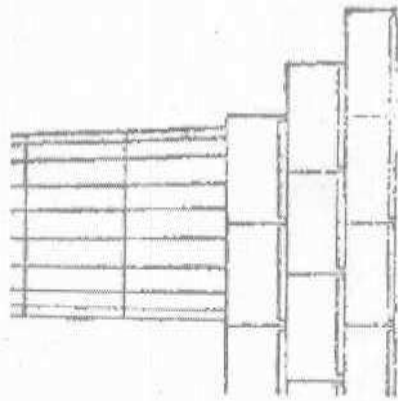
Wertikal okda wagt çyzykly görnüşde. Wagtyň akymy ýokardan aşak, asmandan ýere. Bu bolsa dini wagtyň aşak düşýanligini aňladyp, ýerde ýaşayşyň wagty bolup durýar. Altaryň, stupanyň, ybadathananyň ýarus sisitemasynyň ýaýradylan stadiýasynda bu wektorda keramatly taryhy ösükdir: ilkinji suwdan we onuň esasy düzümi bolan –altyn şar, dünýä ýumurtgasyndan ähli köpdürliligiň bar bolan häzirki ýaşayş wagtda.

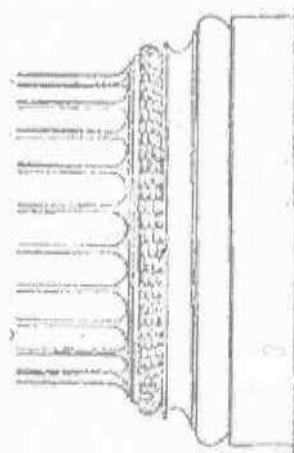
Efes. Artemidanyň ybadathanasy

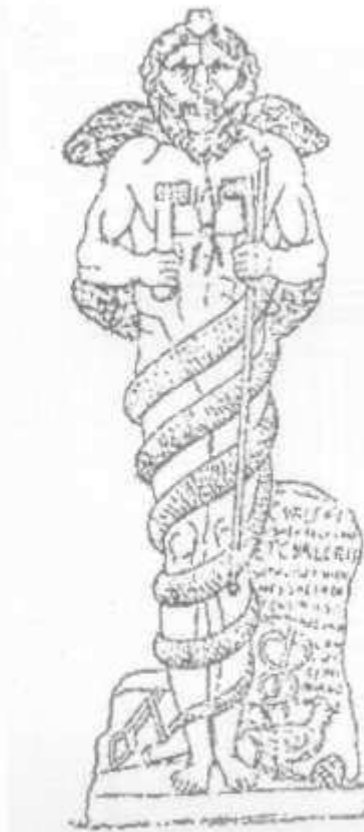
Olimpiya. konelyuralar ýere ýetenok.
Jayda sakral wagtyndan
daşary ýaşayş durmuşy aňladylyar.

Bazasuz doriki sütüni ybadathananyň
düşegine çenli sakral wagty aşak ugrukdyrylanda

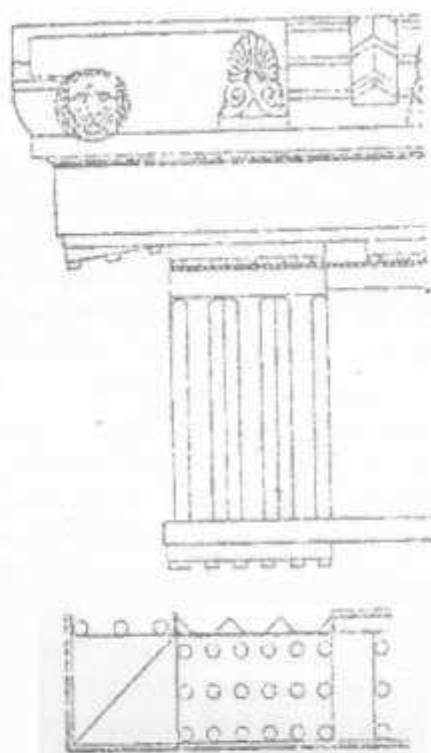
Ioniki orderiň sütüniň bazasy - altaryň üstünde dur.
sakral wagty ubadathananyň düşegine ýetenok

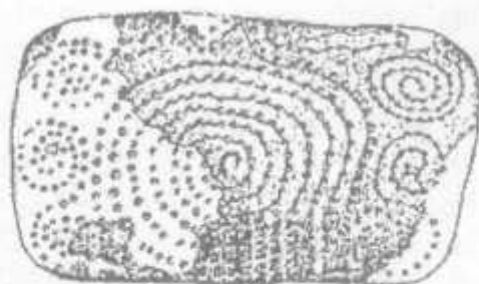
Eýranyň wagtyň hudaýy -
Aýron wagtyň spiraly bilen orolan

Dünýäň ýumurtgasy wagt ýumurtgasyna
we älem daşyna spiral wagty degişli

Afina. Parfenon. Her triglifin aşagynda
6 damja, 12 damja sütüniň bir ädimine 1 ýyl bilen bagly

Poleolit 25000 ýyl töwereginde b. e. öň
mamontyň süňküniň ýüzünde kalendar.

3. Gün we binagärlik

Arhitekturaň döredijiliginde gün edil fiziki faktor we aňlatma ýaly. Gün edil dörediji başlangyç. Güniň şöhesi dörediji jisim we ýer bilen asmany sepleşdiriji alamy.

Binagärlige we şahergurluşyga güniň täsiri (arhitektura görnüşleri).

Taslama işlerinde güniň peýdasyny ullanmak (normatiwler, günden goramak, gün bilen işledilýän desgalar).

Taryhy we häzirki zamanda arhitekturada (günejiretmek) we günden goramak problemalaryň çözülişi. Ýaşayyş töweregi we jaýlary günejiretmek bilen üpjün etmek. Arhitektura we şahergurluşyk taslamalarynda günejiretmek normatiwleri. Günden goraýjy serişteleriň taslamasyny düzmek usullary, olaryň klassifikasiýalary we kompleksleýin bolan teklipler.

Arhitektura günden goraýjy we ýagtylygy tertipleşdiriji desgalar. Günejiretmek modelleri, günden goraýjy serişteleri ullanmak tejribesi we taslama aýratynlyklary.

Ýaşayyş jaýlaryň günejiretmek. Türkmenistanda jaýlary günden goramak prinsipleri. Günejiretmek edil meýilleşdiriji faktor.

Adamyň dini garaýyşynda jennet, ýeriň ýüzündäki durmuş we dowran barada düşüňjeler dünýäniň üç gönüşini anyklaýar, ýagny: uçmak, ýer we ol dünýä (baky). Şoňa göräde binagärlik nazaryýetinde jaýlaryň dikleýin strukturasy äňedilýär.

Jaýyň günejiretmek hasaplamak. Günejiretmek grafikleri we günden goramak prinsipleri. Günejiretmek we meýillişdiriş jaýyň üstini we onyň karnizyny edil asmanyň töweregi hökmünde; jaýyň özüni edil ýer ýüzüniň dünýäsi hökmünde; jaýyň teýini we onyň sokolyny edil ýerasty dünýä hökmünde.

Müsüriň binagärliginde (XVI–XI a. b. e. öň) Karnakdaky ybadathanalar toplumynda iň uly Amonyň ybadathanasy bolupdyr. Ol merkezi meýdançany tutyp Nil derýanyň boýyndaky gämi duralgasy Merkezi onyň başlangyjy bolp Sfinks alleýanyň, pilonlaryň we gipostil zalyň howlusyny biz setire düzüp edil ybadathananyň baş girelgesine gelýän eken. Bu ok edil güniň gysky iki pes doguşynyň ugryny yrarlaýar.

XX a. şahergurluşygynda şäherleri günejiretmek we sagdynly töweregi döretmek esasy meseleleriň biri bolýar. Bu asyryň başynda şäher ilatynyň ummansyz köpelmegi we äpet uly şäherleriň durmuşda ýüze çykmagy (London, Pariž, Berlin, Moskwa we başgalar). Güniň täsirini amatly hasaba almak usullaryny binagärler tarapdan işläp çykarylýar: ölçeg wagtyny, ýylylygyny biologiki täsirini we şolaryň esasynda ýaşayyş jaýlaryň we jaý toplumlarynyň töweregini guramak usullary teklip edýär (W.Gropius “Bauhaus”).

1923ý. Le Korbýuzýeniň ýörite şahergurluşygyň nazaryýetini işläp çykarýar: (“Güneşli şäher Luçezarnýý gorod”). Köne şäherlerdäki syk-syk goýulan ýaşayyş jaýlarda her hili keseller döräp, täze jaý gurluşygyny çaglyk tarapdan laýyklyk derejede gurmany teklip edilýär: gün düşýän we ýelejireýän howly, öýler we şäherler. Ýaşayyş jaýlaryň binagär meýilleşdiriş usullaryny we öýleriň

normalaryny işlenip çykarylýar.

Ýaşayyş we beýleki jaýlarda güniň howryny (ýylyşyny) öýiň içini ýylatmaga hem-de tomusyna juda yssy bolanda günden goramak gurallaryny taslama geçirilýär. Bu bolsa jaýlaryň täze görnüşleriniň ýüze çykmagyna sezewar bolýar: eýwanly, köp aýnaly jaýlar, daşy aýnadan ýasalan belent binalar şäherleriň görkünü üýtgedip başlaýar.

Taslama täze gurluşyk materiallar, giňişleýin guramany başaýan konstruksiýa sistemalar girizilýär (aýna, demirbeton, alýumin).

Gün we onyň binagärlige täsiri

Senagat kärhanalarynyň we ýaşayyş jaýlarynyň taslamasyny düzülende arhitektoryň günejiretmek degişli iki mesele ýüze çykýar:

Güniň şöhesiniň ýagtylygy we sagaldylyş ultrafiolet şöhesi bilen otagyň gigiyena tarapyndan gowlanmagy;

Güniň şöhesiniň gowy däl taraplary, gün bir näçe materiallara hatardan çykaryş hereket bilen täsir edýär, tomus otagyň gyzmagy adanyň gözini gamaşdyrýan güniň şöhesi jaýyň güneýlemegiň dowamlylygy açyk durmagy, ýa-da onuň gapdalyndaky duran jaýyň kölegesi düşmegi bilen baglydyr. Ýaşayyş otaglarynda günejiretmek azyndan 2 sagat bolmaly.

Güneýlemegiň dowamlylygyny hasaplamak üçin gorizontala sistema koordinat ulanylýar:

Güniň beýikligini ýa-da gorizontdan güne çenli beýiklik güniň azimuty, tegelegiň gorizontynyň demirgazykdan ýa-da günortadan sagat tarapy boýunça sanalýar. Şeýlelikde azimut 0-180 çenli üýtgeýär.

Güniň koordinatlary ulanaňda asmany ýarym sfera hasaba almak, (sagatlaryň grafiki boýunça) gorizontala daýanýan koordinat setka görnüşli. Taslanylan setka güniň ýylyň dowamyndaky geçýän traýektoriya geçirilmegi:

Tomysky gündürmek (iýun aýynyň 22), tomus wagtyny aňladýar; Ýazky hem güýzki gündeňligi (mart aýynyň 22 we sentýabr 21), ýazky we güýzki wagtyny aňladýar; Gyşky gündürmek (Dekabr aýynyň 22), gyşky wagtyny aňladýar. Her belli sagatdan güniň ýerleşiş uguryny çyzyk we san bilen görkezilen.

Şonuň bilen gurulan güniň kartasy boýunça, näçe wagt güneýlemegini bilmek bolar, ýöne gözlenilýän nokat jaýyň baş görnüşinde ýerleşýän bolsa hem-de gapdalky jaý köleke bermeýän bolsa.

Jaýlaryň içiniň ýagtylandyryşy tebigy, emeli we goşulan (integrirlenen) bolup bilýär. Tebigy ýagtylyk güniň we asmanyň ýaýradylan (diffuz) ýagtylygydyr. Emeli ýagtylyk çeşmelerine elektrik çyralar (gyzdyrylan ýuministent, ksenon, simar we başg.) girýärler. Goşulan ýagtylandyryşda jaýyň içi tebigy we emeli ýagtylyk bilen ýagtylandyrylýar.

Jaýyň içinde amatly ýagtylyk iş ýeriniň ýa-da synalynýan nokatlaryň mümkin boldugyça gowy görünmegine şert döredýär. Amatly ýagtylandyryş şertleri taslanýan jaýyň geografiki ýerleşişiniň ýagtylyk klimatynyň dogry göz önüne tutulmagy bilen jaýyň ölçegleriniň, şekiliniň we içiniň mümkin dogry

saýlanylmagy bilen, şeýle hem penjireleriň dogry ýerleşdirilmegi bilen gazanylýar.

Galybersede tebigy we emeli ýagtylandyryşyň dogry çözülmeginiň tehniki-ykdysady taýdan möhümdir. Sebäbi, dürli ýagtylandyryş elementleriň we konstruksiýalaryň (ýagtylyk boşluklaryny dolandyrmak, yşyklandyryjy konstruksiýalar, elektrik ýagtylandyryjy armaturlar we beýleki ýagtylandyryjy enjam) bahasy gymmat bolar. Mundan başga olaryň ulanyş prosesi hem köp serişde talap edýär. Meselem penjire boşluklary Ro ýyllyk geçirijilige diwarlardan pes garşylyk görkezýärler. Şu sebäpden bitewi aýnalandyryş binagärlik kompozisiýasyna laýyklykda ýerine ýetirilýär we talap edilen ýagtylyk derejesini göz önünde tutmaýar, ullanylyş nyrhyny bolsa hem galdyrýar. Mundan başga hem bitewi aýnalandyryş yssy wagtda olaryň gyzmagynyň wagtda hem sowuklyk radiýasy netijesinde jaýyň içiniň howa ýagdaýyna hem otrisatel täsir edýär.

Tebigy ýagtylygyň koefisenti hem haýsy hem bolsa jaýyň içki nokadynda edil jaýyň içindäki Em nokady ýagtylygyň daşky açyk meýdanyň gorizont al nokadyndaky tebigy ýagtylygy bilen bolan aragatnaşygyny häsiýetlendirýär (Em). Analitiki taýdan t.y.k.–görkeziji tebigy ýagtylyk koefisenti.

$$Em - Em \cdot 100\%$$

Ýagny tebigy ýagtylandyryş koefisenti jaýyň belli bir nokadynda bir wagtyň içindäki açyk asmanyň gorizont al ýagtylandyryşyň göteriminiň mukdaryny görkezýär.

Jaýyň içiniň ýagtylandyryşynyň absolýut mukdaryny bilmek üçin aşaky formulany ulanmak bolar.

$$E_m = \frac{E_h Lyuks}{E_m}$$

Hemme ýeri deň bulutly bolsa hem, asman ýüzüniň ýagtylygy hemme ýerinde deň bolmaýar. Adatça asmanyň dik ýokarsy iň ýagty ýeri bolýar, ýere golaýlaýan ýeriniň ýagtylygy has pes bolýar. Asmanyň ýagtylygy bulutlara we güniň ýerleşine bagly bolýar. Bu ýagdaý jaýlaryň tebigy ýagtylandyryş hasabyny kynlaşdyrýar. Şonuň üçin gök ýüzüniň hemme ýeri deň ýagtylanýan diýip kabul edilýar, deňsizliklere bolsa hasabyň netijesinde g koefisient diýip göz önünde tutulýan düzediş girizilýär.

Asmanyň gyra deň ýagtylandyrylmagyny dogry göz önüne tutmak üçin E tebigy ýagtylandyryş koefisenti girizildi. Bu ýagdaýda göni gün ýagtysy, ýagtylandyryşa gatnaşmaýar.

$$E_m = \frac{E_m \cdot 100\%}{E_H}$$

M nokady S ýarymsferasy bilen ýagtylanýar diýip kabul etsek. Onda bu bölegiň şöhlendirýän ýagtylygy :

$$1 = LS$$

M nokadynyň ýagtylyk:

$$E_m = \frac{1 \cos l}{r^2}$$

Egerde r = 1 bolsa:

$$1 = L \cos l$$

S cosl=6 bolandygyndan sebäpli $E_m = L6$ ýa-da ýarymsferanyň deň ýagtylygynda $E_m = L6$.

Egerde M nokady bütün ýarymsfera bilen ýagtylandyrlýan bolsa, $r=1$:

$$E_H = L_\pi R^2$$

Onda tebigy ýagtylandyryş koefisientiniň geometrik düşündirişi :

$$E_m = \frac{L_T - T}{L_\pi - \pi}$$

Ýagny tebigy ýagtylandyryş koefisienti proeksiýanyň meýdanynyň π ululygyna gatnaşygyny görkezýär.

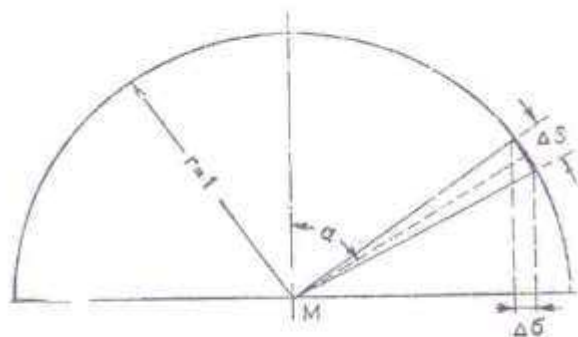
Ýaşayyş jaýlarda ýagtylyk gigiýena tarapdan gerek. Geçirilen barlag işi boýunça ýaşayyş jaýlaryň ýagtylygy aşakdaky faktorlardan ybarat:

- a) iki jaýyň aralagy;
- b) Otaglaryň formalaryndan hem gatnaşyklardan.
- c) Äpişgeleň formalaryndan hem gatnaşyklardan.
- d) Eýwanlaň ýerleşiş we gatnaşygy.

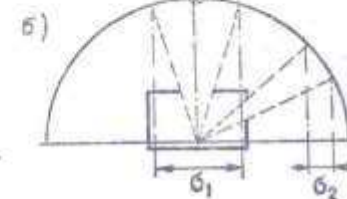
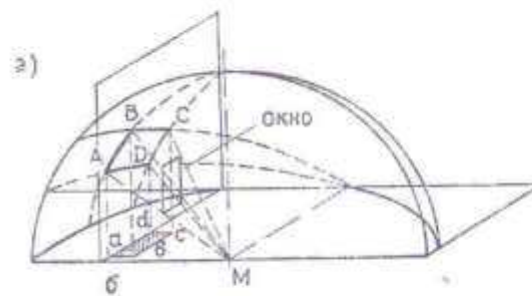
Ýagtylykda amatly däl ýagdaýy, haçanda perimetr görnüşli gurulan kwartallar, hem-de emele gelýän ýol ugrundaky jaýlaryň biri-biri bilen baglanşykly kölege berýär. Hasap görkezýär, egerde köçäň giňligi jaýyň üç esse beýikliginden kiçi bolsa, ýaşayyş otagyň içinde ýagtylyk peseler.

Ýaşayyş jaýlaryň ýagtylygynda amatly däl, haçanda onuň gapdallary $\frac{1}{2}$ gatnaşykly hem-de çuňlygy häsiýetlendirýär (6m çenli). Bu ýagdaýlarda otagy norma boýunça ýagtylandyrmak örän kynçylykly, hem-de diwary durşuna aýnalandyrlan ýagdaýda-da ýagtylyk gerek mukdarda düşmeýär. Aýratynlykda egerde otagyň beýikligi pes bolan ýagdaýda (2,5m), ýagtylygyň gatnaşygynda amatly däl.

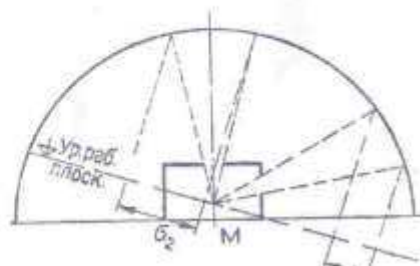
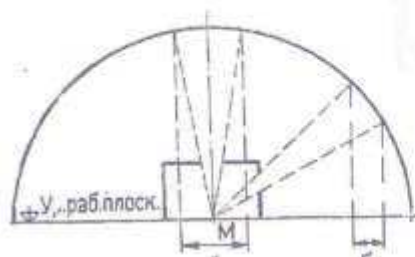
1

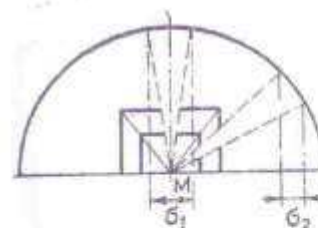
2

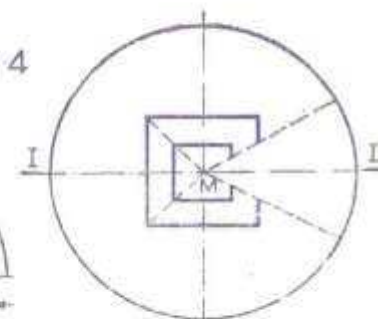
3

4

Разрез I-I

План

Ýagtylygy hasaplamak shemalary

4. Arhitektura we wagt

Wagt edil jisim hökmünde aňlatma ýaly; yzygiderli we bölek-bölek wagt; döwür we stil.

Wagty ölçemek gün, aý, kalendar, dekret, poýas wagtlar. Wagtyň üsti bilen eýýämi aňlatmak: gadymy, orta, häzirki yzygiderlilik. Ýöne: Elliniki, Rim imperiýasynyň, ýa-da Nedirşanyň, döwri bölek-böleklik.

Italiýanyň renessansy, Galkynyş, ýa-da arhitektura klassika, gotika, barokko, modern we ş.m. eýýäm, taryhy wagt däl-de, taryhdaky wagtlar. Bolup geçen wakalar, arhitektura stilleri, täze bina tiplriň çykyşy, konstrukziýalaryň, gurluşyk materiallaryň we ş.m. döranini kesgitlemede wagt.

Adamzadyň taryhyny anyklandyryjy-da wagtdyr. Taryh we wagt, periodlara bölmek, jemgyýetçiligiň ösmegini, olaryň esasy fasadlaryny aňlamak. Adamyň durmuşynda ýaşayyş rejeleri. Bioritm ýokardaky aýdylanlaryň hemmesi arhitektura bilen baglydyr.

Wagt fiziki faktor we hadysa hölmünde, wagtyň mazmuny .

Ibn Sina keramatly Awgustin wagtyň barlygyna şübhenipdir. Olar fiziki wagtyň ýoklugyny tassyklaýarlar ýöne ol diňe biziň aňrymyzda bolýarlar. Fiziki prosessiň başlangyjy we dowamy bilen baglanşygy barmyka. Fiziki wagta klassiki we häzirki zaman çemeleşilmegi. I.Nýuton wagt barada. Onuň teoriýasyna esaslanyp giňişlik we wagt biri-biri bilen bagly däl we diňe fon bolup onda fiziki prosessler ösükdir. Muňa garamazdan wagt hadysanyň barlygynda ýa-da ýoklugynda hem biler. Wagt uzynlygyna uzap biler zynjyr kimin onda her haýsy öz-özünden ýaşayr. Ýokarda aýdylyşyna görä syýahat wagtda bolup bilmez. G.Minkowskiniň işinde we A.Eýnşteýniň otnositel teoriýasyndan soň wagtyň tebigylygyny dörediji ölçegini düşündirýän hakykata boldy. G.Minkowskiniň giňişlikli wagty gatnaşygynyň wagt birligi, giňişlik birligine öwürlip biler aýlanmak usuly bilen, hem-de obýektiň uzynlygy N obýekt bolup biler ýönekeý öwürlmegiň esasynda. Hadysa aýratyn giňişlikly wagty aralygynda geçip biler we onuň üsti bilen giňişlik wagt arkaly geçer. 1919 ýylda A.Eýnşteýniň giňişlik wagt düşüňjani öz pikirini üýtgedip şeýle diýýär: “Şu wagta çenli şeýle ynam bar, ýagny wagt we giňişlik öz-özünden bar: hemme güniň, ýeriň, ýyldyzlaryň ýoklugynda hem ýaşayar. Häzirki wagtda biz aňladýarys wagt we giňişlik älem jahanyň için bolup arferiýasy bolup duranok, eýsemde Günüň, ýeriň we beýleki asman jisimleriň we bolmaklygyna üçin”. Giňişlige we wagta täze dünýä garaýyş täzedan üýtgedilmä gatnaşygy tüýs hakykylygyň pikirini tassyklaýar. Giňişlik – wagt bilen, häzirki geçen we gelejekki bilen hemmesi özara gatnaşykda. Fiziki wagty özüde ýeterlik landşaftyň analogyny aýk görnüşinde hasaplap karar gelýärler, onda geçen we geljekki wakalar ýaşayarlar.

Bu wagt häsiýetini beýan edilşde düýbinden hemme zat ýök, bu bolsa häzirki häsiýetiniň aýratyn pursatyny belleýär we ýasynda bolsa prosessi geljekki wakany häzirki öwürýän. Fizikiler üçin wagt gelmeýär we gutarmaýär. Her sekunda wagtyň dälde biziň hereket edýanligimizi nädogry diýip hasaplamaly däl, öz giňişligimizde wagtlaýyn ýerimizi üýtgetmek arkaly landshaft giňişlik–wagtda.

Aristofeliň aýdyşyna görä : “Wagt –hereket”.

Yman Robbaniniň mysallaryny Rumi ullanmady, düşündirmek üçin zadyň tebigy hakykat dældigine giňişlik–wagt hereket bilen baglanşykly diýen düşünje bilen. Otnositel teoriýasy şeýlede wagtyň çäklidigini tizligi, ýagtylygyň tizligine deň gelende ($w = 300000 \text{ km/sek}$).

Bu effekt diňe ýagtylyk tizliginde görünýär, bize belenmeýär, adam ölçeginde hereket haýal. Wagtyň otnositel häsiýeti umumy otnositel teoriýanyň bir bölegi bolup, agram güýjüniň giňişlik–wagtynyň egri ýerini düşündirýär. Olar giňişlik wagta gyýşyk çyzygy göýberýärler, wagta meňzeş.

Wagtyň döredijilik ahry bilen gatnaşygy. XX asyryň başynda metafiziki düşünje bolýar, wagt nämedikä diýen. Rene Dekart Hudaý barada pikirinde tassyklaýar, ýagny Hudaý her sekunda dünýäni täzedan döretmeli ony hem edýär. Şonuň esasynda dini ýaradylan prosess hasaplanylýar. Diýmek döretmek bu bolsa yzygiderli prosess bolup, ol wagt bilen baglanyşykly.

Döremegiň we wagtyň manysynyň baglanşygy. Dünýäniň musulman alymlary esasy aýaty. Gurhany alypdyrlar “Her pursatda hudaý özüniň erkinligini täze işine ynanýar Yman we Mubin. Kitap we Mubin. Said Kursi.

3. Binagärlik giňişligi we funksiýa

Hudaýyň hemme eýeleri altar merkezi kub böleginde merkezi orny, dünýä merkezine mynasyp tebigy, onuň güýç kuwwadynyň şaýady bolmagyny kub çäginde talap edýär. Şular ýaly şaýat öňi bilen kanun simwoly görnüşde we dini güýç kuwwatly yglan edýär.

Uzak migrasiýa elýetim materiýaly ýa-da ýeňil transportirlenýän ağaç, we бүрүнч bölekleriniň olaryň wagtlaýyn toplanýş häsiýetini takyklypdyr, olar Indiýanyň klimat şertinde saklanyp bilmändir.

Altar hakda dăp-dessurlar baradaky saklanan tekstlerdăki ýazgylar esasynda, bilen ýetirilen suratlandyrmak we binagärliğin irki galdyran yzy, soňky daş altari, stupalary we pida agajy daş arkaly kesgitlemek bolýar. Esasy brahmaniki dăbinde hudaýyň nyşany altarynyň öň tarapynda ýa-da uly bolmadyk töwerekde sferiki wariant görnüşde görkezilýär. Töweregiň mazmuny dürli-dürli bolup biler. Köp halatda ol teker ýa-da gül dünýä kanunyna, ilki döreýişi, gün ýaly öz hereketi bilen asmanda sarsmazlyk dünýä tertibi kategoriýasyna girýär. Bu bolsa şeýle tipleriň nyşany bolup biler, soňra bolsa mälum bolan trisual, trirafna, şriwatsa ýalylyr ýa-da haýsam bolsa beýlekiler. Nyşanyň görnüşi altaryň malsady bilen we onuň haýsyda bolsa bir hudaýa bagyşlanmagy bilen takyklyna, ýöne simwolyň prinsipal troiçnaýa strukturasy dünýäniň strukturasyň üç atlyň wertikaly görkezmegi üýtgemän galýar.

Altaryň fasadyň öň tarapynda hudaýyň nyşanyň soňky ýüze çykmalary diňler esasynda yzarlap bolýar. Altaryň ýaýramagynyň irki stadiýalarynda aşaky bölümünde buddaň altaride we çaytya Mahaýan hudaý nyşany görkezýar.

Mahaýan buddi dinide hemme zady görüji Buddi onuň gözi bilen we beýleki nyşanlar bilen harmikede demirgazyk Indiýada, Nepala, Tibeta, Hudaý, Mongoliýada stupa göz önünde tutulan. Buddi adatynda Hudaýan–dünýä kanunynyň tekeri.

Altaryň aýyk görnüşde hudaýyň keşbi peýda bolýar. Budda altaryň we çaytya Mahaýanyň aýaky bölümünde Budda hudaýynyň şekili peýda bolýar.

Budda altaryň we çaytya Mahaýanyň aşaky ýarusynda Budda hudaýynyň şekili peýda bolýar, gijiräk bolsa boddhusattwyň. Induist altarynda Şiwy, Wişni, Brahny onuň ýoldaşy ipostasi we wahan (özünde getiriji) şekilleri ýüze çykýar. Hristan altariýada halas ediji görkezilýär. Kem-kemden şekil toplumy giňelýär. Altaryň bellenmegi esasynda oňa täze religiýaly öňki keramatly hudaýa girip başlaýar, köne haudaýly halkyň we taýpalaryň religiýasyna goşulýar. Şular ýaly ýagdaýda Sançada germew soky daş sütüninde oňat görkezilen, wediki pida edilýän sütüniň dăbiniň ösmegidir. Budda hydaýynyň şekilinden başgada merkezi aýlawda budda we buddadan öňki simwoly ýerleşdirilýär, hudaý şekiliniň içinden esasy ýeri eýeleýän Nag-baş keleliýylan-Hindistanyň düýpli ilatynyň hudaýy.

Ýylan hudaýly ýerli taýpalaryň iň irki wagtlara dolylygyna özleşdirmek bolardy ariýaly we düşmançylykly Witra-wediki Indranyň baş garşydaky, we terk

edilen “öňki hudaý” ariýanyň daşky garyndaşlary .

Şu ýagdaýda hudaýyň köp şekilleri soky germewinde hudaý taryhy giňeldilen surat görnüşde görkezilýär.

Antiki Gresiyada altaryň şekillendirişiň ösüşiniň başlangyç stadiýasynda “hudaý sebäpli” ýüze çykýar, antropomor titany we gorgön. Soňra bolsa gadymy altar kubyň gazan merkeziniň guşagy bolup durýar. Ylmy edebiýatda oňa girlýanda diýlip atlandyrylýar.

Ol hakykatdanam örilen tolkun “sapagy” ýaly bolup megerew ýylany görkezýär ol hiç-haçan öňki hökümdar bokurdagyna endam-jany bilen asmandan ýere inen suwy tertip bilen kesgitlenýar. Hindiyewropeýsleriň köpüsi altar ösmegi ýylanyň biliniň teklemegini häsiýetlendirýär.

Wagtyň geçmegi bilen olar oňa bagly bolup durýar. Käbir ýagdaýlarda haçanda altaryň astynda asmanda akýän suw tolkun–tolkun nagyş ýaly bolup göze görünýär. Şeýlelikde terk edilen ýylan dänýäni goraýjy bolup hyzmat edýär. Gadymy drakonlar, ýylanlar baradaky rowaýatlary ýadymyza salmak olaram ýeriň baýlygyny gorapdyrlar. Bularyň hemmesi hindileriň we buddistleriň dāp-dessurlary esasynda ýylanyň biri bilen hudaýyň şekili tegelegiň merkezinde ýerleşdirilen. Onuň öň tarapynda altaryň içki giňişliginde iki hudaýyň relýef şekili peýda bolýar. Şeýle ýagdaýlarda deňagramlylyk ýüze çykýar: täze hudaý merkezde bolup, köne ýylan hudaýy ony dolandyryýar. Azatlyk täze antropomo hudaý şeýle diýýär “ýylanyň bili” baştutan bolup hemme altary özüne çekýar. Ol hudaýyň şekili biteniniň bölünmeginiň ýerine Nagoň kellesini ýokary öwürüm etmek bilen tamamlýar.

Garry hudaý täze hudaýa garşy bolman altaryň goraýjysy bolup hyzmat edýär. Dāp-dessurlara görä bu altaryň ösmegi hudaýyň şekili bilen doly gahrymançylykly taryhy görkezýär. Gündogar hristianlary bu şekili dāp-dessur höüminde ondan-oňa geçip ösüpdür, altarlarda, mukaddes mazarda, gümmelerde, kafedrada ösdürilipdir.

Tekiz relýefli peştak altaryň baş görnüşinde görkezilmegi içki giňişliginde, ýuwaş-ýuwaşdan çuňlaşýar, çuň tagça öwrülýär. Hudaýyň şekili relýef görnüşinde bolman, tegelek heýkel bolýar. Indiki etapda baş görnüşde relýefe altaryň içki giňişliginiň struktutasy gelýär. Ahyrda altar real içki giňişligi öwrülýär merkezinde hudaýyň esasy nyşany ornaşdyrylýar ýa-da onuň görnüşi.

Bu altaryň ýaýbaňlandyrylmasynyň soňky stadiýasynda dünýäde selçen görnüşi bolup tamamlanýar. Altar içki giňişligi gazanmak bilen ybadathana bolup galýar. Ybadathananyň içinde bolsa, ähmiýetli merkezinde täzedan altar emele gelýär, şol bir prinsipde ösýär.

Hususan Altaryň soňraky ýaýbaňlandyrylmasy ýarus ýoly bilen gurulýar, altarda–altar prinsipi boýunça. Buddha dābinde bu ulgam köp ýarusly stupada Indiyanyň, Nepalanyň, Owganistanyň, Orta Aziýanyň, Tibetiň, Hytaýny, Mongoliýanyň, Birmanyň, Taýlandyň, Kombodžada, Laosda, Wýetnamda, Indoneziýada görkezilýär. Buddi dāp-dessurynda altar stup görnüşinde ösmegini dowam edýär.

Induist we pristan dābinde, haýsy bir ýerde älem–jahanyň esasy funksiýasy

görkezilmegi ybadathana geçse, altar hem oňa degişli bolýar, altarda–altar sistemasy özüniň ösmegini dowan etdirýär ybadathananyň gurulmagyna. Bu barada gijiräk aýdarys.

Antik däbinde altarda–altar sistemasy guburyň we order ýadygärliklerinden başgada gigant altarda özüniň ösmegini gazandy. Şular ýaly altarda iki ýarusda guruldy. Her bir ýarus görnükli üç bölekli wertikal strukturany saklaýar.

Ginden belli bolan Pergamede Zewse altary aşaky ýarusyň baş görnüşinde, beýik relýefde gigantomaniýa ýerleşdirilen.

Hemme epopeýa altaryň ortaky böleginde görkezilen, älem–jahanyň düwüni hökmünde, hudaýlygy gaýtalanýan dünýäniň ugrukdyryjy merkezi. Şol sebäpli asman suwyny zemine berip ýaşayşy bekip ýylan aýakly bilen antropomor olimpiýaçylaryň “köne” we “täze” hudaýyň arasynda aýgytlaýjy göreş gidýär.

Älem merkezinde “täze” şular ýaly hudaýyň önünde adam özüniň närzaçylygyny bildirip özüniň hususy merkezi ýeri asmanasty dünýäde eýeleýänligini tassyklanýan dünýäde hudaý özüniň belentligini görkezmelidir. Uly göniburçda altar-pidasynyň meýilnamada oňa gurban edipdirler. “Taryhdan önürti” bilen öňki “köne hudaýyň” agalyk etmeginde we titanomaniýa bilen Gomera we Gesioda tarapyndan ýazylan aşaky ýarus mynasypdyr. Ýokarky ýarus sütünler çekilen “taryhy wagtyň” gadymlygy bilen, olimpiýa hudaýyň agalyk etmegi bilen degişlidir.

Altar Zewsa Pergamada özüniň irki ähmiýetini keramatly terrasada saklanypdyr. Ol esasy ýeketäk monimental gurluşyk şahergurluşygynda bellenen şahsiýet kompleksi hökmünde görkezilýär. Keramatly Gera Samosda, Artemida Etesde, Artemida Maguessiýada, Meandrada, Afina Afaýa Ehinede, Afina Poliadaň Priýenede ybadathana baran bolsa altar oňa degişli bolman, özbaşdak gurluşyk bolup durýar. Irki ösüş döwürde şular ýaly keramatly ybadathana hiç bolmandyr. Ilkinji ýüze çykýan keramatly meýdançada altaryň önündäki gadymy ybadathana belki içki giňişlikde öz hususy altar-pidasy bolman diňe hudaý heýkeli bolupdyr. Hakykatdan ýetişen gadymy ybadathanada hem biz köplenç halatda ösen pida etmekligiň yzyny görmeýäris. Şu gözegçilikden netije çykapyp bolýar umumy ulgamda gadymy keramatly ybadathana ähmiýetli dominant bolmandyr. Ol baş altaryň ybadathanasynyň hudaý heýkeline kölege ýaly bolup suratlandyrlýar pida edilende gatnaşmak üçin.

Altar pida-ediji dünýä okunyň esasy bolup gulluk edýär. Şular ýaly suraty köp umumy belli keramatly ýerlerde duş gelinýär ýagny irki Afinada haçanda baş altar Gekatompedonyň–Afina Polida ybadathanasynyň önünde duranynda.

Şular ýaly altar birwagtlar gaýtadan ýykylan perslerden, Parfenon birinji tarapyndan gurulyp gutarylmadyk, soňrak rim wagtynda Romyň we Awgustyň ybadathanasynyň ýüze çykanlygyny aradan aýyrmak bolmaz.

Häzirki zaman binagärlik logikasynyň nukdaýnazaryndan esasy roly elmydama bina berilýar, baş altar ybadathananyň önünde ýerleşdirilen diýip bolar. Gadymy adamyň nukdaýnazaryndan gadymy logikasy esasynda olar üçin her bir açyşyň başlangyç punkty altar bolup durýar, ybadathana esasy altaryň önünde ýerleşýär. Ybadathanany aýryp ýa-da süýşürip bolýar, Altar elmydama öz öňki

ýerinde galýar. Ol diňe gurlup gutarylyp, ulaldylyp, ösdürip bolýar.

Şu logika bilen gurban edilyän pursatda arkasynda din hyzmatçyzynyň ybadathananda şäheriň hudaý tarapdary durýar. Şonuň bilen birlikde olar altaryň önünde dünýä okunyň esasy bolup durýar. Afina Akropolýň hemme giňişlik hereketi gündogara, şäheriň esasy altaryna gönükdirilen.

Gündogara ýene-de Partenonyň selasy açylan. Şular ýaly Afiniň ýaşajylary güýzde özlerniň hudaýlary bilen altaryň üstünden dogýan Güni garşylap bilýarler. Indi bir gurban etmekligiň ritual ösüşiniň logikasyny dikeltmäge synanyşyp bileris. Ilki başda adam asmana gurban etmegi altar edipdir. Altar ýeketäk göni asman bilen zeminiň arçasy bolup öňe çykýar. Gurban bolamagyň asman oriýentasiýasynyň şaýady bolup öňe çykýan wertikal pida sütüni, ewolusiýa döwründe köp-köp şekillendirilen, başdan älem konstruksiýa görnüşde, soň hakyky hudaý.

Borobudurda (VIII b.e.) gurluşygy mynasyp bolan başynda buddizmiň günorta–gündogara ýaýraýar, ýokarky terrynda “jaň” görnüşde “gözenekli” soky Buddaniň oturan heýkeli özünde bekleýar, uly bolmadyk daşlardan goýlan bir görnüşde altar formasyna. Köpedilmek suraty giçki buddi kult merkezlerinde Demirgazyk Indiyada, Nepalda, Birmada, Taýlandda, Tibertde, Mongoliýada, Hitaýda oňat görünýär. Demirgazyk Indiyada köpeldilme esaslanan aýdyň görkezilen köp altarly, çäytýa, Buddha suratly daşlar, soňky gurlan keramatly Bodhgaýda. Muňa baglylykda ýakyn giçki “Million Budd” ybadathanasy onda her bir daş, diwaryň ýüzüne çäymaklyk Buddiniň altar suratyny özüne alýar. Mongoliýada sokular görnükli Erdem–Szu monastyry diwaryň perimetri boýunça goýlan.

Nepalda umumy indus keramatly Paşupatinathada (“mallar atasy-hökümdar”) Bagmat derýasynyň ýokarsyndaky daş terrynda onlarça bir meňzeş altarlar Şiwa jemlenen. Öz ösüşiniň bir şahasynda, öz strukturasyny saklap altar ýuwaş-ýuwaş pida funksiýasyny ýitirýär. Başdaky döp oňa zyýan berýar: ilki hudaý simwoly, soňra bolsa hudaýyň şekili.

Altar hudaýyň suratlandyrylmasyna ybadathananyň esasy gymmarlyklarynyň biri bolyp hyzmat edýar. Köplenç ösen dini ulgamynda şular ýaly bolan. Siwilizasiýada ýokary hökümet hudaýlanmany onuň suratyny talap etmekligi, altar postamentine zyýan beripdir. Gadymy grekler özlerniň agorsynda hudaýdan başgada altar postamentine gahrymanlaryň we hormatly raýatlaryň heýkelini oturdypdyrlar. Soňrak günbatar siwilizasiýada altar postamenti köp ýadygärliklere degişli bolypdyr.

Bu gün altar profilini her bir kiçi binagärlik formalrynda duş gelýar: postamentdo, çuwdürimde, klumda, gülhanada, köçe çyralarynda, kioskda. Altar profili mebelde köp görnüşinde duş gelýar. Öý kesgitli manyda elmydama ybadathana bolan, şonuň üçin altar profilini köplenç ýaşajys jaýlarynda görýaris we köpçilik binalarynda.

Gadymy gözbaşdan daşlaşmak, arhaik görnüşiň aňsyz medeniýetiň gitmegi bilen pikirlenmezden sakralizirleýar altar postamentine getirilýär. Bir tarapdan şular ýaly umumy taryhy hadysa sokulýarizasiýa prosesi höküminde seretmek

bolýar.

Beýleki tarapdan seredilýän aspektde hemme taryhy arhitektura biziň öňümüzde uzak hemme göwrümlü proses aň–düşünjesiz ýaýradymagy arhaik modeliniň medeniýetinde Älem-jahan diýlip arlandyrylýar. Altaryň ýaýbaňlandyrylmasy we ösmeginiň esasy etapyny kesgitlep takyklamak bolýar, ilki başda ösmek ýuwaş-ýuwaş altar daşynyň hususy altara öwürlmek ýoluny geçýär, älem-jahan modeli bütin wariantlar spektri.

Bu modelde altaryň malsadyna görä we ösüş döwrüne baglylykda älem-jahanyň bütinleýin göz önüne tutmak we onuň üç bölümini asman suwy, dünýä merkezi–hudaý galasy, asmanyň aýtyny ýaly–bularyň hemmesi dürli formada bolýarlar. Asman suwnyň kasesi dörtburçlar (göniburçlak) ýa-da, agyzsyz bolup biler. Älem-jahan merkezi kub, sferiki ýa-da ýasy disk görnüşinde, fasadda insiz guşak ýaly bolup biler. Asman aýtyňy meýilnamada dörtburçlak (göniburçlak), tegelek bolup bilýar.

Altaryň emele gelmeginde umumy ösüşi üç ýol bilen barýar. Birinji–altaryň ýaýbaňlandyrylmasy altar ýarus sistemasy boýunça. Ikinji–altaryň sana öwürilmegi içki giňişligi ýok bolan binalarda älem-jahany görkezýän takyk sanda asman aýtyňy–gümmez, ýer ýüzüniň merkezi–kub, asman suwunyň jamy–dörtburçlak meýilnamada gap. Üçinji–altaryň etrap boýunça ybadathana geçmegi, içki giňişlikli binada, gurluşykda. Gurluşygyň esasy ugry–abstraktdan şekillendiriji forma, ýönekeýden “birlikli” binagärlik formadan çylşyrymlar geçmeklik ýarusy, köp meýilli, “köp gatlakly”.

Altaryň ybadathana öwürilmeginde esasy meýilleme geçýär, hudaý alamaty fasadda görkezilmegi öňi bilen fasadyň merkezinde, soňra guşak görnüşde döwlet başynyň alamaty, hudaýyň ikoniki şekili fasadda görkezilende ýer ýüzüniň merkezi başda tekiz relýefde, soňra çuň tagtda strukturanyň fasadda görkezilişi içki giňişligiň ýok ýerinde we soňky altarda hususy içki giňişligiň peýda bolanda–altaryň ybadathana öwürilmegi, onuň merkezinde hudaýy ýa-da onuň alamaty bolup durýar. Gurban etmeklik hudaýyň altaryň aňyrsynda ýerleşen şekiliniň gatnaşmagynda geçirilýär.

Pida edilmek asman hudaýyna ýakynlaşmakdan başgada onuň ýerindäki suratlandyrylmasy. Asman bilen wertikal kontakt hudaý bilen onuň şekiline görizental ýüz tutmak çalşyrylpyr.

Haýsyda bolsa bir wagtda adam bilen altaryň arasynda araçy yüze çykýar. Ol gurban etmekde hünärme –din hyzmatçy, adamyň altar önündäki höwesi, soň bolsa hudaýyň önünde görkezýär. Din ritualynyň ösmegi bilen keramatly gullukçy bilniksiz üýtgap eýýäm hudaý şekili bilen altaryň aralygynda durýar. Şu ýagdaýda ol hudaýyň höwesini adamyň önünde görkezýar.

Ine şu stadiýda hususy ybadathana emele gelýär. Bu hudaý üçin ýerduralgasynda, hudaýyň öýünde, ýerde din hyzmatçysy onuň hyzmatkärlerine öwürülýär, hokmany adama ýeriň ýaşajysy hudaýa onuň şekiline bolan ýolda araçy bolýar. Häzirki zaman hristian ybadat edýanleri ruhany altaryň iki tarapyna çalşyp durup iki funksiýany hudaýyň önünde hudaýy adamyň önünde goýýar. Elmydama altaryň önünde, yzynda we onuň töwereginde hereket edir, ol dolylygyna hudaý

bilen adamyň arasynda araçynyň funksiýasynyň kesýär.

Bu funksiýanyň güýçlenýan prosessinde hristian däbinde ybadathana apsidadan gündogara öwrelýar. Parfenonda Afinanyň heýkeli ertirki günü garşy alýar.

Hristian ybadathananda gün hudaýyň önünde durman, onuň arkasyndan dogýar. Dam we hudaý bilelikde altaryň üstünden dogýan günü garşy almaýarlar. Gün we hudaý bir tarpynda, adam–beýleki tarapynda bölýarlar. Altaryň töwereginde keramatly gullukçy gatnaýar, diňe gatnaýar, diňe Güne we hudaýa gelenler bilen çokunýar, ýa-da olara hudaý we gün tarapyndan ýüz tutuýar. Özüniň hususy derejeli ösüş logikasy bolap gadymy uly altara öwrülen: açyk beýiklikde duran uly pida edijiden ýapyk giňişlikdäki bina çenli. Irki başky hakyky beýiklik ýa-da depe altar podium bilen çalyşýar, wagt geçdigiçe üç tarapa öwrülýän–parapet altar profilli. Köplenç halatda gadymy altar parapet üç tarapa beýik tümlük diwara ösýär. Başdan bu diwar, soňra бүтүн altar meýdançasý sütünler bilen gurşap alýar. Rimdäki Dünýä Altary bu giňişlik diwar bilen birleşýärler. Girelge üçin gapy işigi galýar. Dünýä Altary daşyndan seredeninde –ýönekeý uly altar girelge işik bilen.

Içinde–beýik diwarlar bilen germewli gadymy keramatly ýer kiçeldilen halatda özüniň iki ýarusly altar, basgançakly podiumde. Altar giňişliginiň birleşmesiniň logikasy ösdürmek bilen aýtmak bolýar, ybadathana бүтewiniň üçeksiz–Apollon Didimana ybadathanasy ol häzir ybadathana däl, beýik diwar dipder bilen aýlanan, altar giňişligini germewleýär. Indiki etrapda altar giňişligini tebigatyň giňişliginden in soňky aýyrlmak ýolunda Olimpiýa Zewsä ybadathanasy, bar bolan köp barlagçylaryň aýtmagyna görä, bitewi basyrmanyň gipetral proýomy bolan.

Stadial soňlaýjy etrapda gadymy ybadathana şeýle bolýar biziň göz önümize getirşimiz ýaly ýapyk altar giňişligi–bitewi, peripter bilen aýlawy.

Altaryň giňişliginiň şu birleşdiriji logikasy boýunça uly gadymy altardan zynjyrlyk düzüp bolar, ybadathananyň arassa tipinden Witruwiýa klassifikasiýasyna antadaky ybadathanadan dipdere çenli. Antadaky ybadathana onuň meýilnamasyna seredeninde meýilnama strukturasy boýunça ol bir uly altar, ýöne üçek bilen ýapylan. Öňe çykýan ganatly uly altaryň anta bilen çalşyrylan. Soňky gurluş stadiýalary: prostil, amfiprostil, peripter, dipder, zzygiderli etrapy bolyp, ýapyk bitewiligiň germew sütüni bolýar.

Rorkira adasynda arhaik hramynyň önündäki bitewi diwary ýok. Milletedäki Afina ybadathanasynyň gapy işigi diwaryň ýarysýny eýeleýar. Selinundäky “E”-görnüşli ybadathanasynda şular ýaly uly işik gapysy ýok, basgançaklar bilen gurnalan, uly altara barýan basgançaklar ýaly. Soňra etraplarda görnükli gapy işiginiň ýüze çykmagy bilen, bitewi iki hatar sütünler peýda bolýalar, olaryň altaryň aňyrsynda birleşmeleri bolup geçýär, meselem: Parfenonda, Gefesteyonda ýa-da ellinistik ybadathana Arfemidiň Efesdäki.

Gadymy uly altaryň giňişlik strukturasy onuň üç tarapyndan galdyrylan germewli iki gapdalyndaky ganatlary bilen olaryň aralygyndan baş pida uly basgançak çykýar.

Ýakyn Gündogar, Merkezi Aziýa giň ybadat tradisiýasyna ýakynlaşmaga

mümkinçilik döreyar. Mesopotaminiň demirgazygynda, Urartada, Persiýada, Owganistanda, Bakteriýada ybadathanalar we bütin kult kompleksi tapylan, özüniň giňişlik strukturasy boýunça prinsipal gadymy altara meňzeş. Onuň umumy öňki “gündelik” portotipini kiçi likiý altarda görmek bolýar: şol bir yzky tümlük diwar, şol bir gapdalyndaky gatanlar basgançaklar. Şunuň bilen iki esasy fakty ýatlamak bellemek gerek.

Birinji–köplenç uly gadymy altarlar Kiçi Aziýada we adalarynda ýerleşýärler. Şuňa görä aýtmak bu umumy binagärlik däbiniň gözbaşy aziýadandygyny. Ikinji getirilen mysallar Owganistandaky Surh Hotaldan Kiçi Aziýadaky Pergama çenli otly ritual bilen göni bagly bolan. Uly gadymy altar pidany tutaşdyrmak üçin gulluk edýär. Otly altaryň we keramatlynyň aýratyn görnüşiniň binagärlik tradisiýasynda şeýle güýçli bolupdyr, hatda ony buddi dini kabul edipdir. Orta Aziýa gelen, zemine has öň oňa çenli döp-dessur gullap ösüpdir, atly nesil bilen bagly.

Hristanda pida ody altara hökmany garaşly bolmadyk tagtady. Ol ybadathana öçmejek lampada görnüşde we aýratyn formada otly pida görnüşde–şem ýandyrmak bilen girdi. Şeýle altar görnüşiniň düýp manysy ulititar görnüşde podiuma galmak we ot pidasynyň germewlenmegi Doly mese-mälim bu hakyky ojagyň formasy, üç tarapy, ýelden ýapyk. Dördünji açyk tarapy köpük hökümünde gulluk edýär. Bu hemme hilesiz tehniki gurluş pida adyny we tüssesini gerek ýerine, asmana, göňe ýokary hudaýa ugrukdyrýar.

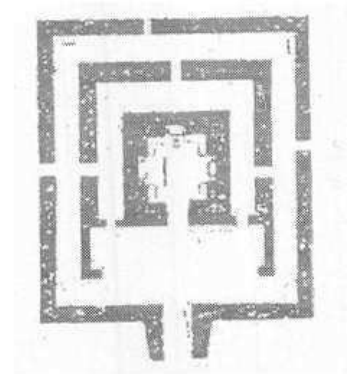
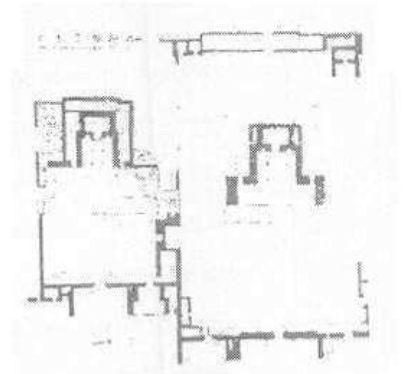
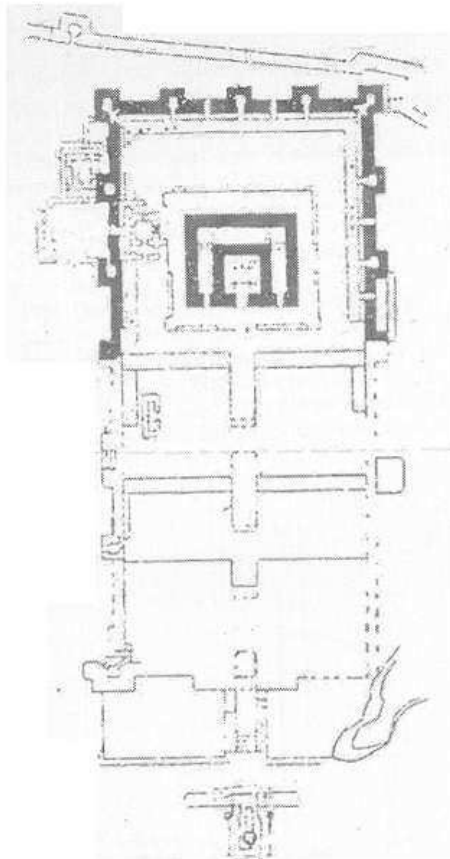
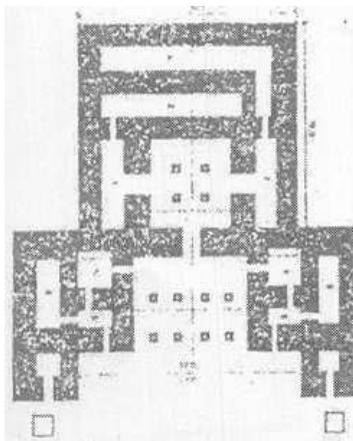
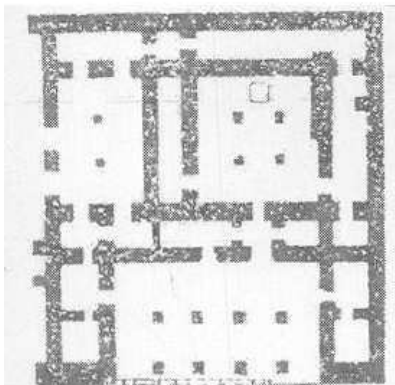
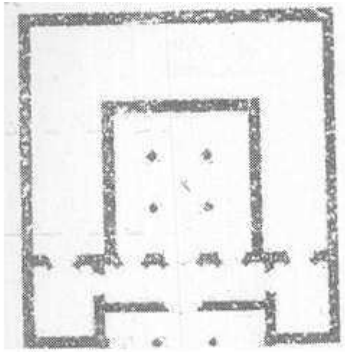
Bu ýerde biz çuň arhaik umumy hindiýewropa ýagny ýörite altarda pidany ýakmak däbine çykdyk. Bu gün biz hakykatyň özi bu däbiniň aň birligindäki binagärlik şaýady möhüm köp görnüşli medeniýetiň hindiýewropa diliň umumylygy.

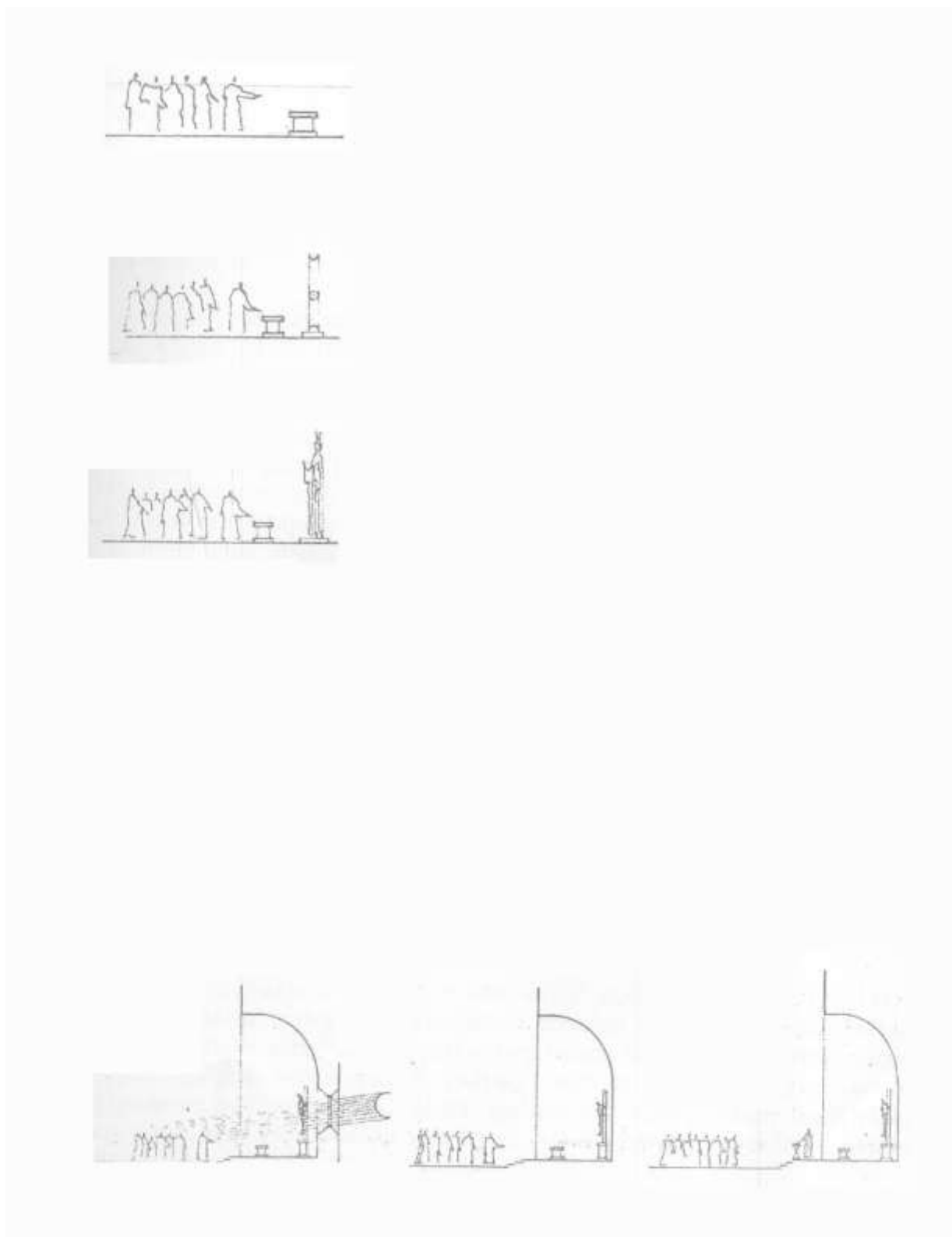
Şu ýagdaýda bize düşnükli bolýar, ýagny bit-hilan görnüşli binalaryň giňden ýaýramagy parad gurluşygy ýaly, hetti patyşasynyň köşgüniň tagt zaly. Gyzykly bilmeklik gerek hetti dini däbinde köp hatarda gerekli rituallar patyşa ýokary pida hökmünde çykyş edýär.

Patyşa şahsynyň hudaýlykly manysyny tassyklamak altar ýaly jaýyň tagtyny goýmaklyk doly deňleşýar. Onsuzam bit-hilan görnüşü gadymy uly altaryň görnüşü ýaly basgançakly podiumy parad kreslosyna, tagta getirilmegi hudaýly patyşa mynasypdyr: ýenede bir gezek ýatlalyň wediki “beýik otutgyjy” we akkal adyny – “ekkur”-“hudaýyň sedalişasy”.

Doly hakykat, bit-hilan ulgamyny Assiriýaň patyşasy kabul edipdir. Bit-hilaniniň zikkurat galasy bilen goňşyçylykda gurlanlygyň fakty şäheriň üstünde köşk ýokarda bir ugurda Dur-Şarrukinde patyşanyň din hyzmatçyzynyň funksiýasyny uzurpasiýa edýänligine şaýat.

Aýratyn, dörtburç dünýäniň dört hataryna ýaýran bir-hilanyň bir görnüşü bolup pasargadada Kira patyşa köşgi meňzrýar. Bit-hilani prinsipinde persiýa we partiýaň patyşalarynyň, sasanid şanynyň, omeýad halifiniň, orta aziýa döwlet dolandyryjylaryň köşgi gurlan. Bellemek gerek-bit-hilani şeýle döwletlerde aktiw ýaýradyp, nirede ýokary dolandyryjylar, hyzmatçylarynyň funksiýasyny, hudaýlanmany talap edipdirler.

Gurbanlygyň durmuşa geçmeginiň yzygiderliligi

4. Şäher

1. Şäheriň nazaryýeti

Şähergurluşyk ideýalarynyň taryhy; Şähergurluşyk nazaryýetiniň ösmegi we döremegi, ideýal şäher, utopiýa şäherleri, shemalary. Häzirki zaman şähergurluşyk nazaryýetiniň şähergurluşyk döredijiliginiň meseleleri.

Müň ýyllyklaryň içinde şäherler adamzadyň jemgyýetiniň ösmeginde olar hem bilelikde ösüpdirlər. Eger-de Türkmenistanyň Jeýtun obajygundan tä häzirki Aşgabada çenli takmynan 9 müň ýyl tapawutly, Ol hem bu ösüşi görnükli häsiýetlendirýär. Orta asyrlar döwründe şäherleriň ösmegine professional tarapdan üns berilýär we L.B.Alberti (14550-1472ý.ý). Öz kitabynda “Arhitekturada on kitab” şäheriňnähili salynmagynyň teoriýasyny gurýar. Soň bir näçe ideýal şäherleriň shemalaryny düzýarler (Filaret, Leonardo da Winçi, Witruwiý we başga.).

Soňky ortaasyrlaryň içinde klassizm şäherleriniň meýilnamasyny düzýarler. XVIII-XIX a.–utopistleriň düzen şäherleriniň shemasyny we käbirini bolsa salýarlar (R.Ouen, Inlisler şäher 2-2,5 müň adam), T.Mora, Sen Simona, furýe we başga. Fransuz Morelli tebigartyň kodensyny ýazdy, täze adamlar W.Çernyšewskniň.

XIX a. şäherleri bileleşip urbanizm teoriýasy ýüze çykýar. Äpet uly şäherler döreýärler we olaryň daş töwereginde köplenç şäherler we obalar bile ösýärler. Parižiň rekonstruksiýasy (1853ý). XXa. häzirki zaman şähergurluşyk teoriýalaryny işläp çykarýarlar.

Şäheriň nazaryýetiň gelip çykyşy

Şäherler adamzat jemgyýetini näçe ýyllaryň dowamynda we özgerşinde sepleşikli barýarlar. Arhioloklaryň gazuw-agtaryş işi geçirlende täze-täze subutnamalaryň üsti açylýar, dürli gadymy medeniýetlerde, uly we eşretli gurnalan şäherleriň bolandygyny şaýatlyk edýär.Onuň gurnalşyna, meýilleşdirmе we binalaryna görä biz şeýle subut edýäris, gadymy dargtlardan bári şäherleriň düşüniп, degişli talaplara laýyklykda formalaşdyrýarlar.

Şu ýerden şeýle pikir etseň bolýar, eýýäm irki özgeriş etraplardan gaýdýan şäherleri, adamlar özleriniň garaýyşlaryna görä gaty rahat meýillişdiriş we çözgütleri döredipdirler.

Bu wagtyň geçmeginde dörän we maksatlary tejribede barlanan hakykatda seredeniňde şäher gurluşygyň nazaryýetiniň döredeni diýseň hem bolar. Birinji haty şaýatnamalar şäher gurmak maksatlary barada Gadymy Mesopotamiýadan gaýdýar, şäheriň medeniýetiniň gadymy merkezi. Gilgameşi gahrymanyň eposynda we mifologiyasynda, ýerdäki gadymy haty ýadygärliklere baglylykda, käbir ýerde duş gelýän setirler bar, berk şäherleri öwgisini ýetirýär, esasan hudaýlar bilen.

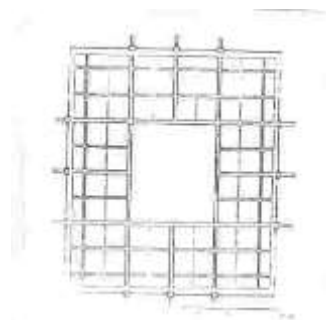
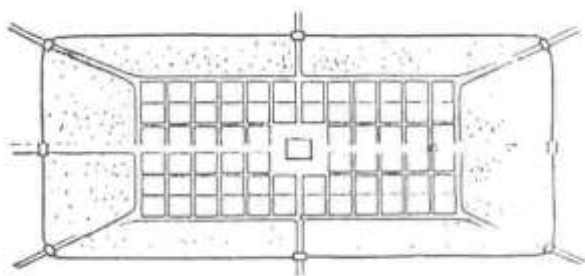
Eýýam, biz Mesopotamiýa şäherinde birinji bellikler bir syhly planlar duş

gelyäris, we ähtimal ýeriň bölünşine we kanallaryň ýerleşişine bagly bolýar. Gadymy uly şäher Nipuryň gysga ýazyp beýan edilen meýilnama bölekleri saklanyp galypdyr. Ynha olardan biriniň bar bolan meýinamasy (1500ý.b.e. öň) subut edýär. Esasy şäheriň situasiýasy ybadathanyň meýilnama dört burç görnüşinde beýleki ybadathanalar, Ýewfrat derýasy, kanallar, gorog diwarlar, derwezeler bilen hem-de bag bakjalar.

Hindi şäherleri

Beýleki gyzykly irki şähergurluşygyň oblasty bolup Gadymy Indiýa bolup durýar. Binalaryň we şäherleri ýerleşdiriş maksatlaryny diňe epostlarda tapman eýsem, hut kitaplarda-da, binagärligiň nazaryýetine we şäherleriň gurluşygyna bagyş edilen. Olarda iň belliler traktor ýa-da şilpaşatra.

Binagärlik traktorlary Gadymy Hitaýda-da bar bolan eken. Olardan iň garrysy “Kao-gunzzi” özüniň kökleri bilen 2-müň ýyllyklara b.e. öň soňuna gidýän şäher. Şu ýerde ýazyp beýan edýan, dörtburç meýilnama bolup guralarynyň uzynlygy 9m mesal üçin 5000m² jemleýär. Hemme şähergurluşygyň nazaryýetiniň gadymy medeniýete baýlygy, gaty gutarnykly ulanylmaýar.

Mesopotamiýa, Indiýa we Hitaý bilen umumy şähergurluşygyň taryhy bar ýere, ýagny gadymy şäherlere degişli.

Orta Aziýa we Ýaponiýa, Müsüriň we Afrikaň döwleti şonuň bilen birlikde belli suratçylar we tehnik derejede şähergurluşygyň kökli ýaşajylary merkezi we gün orta Amerika.

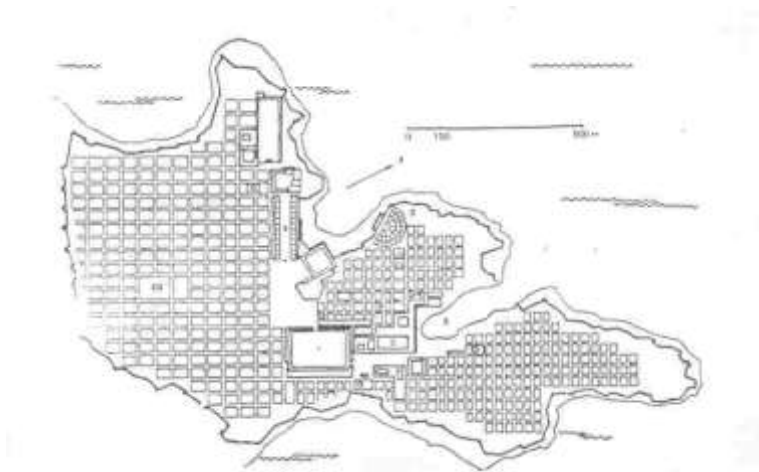
Küşt tagtasy görnüşli şäher. Gippodama ulgamy

Aristotelden biz birinji gezek antik şähergurluşygy barada ýatlamalaryny

tapýarys. Ady belli Gippodama.

Şäherleriň, şähergurluşygy soraglary bilen işläň, şu wagta çenli birinjilik bilen şahmat planyň awtory diýlip hasaplanýar.

Göniburçly meýilnama şeýle hem mälüm bolsa, şäherler barada uzak wagt öň Gippodamany bilýärler. Bular ýaly şäherleriň döredenlerini Aziýada gözlemek bolar.

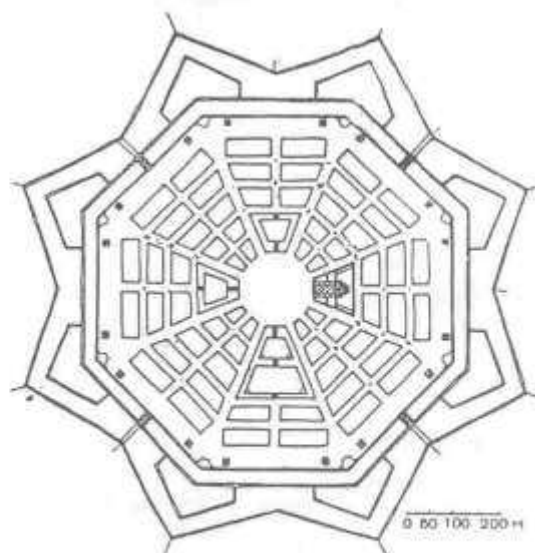
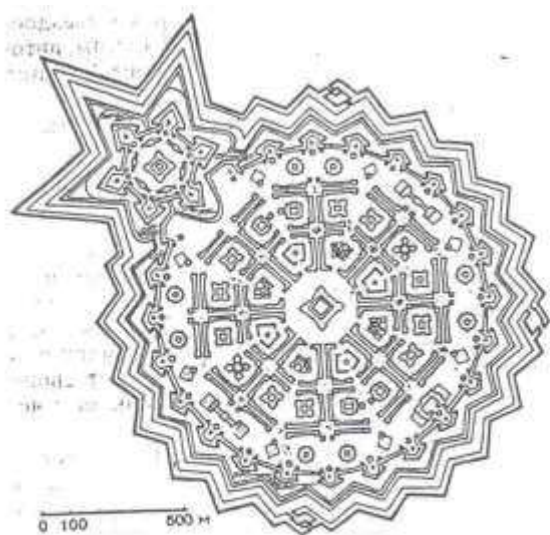
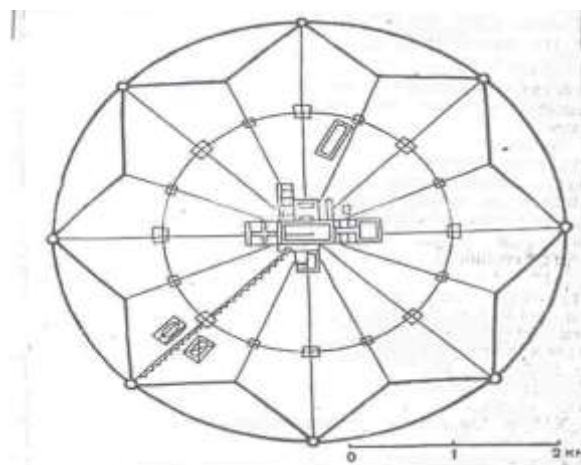
Idial şäher

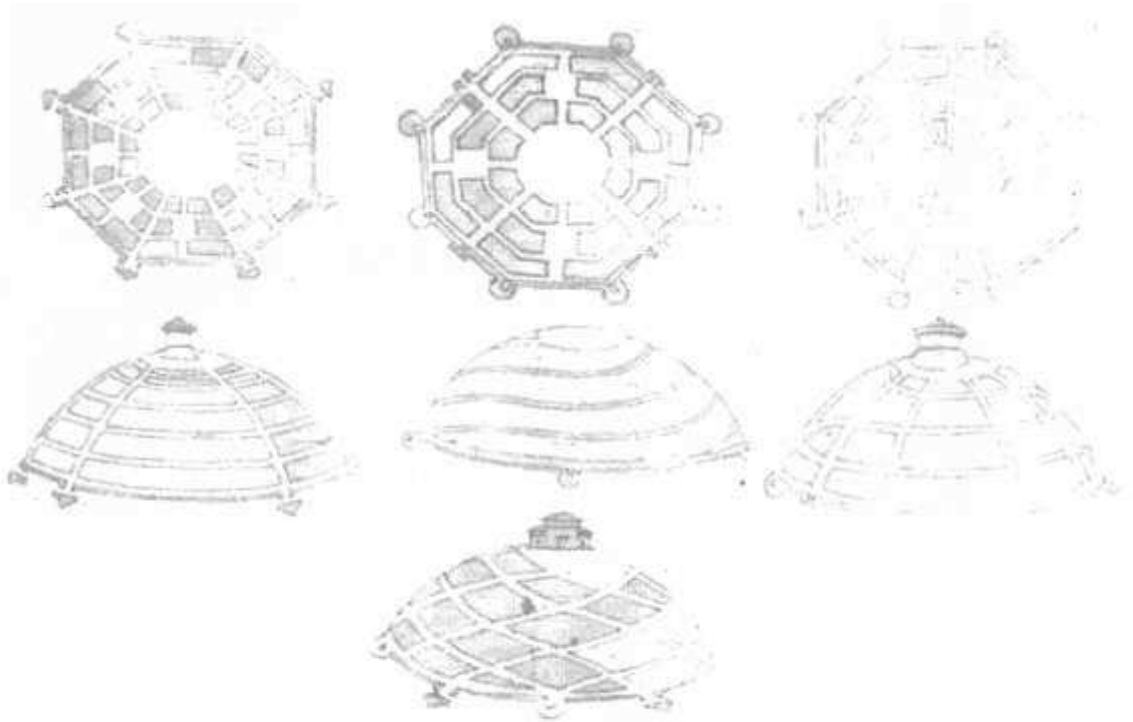
Täze jemgyýetçilik şäherleri Tazedan döreýiş döwründe çagyrdylar we täze şähergurluşykda we binagärlikde dörettdi. Şol döwür antik binagärliige we sungat uly gyzyklanmak uçguny uçýar, binagärlik tejribesinde gös-göni täsir edýär we nazaryýet işlerinde. Sosial üýtgeşmeleri şäheriň täze formalarnyň gözlegine getirýär onuň şekilinde meýilleşdirişi we gurluşynda täsir görünýär.

Ýyldyz görnüşli şäher Filarete

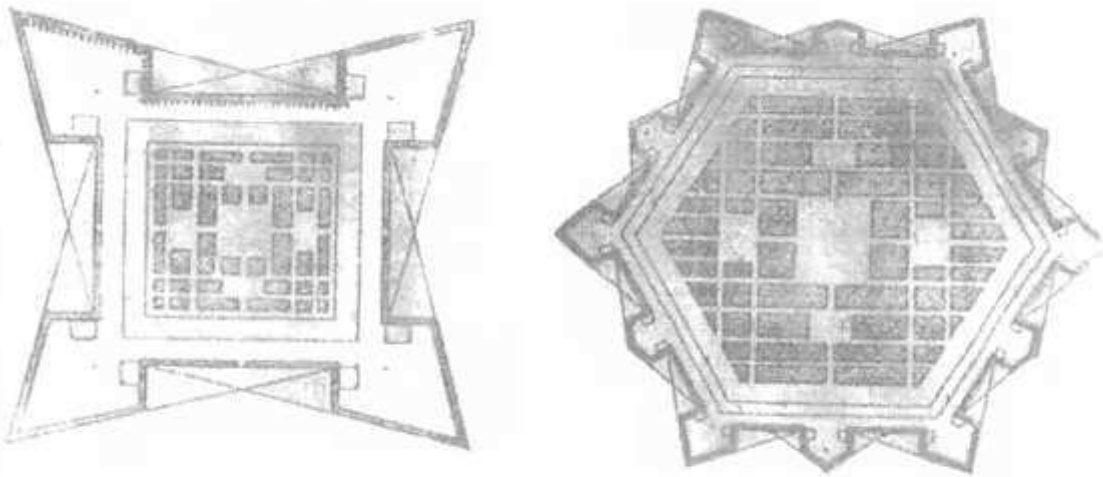
Filaretiniň gürrüňinde biz birinji gezek tipli ýyldyz görnüşli merkezi şähre duş gelýäris, meýilnamany hut awtoryň özi çyzan.

Täze döreýiş döwürde bu meýilnama dürli görnüşde gelejki binagärlik çözgütlerde gaýtalanýar. Filarete Renessansyň şäher nazaryýetiniň çeşmeleriniň önündedir. Onuň beýle pikirleri giçli, gorkysyz binagärlik ideýalyň bolmagy borçlydyr.

“Ideal şəhərlərin” meylnamasy (1460-1482y)

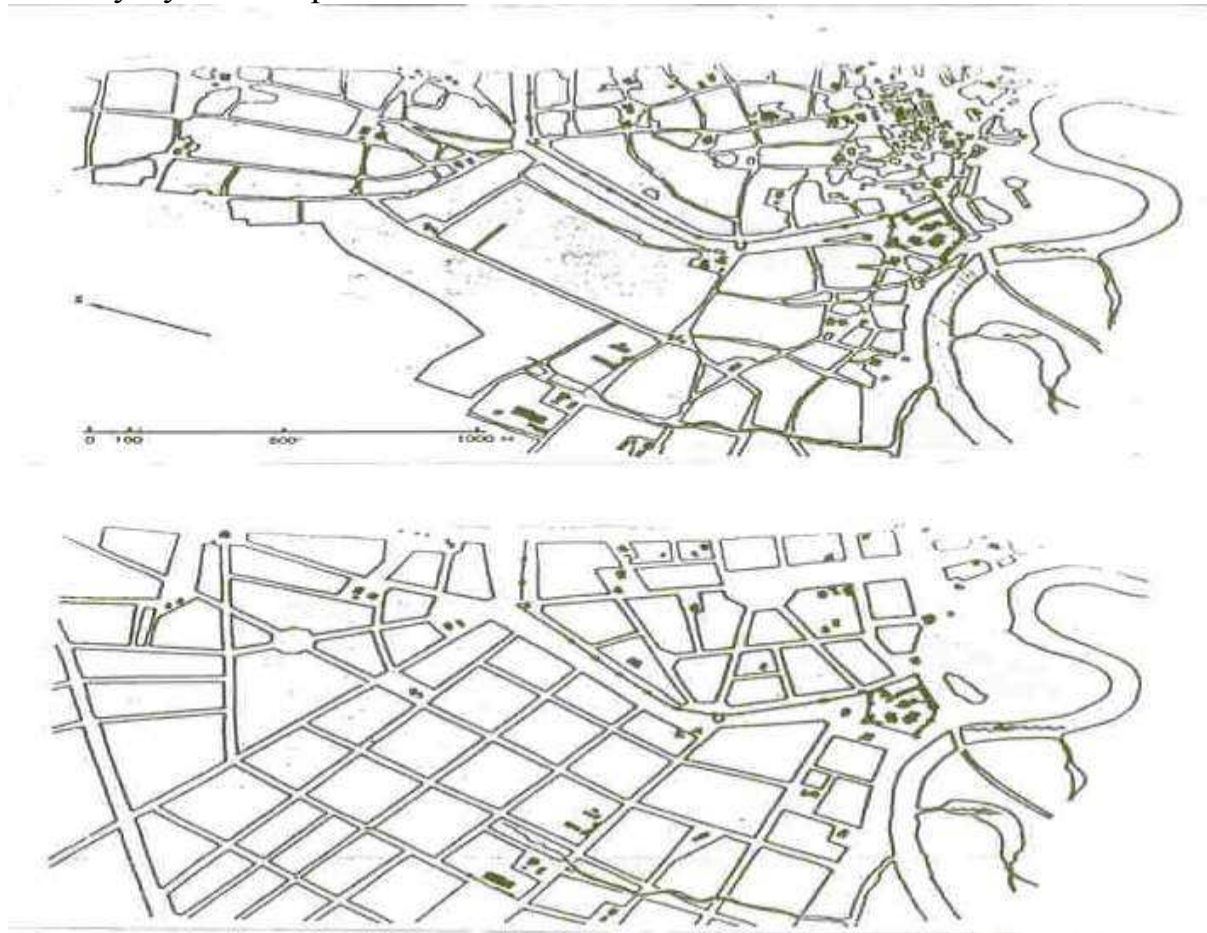

İdeal şəhərlər “Vitruvinin” meylnamasy (1567y)

Rus şähergurluşygy

Has giňräk maksatlar bir syhly klassisizmyň şäherleri Rossiýada täzeden şäher gurlanda we täze şähergalalaryň gurluşygy geçirlende ulanyldy.

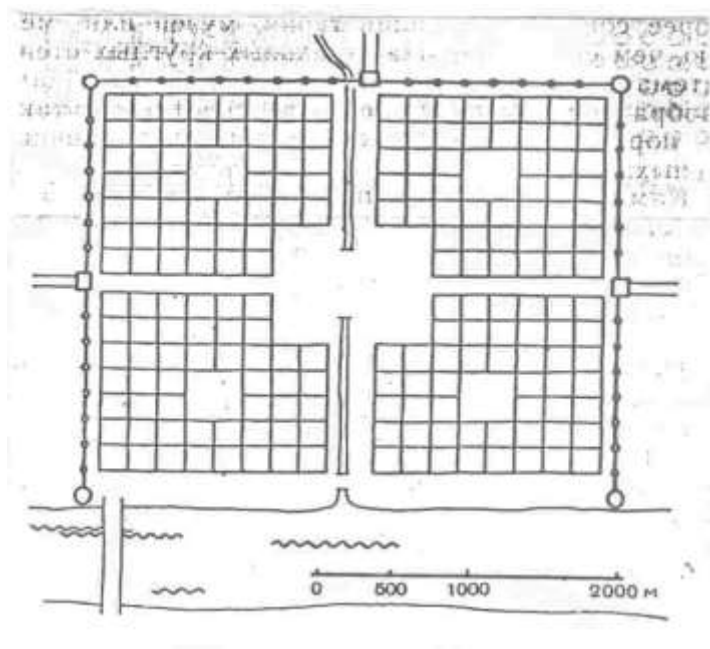
Şähergurluşygyň nazarýetiniň ösüş suraty doly bolmazdy egerde utopistler bolmadyk bolsalar. Hut olaryň şäheriň gurnalşyna we sistemasyna birinjilik bilen düşüňjeli seredip başladylar, jemgyýeti özleşdirmegine baglylyk hemmeleri ýerleşdiriliş. Hasap etmäge esas bar, birinji ideýalar, utopisleriň ady agzalan arzuwlary adam jemgyýetiniň döredijiliginiň gowulanmagy, Çehiýaň territoriýasynda döräpdir.

Tomas Moryň utopiýasy

Birinji klassiki utopist filosof Tomas Moryň döredijiligi bolup özüniň ideýa ugurlaryna at beren. Luwende 1551-nji ýylda, Latin dilinde onuň “Gyzyl kitaby, şeýlede gerekli, gyzykly, döwletiň gowy gurnaşy täze utopistiň gurnalşy barada” çap edilipdir.

Tomas Mor öz kitabynda köp sorag galdyrýar, olaryň şu güne çenli ähmiýeti bar. Bu soraglar şäheriň ölçeglerine we onuň göni setka görnüşi, umumy hyzmat edilişiniň manysy we funksiýalaryň setirlerini jemleýär.

Robert Ouen

Robert Ouen obsolýut utopist bolýanlardan saýlanýan ýeri ol durmuş ýoluny fabrigiň direktory we senagatçy bolup başlaýar. Nýu-Lenarhe şol ýerde brinji gezek tejribe hökmünde iş günini gysgaltmany durmuşa geçirýär. Şäherçede ýaslialaryň gurlyşyny, çagalar baglaryny, mekdepleri fabrigiň töwereginde ýerleşdirýär.

Ol başga elementleri hen saýlaýar, kijiräk nazaryýet hökmünde öz düzmelerinde özleşdirýär. Onuň esasy ýerleşdirmek baradaky düşüňjesi uly däl ýaşaaýyş kommunany düzmek ýaşaaýjylaryň sany 300 den 2000 müň adama çenli. Şolar bilen birlikde senagat we oba hojalyk önümçiligi ýola goýlupdyr.

1817 ýylda Ouen özüniň kommuna bolan garaýşyny formalaşmak görnüşinde umumulaşdyrýar. “Işçi posýolok” gurluşygyň ýoly bilen taslamada proletariatyň ýetmezçiligini ýok edýär, degişli oba hojalyk kooperatiw elementlerde senagat önümçiligi bolmaly eken. Kommuna barada has takyk giňden we sistemaly aýdanynda. Oueniň (1841ý.) soňky işleriniň biriniň düzüminde bar.

Her bir posýolokda 2000-2500 adama niýetlenen bolmaly we başga ýerden geljeklere ýer niýetlenmeli. Hemme kommuna terassada ýerleşýär 100 funtda, beýleki binalara bolsa dört burçyň daşky gýralarynda ýerleşdirilen, içki territoriýasy dolulygyna boş galýar, we dynç almaga ýer bolup gulluk edip bilýär. Bu ýerde suwa düşülýän we uly zal gurlupdyr.

Dört burçuň ortasynda we burçlarynda beýik jaýlar gurlan, dört burçyň binanyň içindeimetr boýunça ýapyk sütünler aýlanýar. Beýän edilşine görä belli bolýar, gürrüň işsizler üçin sütünler dälde, eýsem ýaşaaýyş töweregi hakynda aýdylýar. Oueniň özüniň soňlamasynda adalatly aýdylýar, yzygider, umumy onuň beýany, boýunça ajaýyp köşk diýip aýdyp bolýar, haýsy özünde metropoliniň häsiýetini jemleýär uniwersitetiň we oba jaýlary, kemçiliklerini ýok

edip we seýilgähiň orta arasynda ýerleşdirip goýulýar meýdany 2000-3000 akra deň.

Ouen uly şäherleri düýbinden tassyklanok we kiçiräk obalary ideýalaşdyrýar, ýerleşýän ýöne hyzmat ediş sistemada ýaşajylaryň jemini hut proporsanal däl. Her obanyň düzilen böleginiň kompleksi şeýlelikde önümçilik senagat bolupdyr, Ouen özüniň geň iş tejribesine garamazdan bütinleý gözden sydyrýan ýagdaýlaryda bar. Her bir fabrika eýýäm şol wagt işgärleriň köp sanda bolmagyna mätäçdi diňe birnäçe kommuna hödürläp bilýärdi. Ýöne onuň geljek ýerleşdiriş sistema baradaky göz önüne getirmeleri birmany we onuň düzmek setirlerinde diňe ýazylan, eýsem düýplendirilen.

Furýeniň Falansteri

Furýede özüniň ýerleşdirişe ýönekeý goraýan Ouen bilen bilelikde ol hem uly şäherleri tankydaýar we jemgyýetini Falangalara bölünmegini nusgaly hasaplaýar. Sen-Simon ýaly, ol hem gowy taslamany hödürledi, hut kanallaryň taslamasyny, klimatyň üýtgemegi we şäheryň hassylly ýere öwrülmeğine getirýär. Bu pikire onuň ynamy bardy.

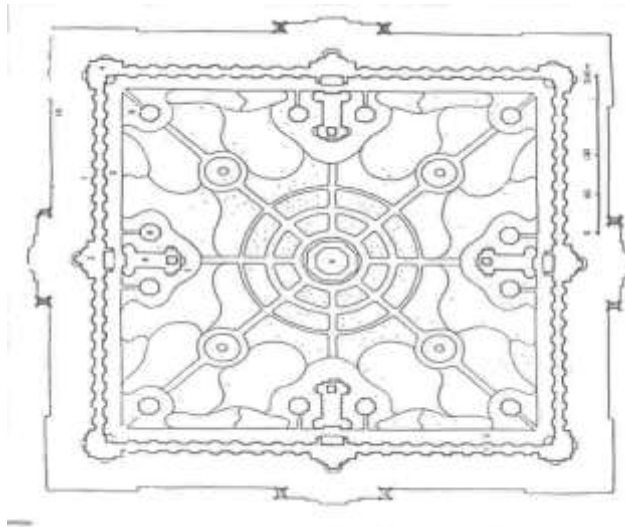
Şonuň üçin 5-ýylyň içinde, birinji görkezmeleri ynandyryjydy, hemme damlar 600 müň falangalar. Furýe 80-100 maşgala döretmegi pikirlenýärdi. Furýe birinji falastery üçin meýdan saýlamaga köp üns berýän eken. Falanganyň ýazgylary Furýeň düzmek setirlerine duş gelýär. Bu ýerde diňe uly şäherleriň tankydy däl-de eýsem tokaýlygyň estetiki döredijiligi hakyndaky pikir.

Furýe özüniň işleriniň bütin sahypalaryny ýapyk galereýa baradaky ýazgylara bagyş edýar. Köprüler we ýer asty ýörelgeler, hemme falangasyny şeýle görnüşde göz önüne getirýärdi, deň simmetrik köşk we Pale Roýalyň Pariže gönüleýär, aşagyny çyzmagy ýadyndan çykarmaýar falanga ýene ýokary estetiki derejede ýerleşjekdigini we ýaşajyş maksada okgunly gurnamak bolup saýlanýar.

Täze şähergurluşyk nazaryýeti. XIX asyr

Şol wagtyň şähergurluşygynyň nazaryýetleri şähiriň we önümçiligiň ýerleşdiriş boýuna ösmeginde çalt täsiri esasynda özleşýär. Eýsemde talaplaryň täsir esasynda özleşýär.

Birinji şekilleri täze şähiriň konsepiýalary hakynda XIX-asyrda yzarlap bolar. Mysal: käbir binagärleriň işlerinde, işlenen meýilnama Londonyň ýangyndan soňra, 1966 ýylda täzedan dikeldilýär. Täze şähergurluşyk konsepiýalary Amerikan şäherleriň meýilleşdirilişinden ugur alyp, boş territoriýalarda gurlan we könä hasaba alynmady. Şähiriň köne strukturasy bilen Amerikan şäherleriň okgunly ösüşi özboşuşly degişli derejede özbaşdak we şähergurluşygyň giň taryhy bar.

Häzirki zaman şähergurluşygyň nazaryýeti

Uly şäherden äpet-şäherlere XIX-asyryň diňe diýilmek galýar, uly senagat şäheri umumy ýerleşdiriş sistemasynda özleýän täze waka bolup galýar. 1880-nji ýyllarda tramwaýlar döreýär, asyryň soňunda bolsa ýerzemin we asma ýollar gurulýar, şolarsyz adamlaryň gündelik eltip-getirmek daşlykda ýaşaýşyň we iş ýer aralygynyň daşlygynda.

Ýene XIX-asyryň ortalarynda köne şäherleriň ösmegi we giňedilmegi barada gürrüň edilýärdi. Şol asyrda biz “uly şäherler” diýen düşünje bilen saklaýarys, uzak wagta çenli ýeketäk tema bolup durýan şähergurluşygyň çeper edebiýatynda, ýeterlikli giň şol bir wagt.

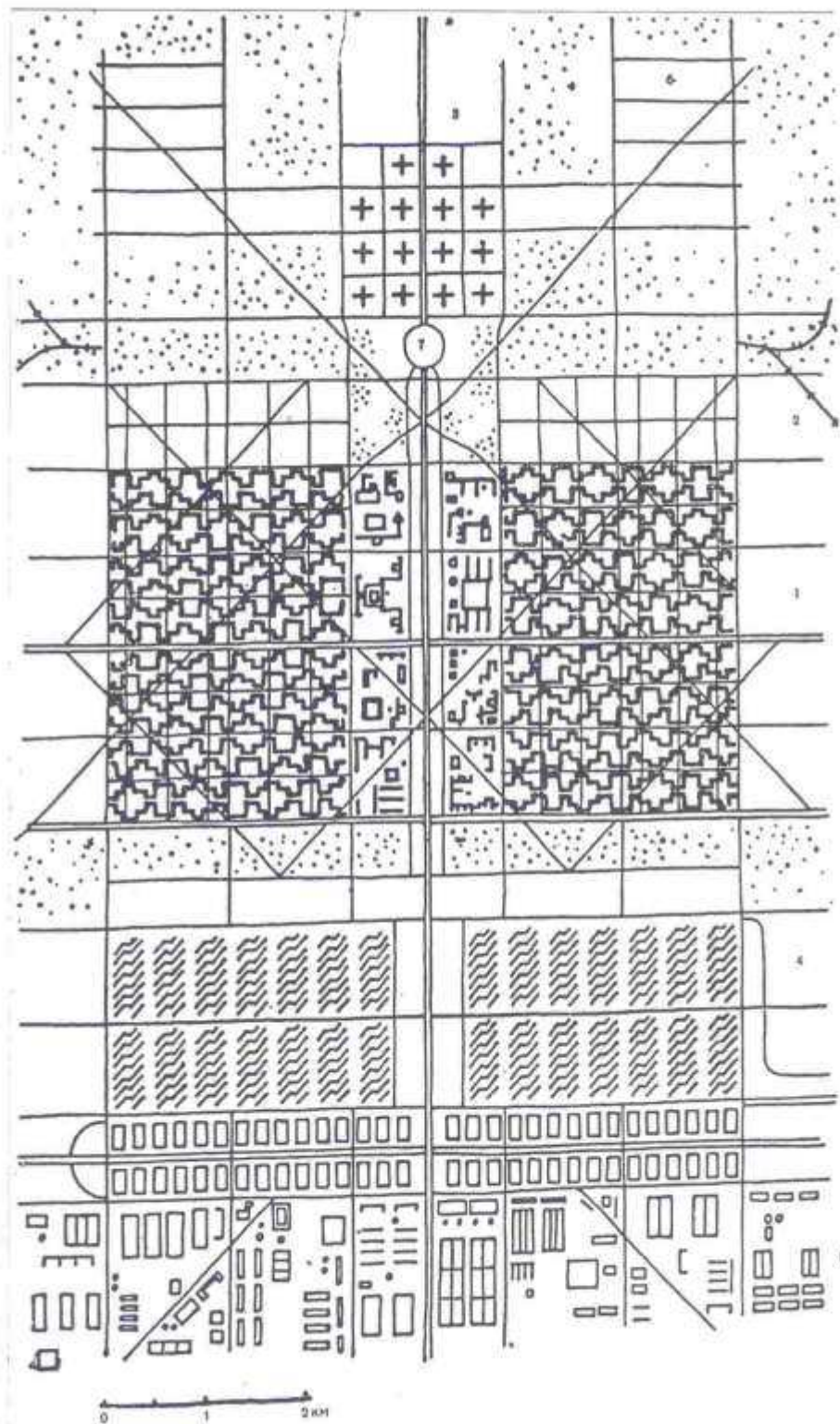
Asyrlaryň sepgidinde binagärlik žurnallarynda deňeşdireňde ilatlyýerleşdiriş soragna az üns berýärler. Täze signallar tehniki žurnallara düşýär, ulagdaky täzelikleri habar berýän birinji uçarlar we dirižablalarda we ş.m.

Le-Korbýuzýe “Günesli şäher”

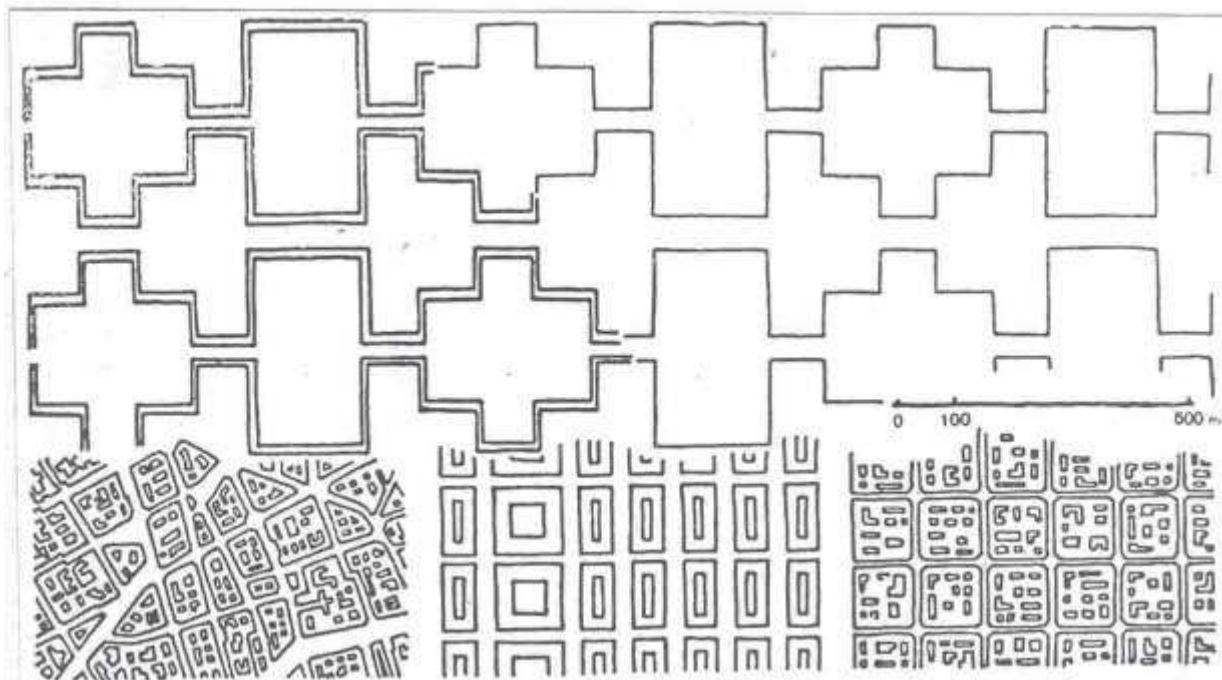
Egerde şäher konsepsiýasy 3 mln ýaşajylylar birinji Korbýuzýeň şähergurluşyk taslamasy gyzyklandyrma bildirýän bolsa, onda onuň “Luçezanyý şäher”–“La ville Radiouse” 1930-njy ýyllaryň başyna degişli, hakyna seredeniňde binagäriň gaty ep-esli işi diýip hasaplanýar. Bu taslamaň gyzykly taryhyny biograflar köplenç dymyp geçýärler ýa-da her hili görnüşde manysyny kiçeldýärler.

Özine şol üýtgemeler gyzyklanmak döretýär, Le-Korbýuzýeň göz önüne getirip geçmeler. Şeýle hem bolsa onuň şäher meýilnamada simmetriýa we geometriýa entäk saklanyp galypdyr, bütinleý ulanyňda ol eýýam merkezleşen däl. Ony parallel ýerleşdirmede aýratyn funksiýaly zona häsiýetlendirýär, perpendikulýar ýerleşdirilen kese oa degişlilikde, hakykatda düýbi moluolit şäherden durýar eken.

“Luçezarnyý şäher” taslamasy bu in ýokary derejede kompakt uly şäheriň taslamasy işlenende (1920-1930ý.ý) yzyna gaýtarylmajak wagt gidýär, 1930-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda bolsa eýýam bular ýaly täze pikirleri getirmedi.

Le Korbýuzýe. “Lučezarný šäher” meýilnama

Ýewropaň ady belli nemes binagärleri Germanýadan SSSR gelýarlar we şol ýerde täze binagärlik we şähergurluşyk konsepsiýalaryny jar edýarlar. Uruş wagty şähergurluşygyň nazaryýeti özgermegi durdy. Diňe SSSR-de birnäçe nazaryýet işler çykýar.

Ýaponiýanyň şähergurluşygyň nazaryýeti

Iň köp taslamaň sany suwuň ýokarsynda işlenen giňişlik ulanylan ýeri Ýaponiýada, şol şäherlere maksus bolan zatlar berk gurnamak. Beýle taslamanyň köpüzi Tokio üçin niýetlenen çuň bolmadyk deňiz aýlagynda ýerleşdirilen. Buhtalary ulanmaga birinji gezek 1957-nji ýylda hödürlenilýär. Ady belli taslama aýlaga ulanylmaga işlenen 1961-nji ýylda Tangenyň Kenzo baştutanlygynda işlerini çykarylýar.

Radial sistemaň ýerine Lineýnyý sistema.

Şäheriň бүтін meýilleşdirmesiniň döremegi, ulag sistemasynda we binagärlikde.

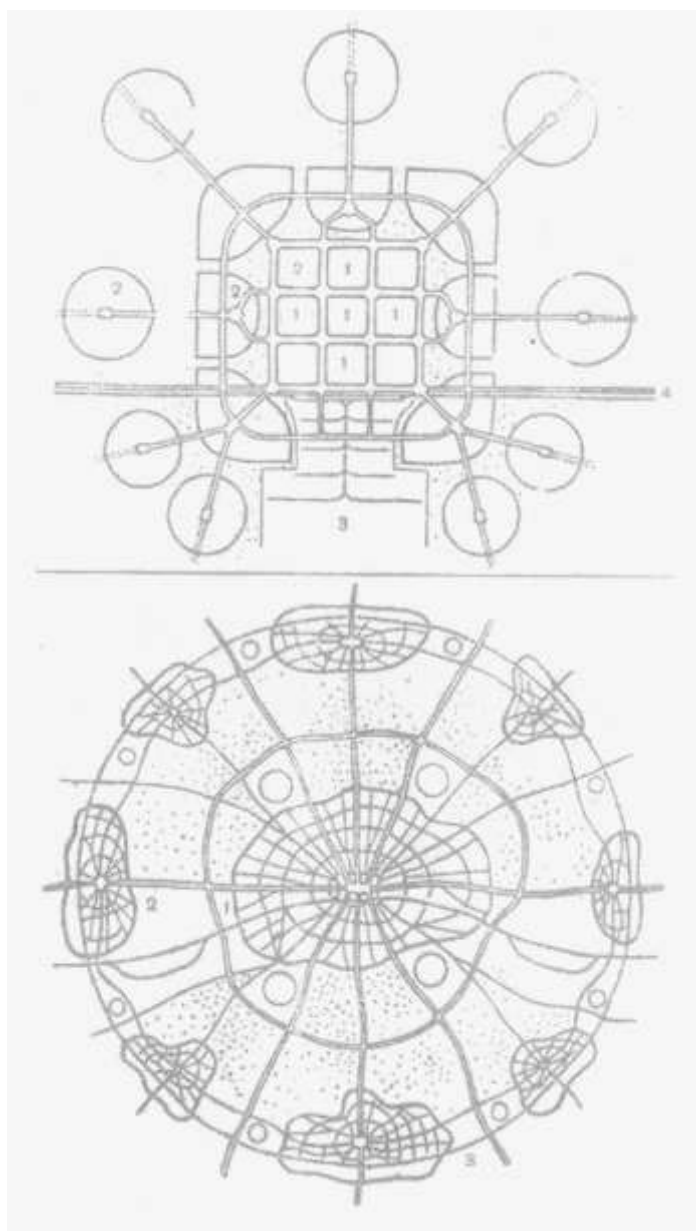
Täze ýönekeý struktura, özünde açylmagy we häzirki zaman jemgyýeti ýeketäk gymyldysyny jemleýär.

Ýapon binagärleriň iň gowy pikirleriň biri “deňiz şäheri” bolup durýar. Bu taslama 1959-nji ýylda deňiz kiçi aýlaglarynda durmuşa geçirilen. Ýaponiýanyň daş töweregini tutýan, Kiyotori Kikutake dörettdi. Binagärlik ýüzýan şäheri geljekde döretjek bolup pikir edýär.

Toni Garnýeniň “Industrial şäher” nazaryýeti

Birinji kompleks şähergurluşygyň meselesi häzirki zaman kiçi şäherleriň biri Toni Garnýeň “Industrial şäheri” taslamasynda tapýarys. Toni Garnýeň işi wagta çenli özüniň açyşy bilen baglanşykly bolman, eýsem edil häzirki zaman döwre degişli ýaly.

Ol özüniň oýlanmalarynda obýektiw faktorlaryny göz önüne tutýar, şeýle hasaplaýar hut “industrial önümçiligi” şu wagtda şäheriň gurulmagyna täsir hökmünde bolýar. Çaklamasyz aýdyp bolýar. Garnýeň industrial şäher taslamasy häzirki zaman şähergurluşygyň ösmeginde wajyp döwrebap özgerşine esas boldy.

Şäheriň häzirki zaman nazaryýeti

Ilatyň gürliginiň global kartasy we şäher döreýşiň hadysalaryna tebigy–geografiki alamatlaryň täsiri bardygyny şähergurluşyk barada maglumat tassyklaýar. Ilatyň gürligi demirgazyk ýarymşarynda derýalaryň, kölleriniň we deňizleriň kenarlarynyň ugrynda howanyň amatly zolaklarynda iň ýokary derejesine ýetýär.

Gadymy siwilizasiýanyň taryhy ojaklary we ilkinji şäherler iri derýalarynda döreýarler–Nil, Tigr, Ýewffrat, Ind we Gang, Ýnsizi we Huanhe häzirki wagta çenli bu ýerler bilen has ilat doldyrylan. Ýewropanyň, demirgazyk Amerikanyň, Ýaponiýanyň we Hytaýyň şäherleriniň häzirkizaman çişmekleýin urbanizasiýanyň çäklerine golaýladylar. Olarda ýeriň şarynyň ähli ilatynyň 3-nji bölegi ýaşaýar.

Dyny şäheriň meýilnamasy üçin ideýal nusgalar barada gadymy afro-aziat pikirleri ýönekeý geometriki figuralaryna getirmek bolýar: tegelek hem-de inedördül.

Gadymy Hytaýyň şähergurluşyk düzgünleri dürli şäherleriň inedördülmeýilnamaly:deň inedördül ulylygy 125x125m kwartallara bölmäge göz önünde tutýardy. Bu ulylyk “li” ýeriň ölçeg birligi höküminde gulluk etdi.

XV asyr köp sanly ýewropa awtorlary esasan A.Filarete we F.Mortini teoretiki ýazuwlarynda meýilnamaň şähergurluşyk pikirlerini giňeldiýardiler we doldurýardylar.

Olar tarapdan döredilen ideýal meýilnamalar tegelek görnüşlerinden dürli graňly, radial ýüzükleri we spiral görnüşler bilen çalşyryldylar. XVI asyrda şähergurluşygyň käbir nazarýetçileri şol sanda hem Katanýa Rimiň ideýal şäheriniň witruwian inedördül meýilnamany we diwarlaryň köpburçly daşky perimetri bilen gabatlaşdyrmagy hödürleýardiler.

XX asyryň başynda Ýewropa, Amerika we beýleki kontitentleriň ýerleri hem ulag we energetiki komunikasiýalaryň ulgamy bilen doldurylyp başladylar. Bu bolsa öňki şähergurluşyk ideýalarynyň üýtgemegine getirdi. 1898 ýylda E.Goward “şäherbagdan” durýan ýaýradlyşyň ulgamyny taýarlady. Olar meýilnama boýunça tegelek diametrde 1km deň meýdanyň ýerine senagat kärhanalary, demir ýolyň daşky aýlawy bilen aýlanan, onuň içinde merkezi seýilgäh we tegelek gezelenç aleyasy ýerleşýar.

2. Eýranyň seljuklar zamanasynyň şähergurluşygy

Siriýada, Palestinda we Ermenistanda ornaşanlaryndan soň araplar eýran serhedine tarap süýşýärdi. Wizantiýa bilen bolan uzak uruşdan soň gowaşan döwleti basyp almak araplar üçin kyn bolmaýar. Olar 637-nji ýylda sasanidleriň ýerlerine güýç bilen girýäler, Ktesifony talaýarlar hem ýakýarlar. VII asyryň ortalarynda Eýran özbaşdaklygyn yyitirýär, emma daglyk ýerleriniň ilaty entäk gaýtawul bermegi dowam edýär. VIII asyryň ahyrlaryna Eýranyň giň

territoriýasynda Omeýadlar halifatynyň häkimýeti ornaşýar.

Araplar döwründe talaňçylykly ýörişleriň netijesinde gullaryň köpelmegi ýutrda feodallaşmagy pese gaçyrýar. Gullaryň zähmeti ekin meýdanlarynda, hünärmentçilikde we beýleki ýerlerde giňden ulanylýar. Daýhanlaryň ýerlerini döwletiň emlägine geçirmek bilen Eýranda öňden bar bolan haraj we jizýa görnüşli salgytlary araplar öz haýryna geçirýärler. Ýerli feodallara–dehkanlara daýanyp, araplar olara sosial berýärler. Halifatyň häkimýetiniň berkemegi üçin güýçli depginde yslam ýaýradylarýar. Bir tarapdan ýerli feodallaryň, beýleki tarapdan basybaljylaryň halky rehimsiz gysmagy VII-VIII asyrlarda halk gozgalaňlaryna getirýär.

Ykdysadyýete, şäherleriň ösmegine deňiz üsti söwda uly täsir edipdir. Onuň ýollary Hindistandan Pars aýlagynyň üsti bilen orta ýer deňzine çenli bolupdyr.

XI asyryň aýagynda Horasany Gaznewidler basyp alýar. XI asyryň ortalaryna ýurduň esasy demirgazyk we gündogar etraplaryny Seljuklar eýeleýärler er Kiçi Aziýa tarap günbatara süýşýärler. Seljuklar döwlet Mälik şanyň höküm süren döwründe gülläp ösýär (1072-1092ý). Ol döwletiň çäkleri Gara deňizden Kaşgara çenli, Aral deňizinden Pars aýlagyna we Siriýa çöllüğine çenli bolupdyr.

Seljuklar döwründe döwlet işlerini eýranyň ýokary gatnaklary alyp barýar. Bu bolsa medeniýetde öňden gelýän däpleriň saklanyp galmagyna we ösmegine mümkinçilik berýär. Bu döwürde döwleti merkezleşdirmek baradaky pikiri durmuşa geçiren wezir Nyzam al Mülük syýasy arenada saýlanýar. Onuň döwründe ylym, hünärmentçilik, şygryýet ösýär. Binagärlik jaýlaryň täze tipleri, dürli formalar, kämilleşdirilen konstruksiýalar bilen baýlaşýar.

Eýranyň ykdysady we medeni merkezleri şäherlerdir. Şäheriň strukturasynyň ösmegi: baý adamlaryň ýaşaýan ýeri bolan şäheristana (araplarda “medine”) hünärmentçileriň obasy (araplarda “rabad”) hem goşulýar. Ol ýer soň hojalyk we işewür durmuşyň merkezi bolýar.

Işewür durmuş uly bazarlarda geçýär. Ol bazarda ýörite kwartallara bölünýär küýzegärler, zergärler we ş.m. Hünärmentler bu ýerde ýaşaýdylar, ýörite dukkonlarda işläp, şol ýerde hem öz ýasan zatlaryny satypdylar. Dukkonlar üsti ýapyk köçeleriň gyrasy bilen uzap gidipdir, olaryň çatrygyndaky çarsu gupbasynyň aşagynda lomaý satuw amala aşyrylypdyr. Bu sowda merkeziniň töwereginde myhmanhanalar, satlyk önümleriň saklanýan ýeri bolup hyzmat edýän kerwen-saraýalar bolupdyr; olaryň gapdalynda hem bolupdyr.

Dini başlangyçlar köpsanly metjitdir medereseleriň gurluşygynda öz beýanyny tapýar. Bazarlardan we kerwen-saraýlardan gelýän girdejlere degişli donument-wakr düzülip, bu girdejikleriň hasabyna metjitler hem medreseler saklanypdyr we rejelenipdir.

Geograflaryň ýazyp giden beýany arkaly Eranyň irki orta asyr şäherlewriniň görnüşlerini gaýtadan dikeltmek mümkin boldy. Kerwen ýollarynyň düwüninde ýerleşen şäherler uly meýdany tutupdyr we yüzlerçe müň ýaşajylary bolupdyr. Iň iri şäherlere Nişapur, Yspyhan, Reý, Şiraz degişli. Mukaddeside ýazylmagyna görä Nişapur 40 km² ýeri tutupdyr, 44 kwartaly, 50 köçesi, 2 sany uly bazary bolupdyr. Bulara görä kiçiräk şäherler Hamadan, Gum, Istahr, Şuşter, Gürgen we

beýlekiler.

Adatda şäheriň ortasynda iki sany esasy köçäniň çatrygy bolup, bu köçeler dört sany derwezäni birikdiripdirler. Çatrykda meýdan ýerleşdirilip, ony köşk, metjit we bazar gurşap alypdyr. Kä halatda şäheriň merkezinde (sitadel) ark bolupdyr. Esasy köçeler şäheri çäreklere bölüp, her çäreke özüniň bazarlary we göni bolmadyk köçeleri bolupdyr. Suw üpjünçilik ulgamy hem gowy işlenip düzülipdir. Suw köplenç açyk hem ýerasty kanallar howanyň çygylanmagyna we şäheriň mikroklimatynyň gowulanmagyna kömek edipdir, emma suwyň köp bugaryany sebäpli esasan ýerasty kanallar gurulýar.

Goranmak ulgamynda hem täze görnüşler döreýär. Şäher esasan çig kerpiç bilen berkidilipdir, diwar ýokarlygyna inçelip, ok atyjylara geçelge bilen gutarypdyrlar.

XII asyra degişli bolan Ýezdyň şäher diwarlary binagärligiň gala gurluşygynda görnükli nusga bolup durýar.

Seljuklar döwründe döwletiň paýtagty bolan Ysphyhan XII-XIII asyrlarda ýakyn Gündogaryň iri şäheriniň biri bolupdyr. Onuň köne bölegi bolan şäheristan gadym döwründe döreýär. X asyrdan dünýä tutulan fortifikasiýa, şol sanda äpet Kala-i-Tabarik sitadeli soň täzelenipdir we rejelenipdir. Seljuklar döwründe şäheriň merkezini göniburçly meýdan eýeläpdir. Onuň demirgazyk tarapynda juma metjidi, günortasynda Altyn metjidi (onuň diňe minarasy galypdyr), günbatarynda çaklama boýunça bazar bolupdyr, gündogarynda bolsa erk bilen ýapyk geçelgeleri baglanan köşk bolupdyr.

Konstruksiýalar babatda parslar köp asyrlarda bári gelyän däplerini saklap, olary täze döredilen konstruksiýalar bilen hem baýlaşdyrypdyrlar. Daşy giňden ulanmak dowam edipdir. Orta asyr awtorlary ýurduň günortasynda, günbatarynda, kä wagtda demirgazygynda daşdan gurulan şäherler barada ýazylýar. Daşdan metjidler (şiraz, şuşter), mawzoleýler (Kermenda Jebeli Sang, Eberkuda Gunbadi Ali) gurulypdyr, hosam ýurduň ähli künjeginde gurulýan, berkligi we durnuklylygy talap edýän galalaryň we köprüleriň gurluşygynda ulanylypdyr.

Esasan bişen kerpiçe isleg bildirilipdir. Kerpiç agaçdan durmly, daşdan arzan, işlenilende bularyň ikisindenem amatly (köp etraplaryň tebigy şertlerinde daşyň we agajyň resurslary yokdy). Bişen kerpijiň formaty mydama inedördül 25x 25 x 5,5 sm, soň ownayar 21 x 21 x 4 sm. Kerpiç ýeňil konstruksiýalry we dürli formalary döretmäge mümkinçilik berýär, bular bolsa öz gezeginde eýran bimagärligini dünýä döredijiliginiň beýik gazananlarynyň hataryna girizýär.

Onuň formady gönüburçly bolup, ilki 38x9; 50x12 sm, soň ownayar 22x5sm. Örtükde, karkasda, sütünde we diwar baglaýjylarynda agaç ulanylypdyr.

Swodly konstruksiýalaryň esasy görnüşleri bolar, swody we tromplaryň üstündäki gümmez. Bu swod we gümmez aýry-aýrylykda belli bir giňişligi ýapyp bilýär, ýöne olaryň köp sanlysy çäklendirilmedik meýdany örtüp bilerler. Arap metjidleriň gurluşygynda swodlaryň bu usuly giňden ulanylýar. Soň metjidleriň uly galereýalarynyň sütünleriniň üstünde gümmez galdyrylýar. Sasanid döwründäkiler bilen deňeşdirilende bu usul uly öňegidishlik bolýar we seljuklar döwrüniň binagärliginde has berkeýär. Swodlary kese kesikler boýunça örmek häzirki döwre

çenli saklanyp galan hem bolsa, olaryň konstruksiýalary wagtyň geçmegi bilen kämilleşýär.

Uly zallary hem galereýlary örtýän kupollarda belli bir tapawut bolýar. Uly gümmez mydama tromlara daýanýar. Tromplar arkaly bu ýerde interýeri ýagtylandyrmak üçin äpişge eltmäge mümkinçilik berýär. Tromplaryň işleýiş düzgüni hem üýtgeýär, agramy baş arka öz üstüne alýar. Burçdaky konstruktiv roly ýerine ýetirmänligi üçin ol bezelip hem bilipdir.

Şeýle-de beýiklerden tapawutlylykda opalubkasyz örülýän monastyr swody bolupdyr. Monastyr swodlary kerpiji gapyrgalaýyn örmek arkaly ýerine ýetirilen nerwýuralar bilen çylşyrymlaşýar. Şeýlelikde nerwýuralar şöhle ýa-da ýyldyz görnüşli bezegi emele getirýär. Olar swody birnäçe böleklere bölüp, soňra bu ýerler kerpiç bilen, kä wagat nagyşly kerpiç bilen örülipdir.

Iň irki nerwýuraly gümmez Erdestanyň metjidiniň günorta burçynda ýerleşip, ol 1158-nji ýyla degişli. Gümmezdäki ýazgyda senesi we ussanyň ady ýazylan – Yspuhanly Mahmyt.

VII-X asyrlarda esasy bezeg serişdesi kesilen stuk bolýar. (Nain, Nişapur, Sawe). Seljuk döwriň bezeginiň özüne mahsus häsiýeti bolupdyr. Stukdan oýulup ýasalan nagyş kerpiçden örülen diwaryň ýüzüne ýelmenipdir. Binagärlik bezeginiň esasy görnüşi bişen kerpiçden örülen bezegidir.

XI asyrdaky syrça döreýär. Irki gök syrçalar minaralaryň guşagyny gurşap alyp, soň diwaryň bezegi bolupdyr. Ilkinji nusgalaryň biri Damgandaky metjidiň minarasy (1106-1107ý). Iki reňkli syrçanyň ulanmagynyň ilkinji nusgalarynyň biri hem Tormadanyň metjidi (1219ý).

Eýran döredijiliginiň uly ýadygärligi –Ysphyandaky juma metjidi. Ol asyrlar boýy döredilip, başy IX asyrdan başlandy. Häzirki döwürde onuň uzynlygy 170 m, ini 140 m. Esasy gümmeziň pilomlary we uzyn demirgazyk-gündogar eýwany ilkinji gurluşyklaryň birine degişli (841ý). Gündogar burçyndaky tegelek sütünler X asyra degişli bilmagy mümkin.

Metjidiň kiçi gümmezi ýa-da Gombede-Haki (1088-1089ý.ý.) eýran binagärliginiň iň kämil döredijiligi hasaplanýar. Onuň formasynyň we konstruksiýasynyň esasy gümmez bilen meňzeşligi olar bir wagtda gurulypdyr diýen çaklamak eltýär. Onuň beýikligi ininiň iki essesi (10 we 20). Diwarlaryň galyňlygy we gümmeziň gabygy ýokary gitdigiçe ýukalýar.

Seljuklar döwriň aýagyna çenli metjidiň meýilnamasy göniburçly formada bolupdyr. Gündogar tarapyndaky 55 sany gümmeziň 44-si seljuklaryňky bolup, olardan 18-si üçburçly we 14-si sfera görnüşli paruslara daýanýarlar, 9 sany gümmez monastyr swodynyň bir görnüşli bolup durýar. Ýazgylarda aýdylşyna görä metjidiň minarasyny hem bolupdyr.

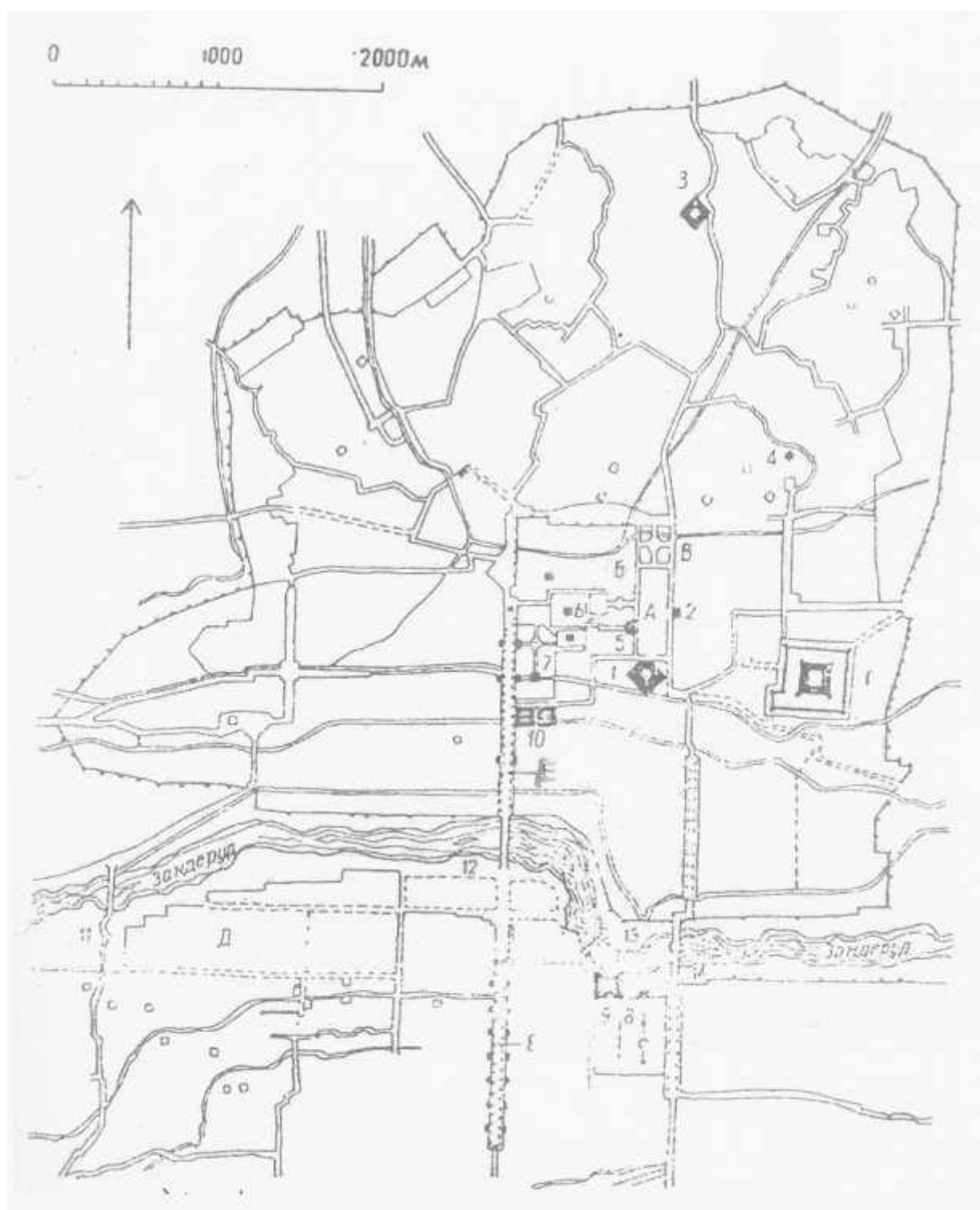
Metjidleriň demirgazyk tarapynda minaralar–mil gurulypdyr. Olar metjidiň meýilleşdirmä bagly bolmandyr. Naindaky minaranyň sokoly inedördül, sütüni we ýokarsy tegelek. XI asyrdaky tegelek, ýokarlygyna inçelýän minaralar döreýär.

Eýran döredijiliginiň şedewrleriniň biri Gombede-Kabus (1006ý). Bu mowzoleý Gürgen jülgesindäki kiçiräk depede ýerleşýär. Ol konus şekilli gümmeziň inçelýän tegelek diň görnüşinde gurulupdyr.

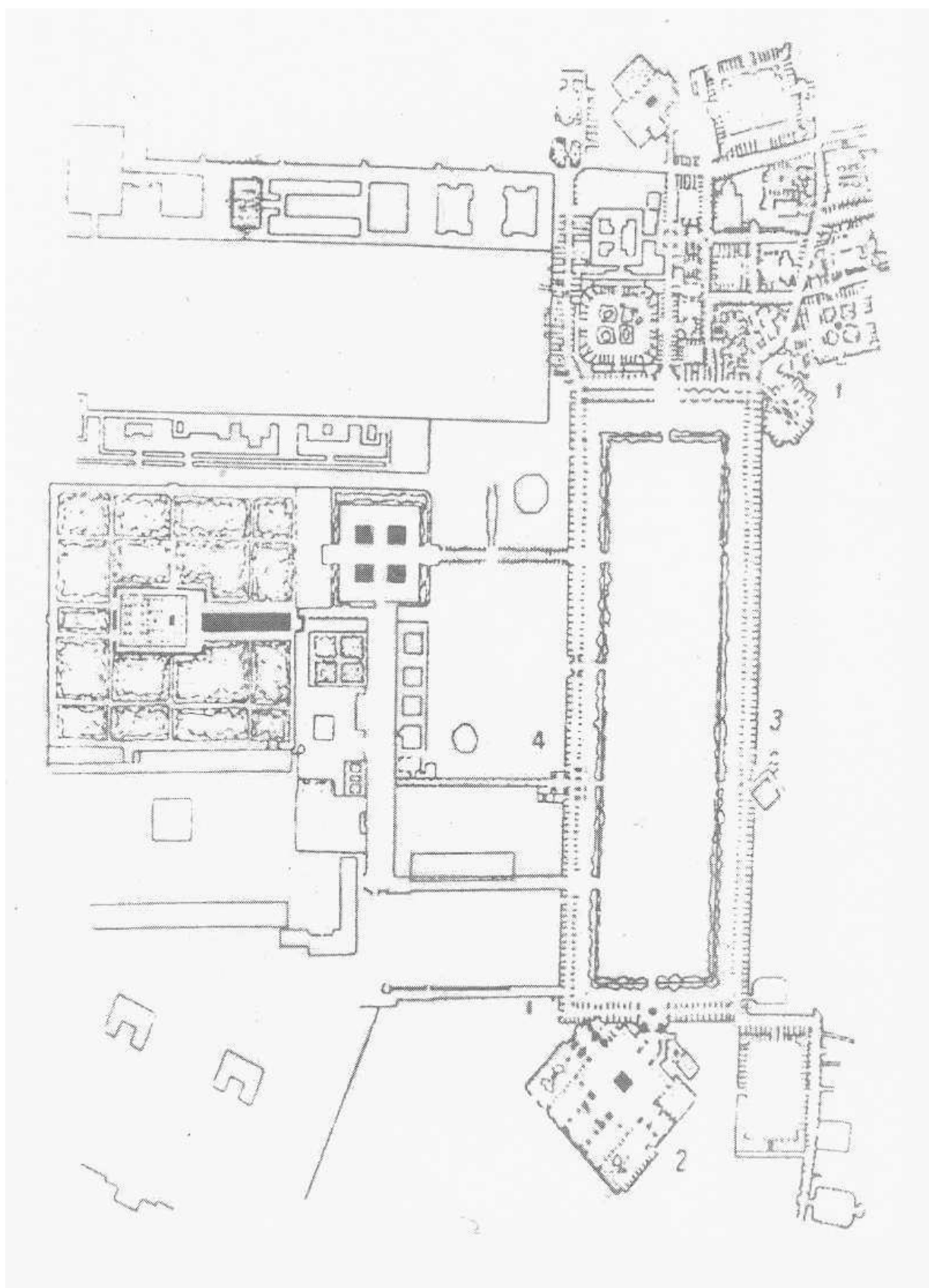
Onuň içki popereçnigi 9,97 m, daşkysy 14,63 m, beýikligi häzirki döwürde 51 m. Onuň ýene-de 10 m çuňlugyna gidýändigi gazuw agtaryş işlerinde anyklandy.

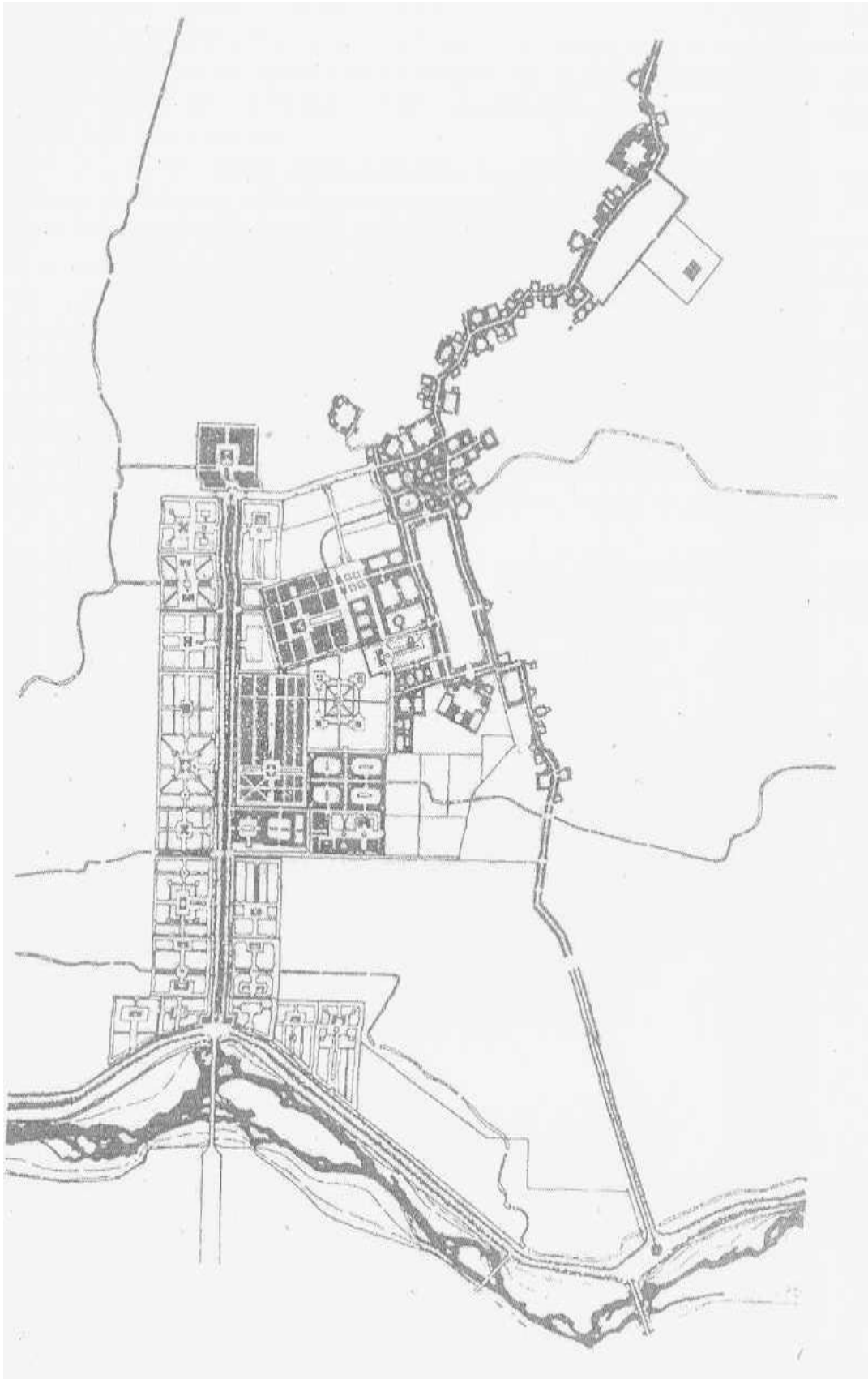
Kendzo Tange. Tokio şäheriň ösmegi. 1959ý. ilaty 5 mln

Yspyhan, şəhəriñ meylnamasy

Yspyhan meýdany meýilnama
1-barar; 2-Şa metjidi; 3-Lotfolla metjidi; 4-Alyn gapysy;

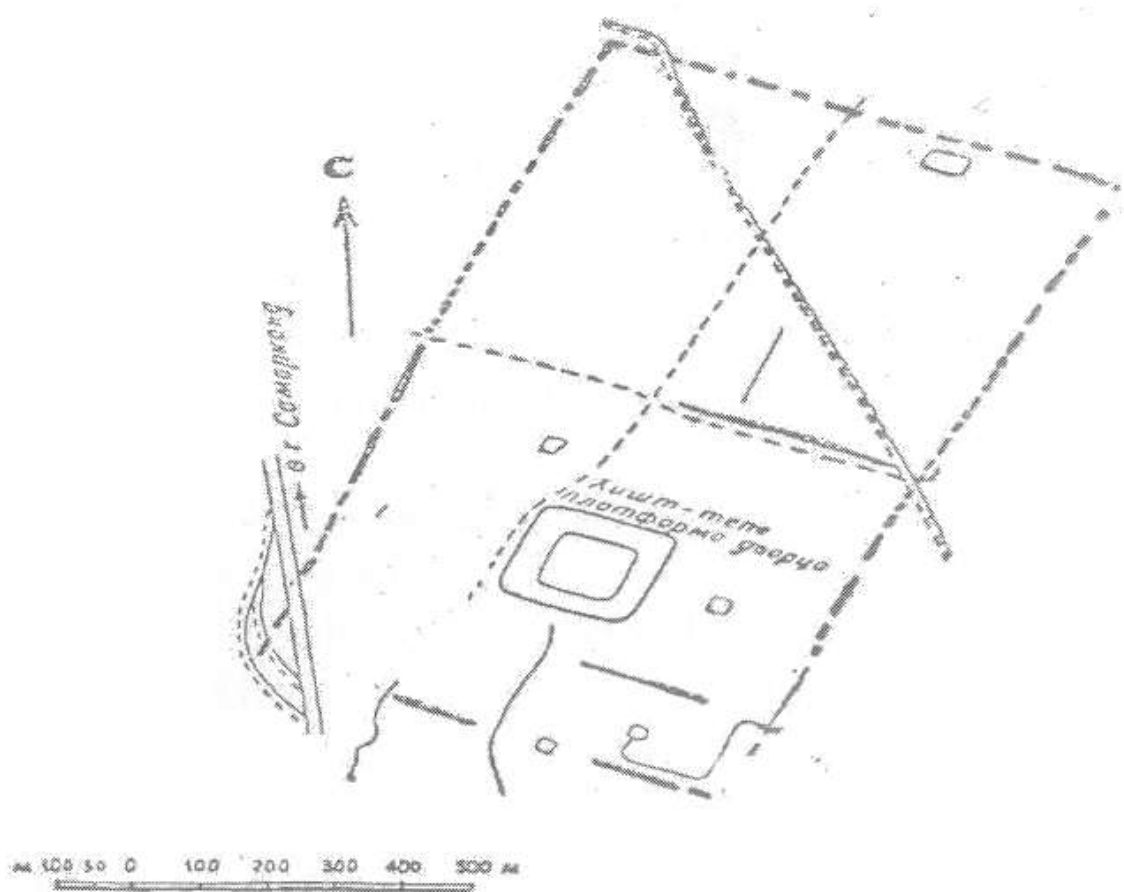
Yspyhan. Şäheriň köne strukturasy

3. Horasanyň bagy-bossançylyk sungaty

Gündogar baglaryň meýilleşdirilişi birinji nobatda ruhy we filosofiki taýdan dünýä garaýyşy boýunça kesgitleýdirler. Çäkli giňişlikde adamlar özboluşly dünýä medeni döredipdirler. Çuň simwolizm gündogar baglaryna mahsusdyr. Gündogar bagyň ajaýyp gözelligine düşen adam özüni jennetde ýaly duýýar.

Baglaryň köp dürliligine seretmezden olaryň gurnalyşy yslamyň kanunlary boýunça berk çäklendirilipdir. Musulman bagynyň esasy adaty ýagdaýda çar-bag tutýar bu bolsa 4 bag diýilýän manyny aňladýar.

Adamlara döwürdäki Jenr-el-arif (“Gneralif”) bagy gijeki renessans döwründen şeýle bir üýtgedildi, öňki mawritan seýilgähden suwuň insiz aýnasy bilen kiparisleriň ýetdi. Ysfahanadaky çar-baganyň häsiýetlendirilşi Şardende, Pýelro-della-Welle, Olearde we beýleki syýahatçylarda görkezilýär, ýöne XIX asyryň ortasynda Flanden we Kost ony taşlanan ýagdaýda görýärler, häzirki wagtda onuň ýerinde söwda magistraly (ýoly) geçýär.

Bahçysaraýda, Krymda, Astrahanda, Kazanda-han baglarynda köp mermer we gyzyl gabat gelyärdi, ýöne olar tertipsiz ýagdaýyndady. Sasanid patyşalaryň paradiz-seýilgähleriniň arasynda (III-VII as. öňki. eýýam.) material görkezilende onuň arasy üzülýärdi.

Rus arheologlaryň we gündogar öwrenijileriň işlerinde (W.W.Bartold, W.L.Wýatkin, M.Ye. Masson, J.A.Suharyewa, A.Ýu. Ýakubowskiý) Timuryň we timuridleriň döwründäki Samarkand baglary barada ähmiýetli material ýygnaýdy, ol ortaaziýa bag-seýilgäh döredijiliginiň esasy bolup biler. Gündogar awtorlaryň Serefeddin Ali-Jýezdiniň, Ibn-Arbaşahyň, Abrunyň, Baburyň işlerinde;

Şekillendiriş sungatyň materiallarynda görkezilen maglumatlarynda binagärçiligiň, peýzažyň, adamlaryň ertekiler. Şekillerinde hakykaty görkezmegiň elementleri eýeçilik edýäler. Bularyň Öwrenilýän Döwrüň bag-seýilgäh sungatyň görnüşini kesgitleýän esasy düzgünler barada subut etmäge mümkinçilik berýärler.

Mawerannahryň ýeriniň öňki ilaty ýer bilen işlemegiň medeniýetiniň ýokary derejedigini görkezýär. Binagärçilik sungatynyň bölegi. Hökmünde, baglaryň we seýilgähleriň ýerli däbiniň gadymy köklerine eýedi. Samarkandyň, Taşkendiň, şäherýaka howlularynyň meýilleşdirilşi bagçylyk medeniýetiň tejribesi barada aýdýar.

Köplenç ýagdaýlarda baglaryň döredijileri atsyz ussalar-bagbanlar boldular, olar gelip çykyşy boýunça ýerli ilat bilen işsizleriň keýpini götermek üçin niýetlenen baglar we seýilgähler halkyň çeperçilik mirasynyň bölegi bolup durýarlar, sebäbi olarda daýhançylyk tejribesi we estetiki pikirler jemlenýärdi.

Darlyk edýän şäherçelerde hem baglaryň agaçlygy görünýärdi, käwagt olaryň ünsümligini çayhananyň pawilýony bölýärdi, hökmany suwuň gyrasynda, karagaç ýa-da çynar bilen bilelikde, ýa-da uly bolmadyk metjidi (hökmany ekilen agaçlaryň barlygy bilen) düzýär.

Şäherýakada giňişleýin alleýa geçýärdi. Şolar ýaly hiaban, Timur abgi-Buldudan Pöwrizäniň gapylaryna çenli ýerleşen prospekt “Babur-Name” agzalyp geçilýärdi. Şolar ýaly ýol, belent agaçlyklar bilen bezelen, Kärizgohyň gapylaryndan başlanýardy.

XVI asyryň 2-nji ýarymynda Abu-Bakr-Saada mazarynyň ýanynda (häzir çar-Bakr) uly bag ekildi. “Alam-ara we Abbasi” we ýewropa syýahatçylaryň ýazgylary boýunça Çarbag 6 km. Uzaklykda ýerleşýärdi, Nakşi-Jehan köşkli timuridleriň bagyndan Abbas-Abad bagyna çenli.

Häzirki wagta çenli duran Buhara namazgohy XII asyrdan dikeldildi, şäherden gündogarda Arslan-han tarapyndan. Metjidiň daşynda ýörite niýet bilen gyrkylan agaçlar durýardy.

Samarkandyň esasy bölegine onuň baglary düzýärler, olaryň köpüsi timuryň döwründe ekildi. Samarkandyň özünde Kuk-Saraý köşgünden başga, Bustan – Saraý (“Miwe bagynyň köşgi”) agzalýar. Baglaryň bölegi şäher ýokarsyndan daşda ýerleşýärdi. Aşakda Timuryň we Ulugbegiň 14 sany bagynyň sanawy getirilýär, olaryň ýerleşýän ýerleri M.E.Massonyň taryhy-topografiki gözleglerinde görkezilen.

Bag–Nakşi–Jehan (“Dünýäniň nagşy bagy”); bag–Bekişt (Jennet bagy”); bag – Amirzade–Şahruh (“Şahruh patyşanyň bagy”); bag–Buldy (“Bolçulygyň Bagy”); bag–Dilkuş (“Dilguş bagy”); bag–Şamal (Salkynlyk bagy”); bag–Zagan (“Gargaçlaryň bagy”); bag–Balýand (“Belent bagy” Döwlet–Abad (“Döwlet–Abad bagy”); bag–Çynar (“Çynarly bagy”); bag–Nar (Täze bagy”); bag–Zehan–Numo ” “Jahan keşde bagy”); bag–Maýdan (“Meýdan bagy”); bakça (Bagça”);

Geratyň üýtgeşik baglary Şäher–bagyndan başga, Geratyň şähre golaý etraplarynda ýerleşýärdiler–“böleklerde”, olaryň arasynda in ýokary derejeli Injil bölegi hasaplanýardy, ol ýerde baý willalaryň we köşkleriň köp bölegi ýerleşýärdi. Timuryň döwründen öňki bolan baglardan belli bolanlar: Bagi– Balýand (belent bagy) we Bagi–Zagan (gargalaryň bagy), ikisi hem şäheriň demirgazyk böleklerinde ýerleşýärdiler; Bagi–Safid (ak bag), Şahrugyň döwründe giňeldilen. Abu Şeýidiň döwründe Bag–Zubeýda bagy dikeldilýär. Bag–Jehan– Ara (Dünýäniň bezegi bagy) Soltan Huseýnyň baglarynyň içinde in gowusydy, ol Bag–Myrat bagynyň ýerinde guruldy.

Ýene-de Mawzoleýleriň ýanynda gurlan baglar barada hem bellemek galýar. Şolar ýaly baglaryň biri Timuryň maşgala mazarynyň ýanynda, Şahrizabda, Dar red–Siadat bagy, Turkmenistanda Hoja–Ahmet Ýasawiniň mawzoleýiniň ýanyndaky wakuf bagy, Samarkantda Guri–Mir we Işrat–hanyň mawzoleýleriň ýanyndaky bagy we käbir başga baglarynyň birnäçesi boldular.

Materialyň öwrenilşi meýilnamanyň dogry gurnalyşy bilen binagärçilik bagynyň barlygyna görkezýär.

Babur, ortaaziýanyň tärlerini eýeleýän, Hindistanyň raýatларыnyň häsiýetleri barada aýdanda birnäçe gezek, olaryň, baglary dogry ýerleşdirmekde we suwly gurluşlaryň we kiosklaryň ýerleşdirilşinde hiç hili düşüňjäniň ýokdygyny belleýär.

Babur Hindistanda gündogar–timurid gurluşygynyň nusgalary boýunça (ilkinji nobatda Samarkandyň we Geratyň) gurnalan baglaryny girizýär.

M.Ýe. Massonyň belleýşi ýaly, Timuryň baglarynyň arasynda Bag–Jehan–Numo täzedan gurulan bag hökmünde tanalýan ýeke-täk bagy, beýleki baglar öňden taýýarlanylýan ýerlerde ýerleşdirildi.

Şolar ýaly baglarda 2-3 ýyldaky nahallar däl-de, eýýam köp ýyldaky duran uly agaclar ekilýärdiler. Şolar ýaly sungata häzirki wagtda täjik we özbek bagbanlary eýe bolýanlar.

Soltan–Huseýn Baýkarynyň Geratdaky baglarynyň biri Bag–Jehan–Ara 53ga. meýdanyna deň bolan. “Bag” sözi taryhy çeşmelerde miwe baglary hökmünde görkezilýärdi we köplenç köşke, “saraýa” degişliligini görkezýärdi.

“Çar–bag”, “dört bag” dogry aýdylanda “dört agazaly bag” W.W. Bartoldyň düşündirmegi boýunça köşki dört tarapdan bezeýän bag bolýardy. Baglaryň ýene-de bir görnüşi bolýardy: belent relýefli, meýdançalaryň terrasa görnüşli gurluşyk bilen tapawutlanýan, ýöne şol bir esasy okuny saklaýar. Şolar ýaly bagyň mysaly, Çar–bagy, Derwiş–Muhammed Tarhanyň Samarkanddaky baglaryň arasynda howanyň arassalygy, ýerleşişiniň owadanlygy we içki abadanlaşdyrylmasy boýunça gowylaryň biri hökmünde hödürleýär.

Baglaryň terrasa görnüşdäki gurluşy Baburyň Kabuldaky baglarynyň birinde belenilýär. Bu usul soňra XVII asyrdan Eýran gurluşygynda ulanyldy.

Bag dikeldilende agaçlaryň görnüşleriniň saýlanylyşyna we abadanlaşdyrylyşyna uly üns berilýärdi. “Erşad–ar–Zira”-da içki perimetr boýunça howlynyň diwaryny “safidor we Samarkandy” görnüşdäki topol agaçlary bilen bezemek maslahat berilýärdi, olar Geratyň agaçlaryndan owadan hasaplanýardylar we gurluşyk taýdan amatly görünýärdiler.

Orta Aziýanyň baglary üçin dekoratiw we miwe agaçlarynyň barlygy häsiýetlidi, Ýewropada diňe dekoratiw baglary gabat gelyärdi.

Meýilleşdirmek nukdaý nazaryndan, baglar bölünende, dürli görnüşdäki ganatly guşlar doldurýardylar. In gowy görülýän guşlar tawuslardy, olar ýörite baglary bezemek üçin döredilýärdi. Hindistandan toty guşy getirilýärdi, bu guş Gündogarda diňe ýiti reňkliligi üçin däl-de, eýsem gürläp bilýänligi üçin gowy görülýärdi.

Gök–bagyň esasy dolduryjysy; beýlekisi, has wajyp–suw.

Arassa suwunyň ýoklugy Derwiş–Muhammed Tarkanyň uly ýetmezçiligi bolup durýardy. Baglar dikeldilende, olary suw bilen üpjün etmeklik–ilkinji nobatdaky mesele bolup durýardy.

Ýeriň relýefi mümkinçilik berende suw kaskad görnüşinde akdyrylýardy. Şeraffeddin Bag–Nanda suwly gurluşlaryň köp sany barada habar berýär.

Bagyň üçünji dolduryjysy–onuň binagärçiligi, ol iki esasy görnüşe bölünýärdi: ýeňil–oňur pawilýon desgaly we monumental binaly.

Çarwalyk döplerine baglylykda bagda çadyrlary goýmak däbi hem ýüze çykýardy. Timuryň baglarynda hallar we ýüpekler bilen örtülen çadyrlar barada aýdylýar. Şolara hem “mulýahlar” degişli bolýarlar, wagtlaýyn çadyrlar, baglaryň şahalaryndan ýasalan. Baglaryň içinde şeýle hem ýerleşýärdi, bagyň hojaýynyň ýeňil göterilýän oturgyjy, käwagt matadan çadyrly we ýüpekden tutuly.

Bagyň hakyky–kompozisiýa merkezi köşk bölýärdi, ýa-da “imorat”, iri ýaşaýyş desga. Onuň ugury “Irsad–az–Jirada” demirgazykdan–günorta tarap, esasy eýwanynyň demirgazyk tarapyna bakdyrylmagy hödürleýär.

Uly bolmadyk köşk pawilýonynyň mysaly. XV asyryň 2-nji ýarymynda dikeldilen, Tarab–hany Geratta bolup durýardy. (“Begenmegiň Ppawilýony”)

Seýilgähli köşgüň beýleki görnüşi, sütün eýwanly köşk bolup durýardy. Bag–seýilgäh sungatynyň ýokary derejesini, XV asyry üçin Geratda binalaryň toplumy görkezýärdi, ol Injil kanalynyň gyrasynda bir kwartalyň ornuny tutýardy. Bu toplum Mir–Mişer Nowoýy tarapyndan dikeldildi. Häzirki döwrüň taryhçylary onuň dürli gurluşlary barada agzaýarlar: Kudsiýa metjidi, mawzoleýi, Yhlasyýa medresesi, Halasyýa kanakesi, Safaýa hammamy we Şafaýa keselhanasy we ş.m. barada Timuryň döwründe, onuň Samarkantda bolmaýan wagtlarynda, Timuryň baglary Samarkandyň ýaşaýjylary üçin açyk durýardylar. Bu baglaryň бүтін şäheriň meýdançasýnda ýerleşýänligi üçin, olar wagtal-wagtal köpçülik seýilgähleriň ornuny tutýardylar, ol ýerde dynç almak, aýlanmak, hoşboý ysly miweleri iýmek bolýardy.

Nowoýynyň aýtmagyna görä; “Eger-de sen adam bolsaň, onda öz halky

barada alada etmeyän adama adam diýme” (“Haýratul–Abraý”). Alisher Nowaýy öz ýaşayan şäherine baglary sowgat etdi. Olar öz üýtgeşikligi bilen hiç bir бага ýol bermeyärdiler.

Timuryň we timuridleriň baglary belent diwarlar bilen daşyndan aýlanan we olaryň daşynda çukur gazylyp, onuň üstünden geçýän köpri girelgäniň monumental peştagyna eltilýärdi. Bu usul ortaaziýa gurluşygynda köneleşdi.

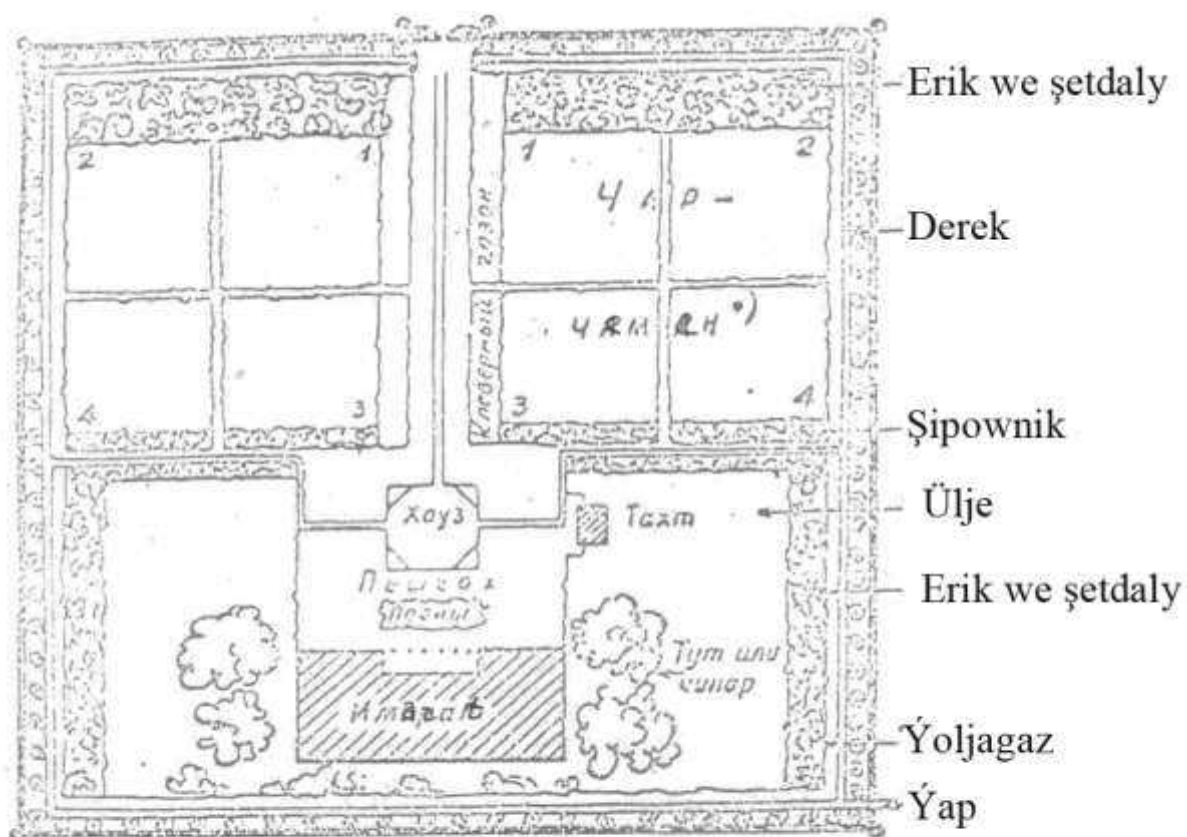
XV asyryň ortaaziýa bagyna baha berilende, onuň estetiki usullarynyň beýleki sungatlar bilen baglylygy belenilýär.

Monumental binagärliги bilen deňeşdirilende okly bölünşiniň simmetriýanyň, görnüşleriň geometriki ýönekeýliginiň usullary barada aýdylýar. Ýöne bulardan başga hem olarda, nagyşyň erkinligi we reňkliligi belenilýär. Monumental suratkeşliginde we miniýatýurada ähmiýetli ornuny peýzaž tutýar, ol diňe bir esas bolman, özbaşdak çeperçilik ähmiýetine hem eýe bolýar.

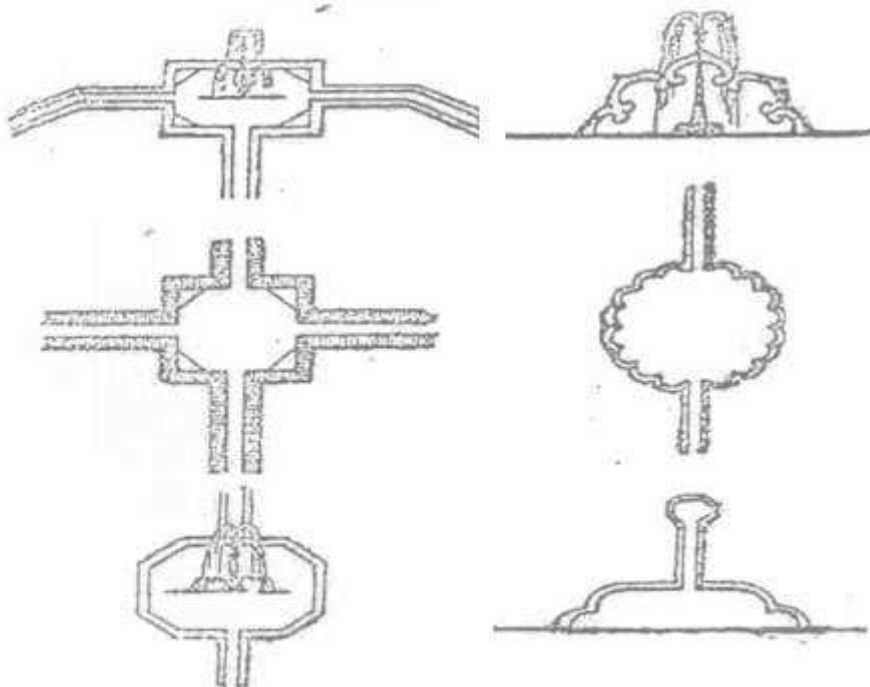
“Farhad we Şiriň” baglarynda timurid bagynyň şol döwrüň çeperçilik medeniýetiniň beýleki alamatlary bilen aýdyň stil baglanşygy görünýär.

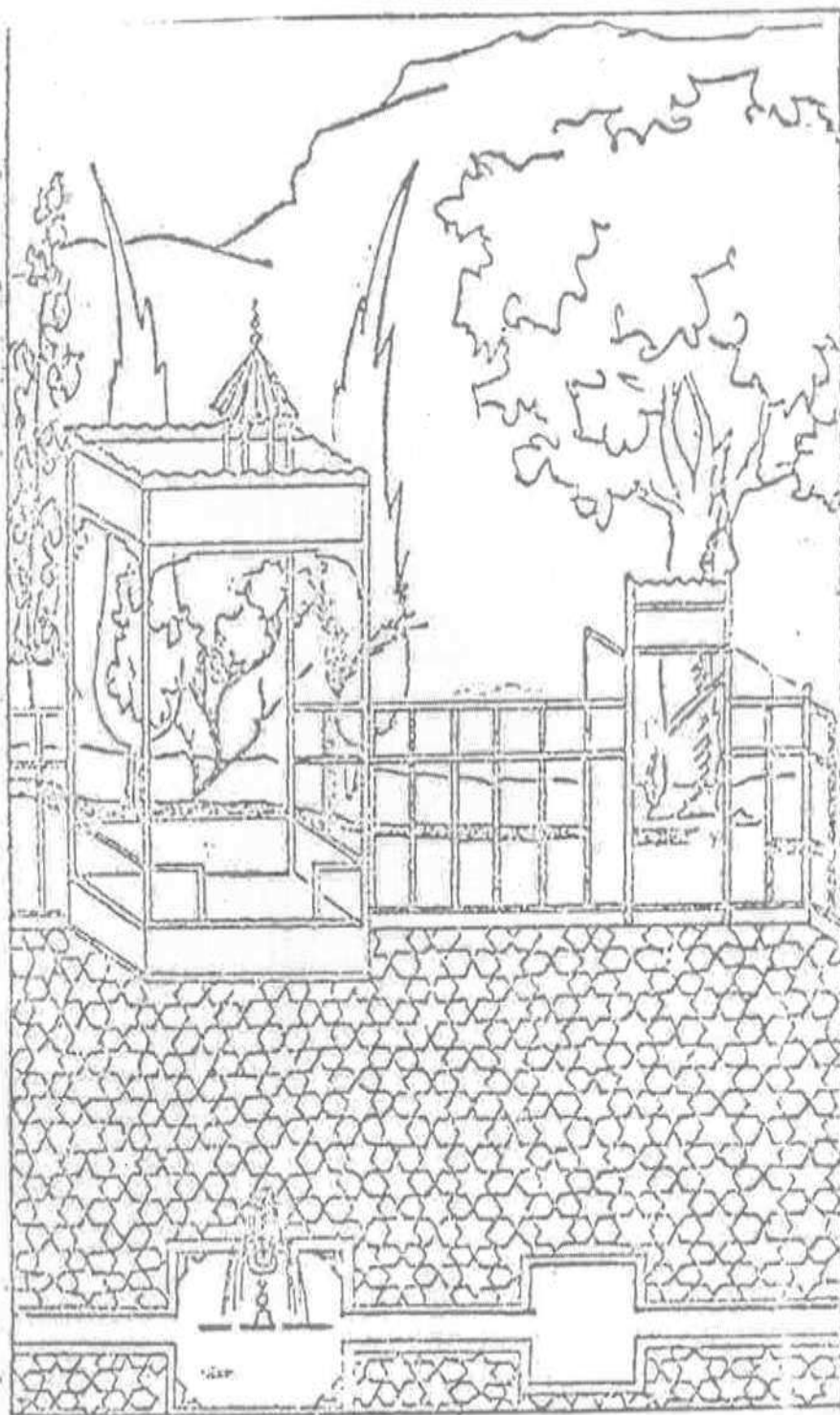
Hytaýyň köşk we ybadathana baglary XVI-XVII asyrlara çenli binagärçilik görnüşindedi. Olaryň käbiri häzirki wagta çenli hem Pekinde imperator köşgüniň gadymy gurluşlarynyň ýanynda galdylar. Irki döwrüň baglary Min esasy oklarynyň berk saklanylmagy bilen gurulýardylar, mysal üçin, Asman ybadathanasynyň binasyny belentlikde gurmak bilen, Bi-Ýu_Çün – “Sazlaşygyň köşgi” (XIV –XV as.)

Günbatara ýüzlensek, biziň öňümüzde binagärçiligiň, gök erkinleriň, suwuň organiki sazlaşygy bilen Renessansyň baglary çykýarlar.

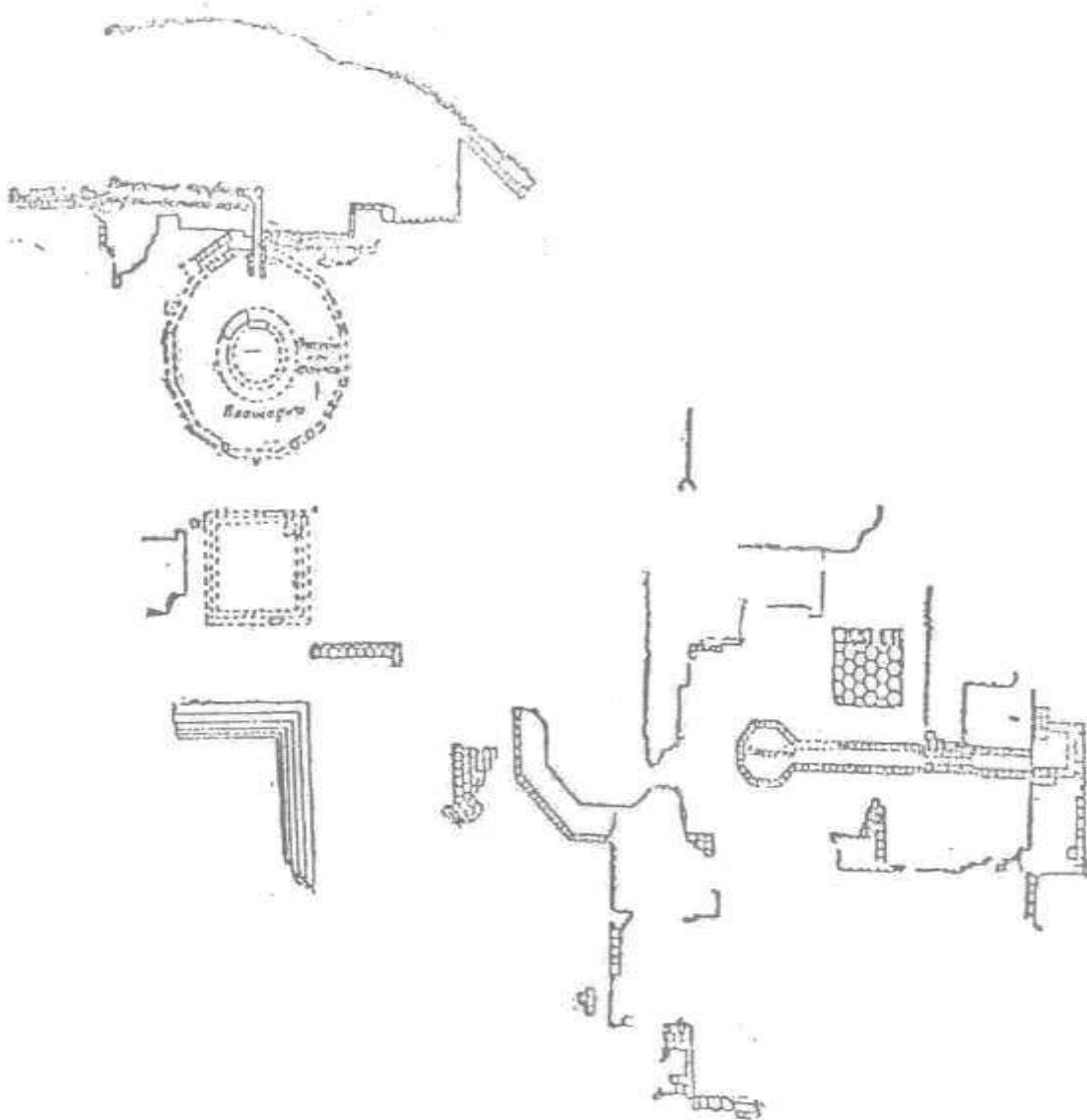

0 10 20 30 40 50 60
1:100 = 0.5 m

Tag, howuzlar (XVI a. minatýuzasyndan)

Bagyň meýilnama shemasy

4. Ilaty ýerleşdirmede täze ugurlar

Urbanistiki we dezurbanistiki tendensiýalar

Le Korbýuzýeniň we Gibbersaýmeriň äpet uly şäherleri. Eger “şäherleri–maşynlary” döretmek barada arzuw eden futuristleri we Sant-Elia urbanistiki fantaziýalary bir gapdalda galdyrsak, onda XX a. 20-nji ýyllarda akym görnüşe geçdi olardan birisi, entek baryp XIX-XX a.a. başynda daşary ýurtda dörän, oňunda Ebenezer Goward tarapyndan ýolbaşçylyk edilen, beýleki bolsa öz geçmişi boýunça Le Korbýuzýe borçludyr.

Hakykat ýüzünde we derejesi boýunça Le Korbýuzýeniň meýilnamasynyň şäher gurluşyk meseleleriniň düzülmesini Gowardyň şähergurluşyk pikirini ýol berdi. Le Korbýuzýe dünýä garaşy, şäher gurluşyk nazaryýeti ýaly, Osmandan soňky Parižiň ýagdaýynda emele geldi. Korbýuzýe şol wagtda ýewropa paýtagtyny meýilnamalaşdyrmagyň derňewi bilen dünýä şäher gurluşyk ylmyny baýlaşdyran, Ežena Enaryň dowamy boldy. Bu goşa täsiriň aşagynda Osman we Enar tarapynda Korbýuzýede uly şäheriň rekonstruksiýasy meselesine ugur tapyjylykly gatnaşykda işlenildi, ýagny onuň ähli şähergurluşyk işi üçin häsiýetli bolan.

Gowarddan tapawutlylykda, Korbýuzýe ýokary ösüşli tehnika bilen üpjün edilen, döwrebap adamyň betbagtçylykly emele gelen köne şäheriň üstünde ýeňiş saklamaga ukyplydygyna berk ynanýardy.

Korbýuzýe we Gowardyň arasyndaky esasy gabat geliş belkide adamzat taryhynda uly şäheriň oýnan ösüşi bahalandyrmakda jemlenendir.

Korbýuzýe uly şäheriň öwrülişigini duýmak bilen ondan şäheri rekonstruksiýa etmek bilen çykmagyň ýoluny gözledi, ýagny ilatyň dykzylygyny ýokarlandyrmak we şäheriň meýdanyny kiçeltmek tertibinde. Onuň bu baş konsepsiýasy “Wuazeniň meýilnamasynda” meýilnamalaşdyrmak aňlatmasyny aldy, bu ýerde esasy ýaşayyp etraby Piramidanyň köçeleriniň arasyndaky dörtburçlukda 350 ga territoriýasynda ýerleşýär. Parižiň ilatynyň dykzylygy 1920-nji ýyllaryň başynda 1 ga ortaça 384 adamy düzýärdi, aýry ýagdaýlarda 500 we hat-da 800 adama çenli galmak bilen. Korbýuzýe öz taslama hödürnamasynda utgaşan ýaşayyş perimetrini gurluşykly kwartallary ýerleşdirmek üçin 305 adamy, utgaşmadyk gurluşykly üçin 300 adamy bellige aldy, ilatyň dykzylygyny 1 ga 3-3,5 müň adama çenli ýokarlandyrdy. Ilatyň şeýle ýokary dykzylyklarynyň ulanylmagy ýalan ýaly edip görünirdi.

Korbýuzýe binagär meýilnamalaşdyryjy hökmünde özüniň göniburçly meýilnamanyň ulgamy tarapdarydygyny mälüm etdi, ýagny onuň özüniň perpendikulýar oklary bilen. Şol bir wagtda ol şäherleriň radial we suratly meýilnamanyň düýbünden inkär etdi.

1922-nji ýylda öňe çykarylan “Wauzeni meýilnamasy” dürli pikirlere getirdi, ýöne amala aşyrylmak eýe bolamady. Umuman muňa garaşmak geregem däl, sebäbi Korbýuzýeň özi öz tasalamasyna amala aşyrylmak üçin ýerine ýetirlen däl-

de, eýsem diňe özüniň nazaryýeti konsepsiýalaryny görnükli açmak üçin tejribe işi hökmünde serdýardı. Korbýuzýe gapma-garşylykda Goward özlari tarapyndan hödürlenen şäherleri we baglary amala aşyrmaklygy göz önünde tutdy. Şonuň güýjünde olary ýerleşmegiň haýallygyny we geografiki ýaýraýşyny özüniň şäher gurluşyk arzuwlarynyň ýykylmasy ýaly kabul etdi. Onda-da Gowardyň merhum bolmagyndan soňam onuň okuwý ýaşamagyny we ösmegini dowam etdi.

Gilbersaýmeriň we Korbýuzýiň taslamalarynda az bolmadyk umumylyk bardy. Ol ýerde, paýtagt ölçegindäki şäherleriň ilatlary degişli uly bolmadyk territoriýalarda ýerleşdi, ol ýerde-de şäherler iki sany özara perpendikulýar meýilleşdiriş oklaryň döp bolan dörtburçlak görnüşi aldylar, ol ýerde baş ulag düwünleri ýerleşdirildi. Şonuň bilen birlikde Gilbersaýmeriň taslamasy Korbýuzýeň pikirleri bilen güýçli gabat gelýän, öz spesifiki hödürnamalaryny öňe gitdi. Gilbersaýmeriň şäherleriniň ýene-de bir has spesifiki aýratynlygy onuň ýokary gatlakly gurluşygynyň umumylykda iki ýarusy bolman ýagdaýy boldy. 5 sany gatdan durýan aşaky ýarusy awtor işewür guramalar üçin niýetledi, ýokary bolsa ýaşamaklyk üçin ýaşaýyş jaýlary 15 gatdan ybarat bolup has giň aşaky baş gatly korpuslara daýandyrylandyr. Köçelere bakdyrylan basgançaklar bolsa, tratuarlar hökmünde ulanyldy.

Şonuň netijesinde tutuş şäher baş gatyň derejesinde pyýada habarynyň ýeke täk ulgamyny alýar. Şonuň bilen birlikde Gilbersaýmer pyýada ýoluny ýer üsti ulagdan doly aýyrady we özüniň fantastiki şäherini iki deňledi we öwürdi. Aşakda-zähmet we maşynlaryň hereketi, ýokardan ýaşaýyş we dynç alyş Gilbersaýmeriň şeýle öňde baryjy pikiri boldy.

Uruş aralygyndaky ýyllarda binagärçiler saklawсыз ösüşlerine gyzyklanmak bilen gözegçilik etdiler. Şol wagtda öte ýüklenen şäherler Midlenda we Ruza ykbaly ähli beýleki industrial ösen ýurtlara ýaýrar diýip köpler pikir etdiler. Zaýalanmadyk şäherýaka ýerlerinden şäher ilatynyň ösen üzülmesi adamlaryň aňyna we duýgusyna aýratyn güýçli täsir etdi. Bu toprakda adamy tebigat bilen ýakynlaşdyrmak meselesini işläp düzmek dowam etdi.

Göçüp ýerleşdirmegiň liniýaly usuly has gadym döwürlerden gelýär. Obalardan emele gelen, käbir şäherler entek özleriniň ilki başdaky liniýaly düzülişini aglabasy öz-özlerinden döredi we diňe XIX asyryň soňunda şeýle görnüşdäki şäherlere ösen üns bilen seredip başladylar, çalt hereket edýän ulag serişdeleriniň döremegi bilen olar işjeňlige eýe boldular. Göçürüp ýerleşdirmegiň biniýaly görnüşiniň tarapdarlary, giden ýurtlaryň masştabyna göçürüp ýerleşdirmegiň dessertasiýasynyň işjeň serişdesi lentaly şäherler bolar diýip çak etdiler. Liniýaly şäherleri özlere ünsi basym çekdiler we 1930-njy ýyllaryň ortalaryna çenli iň meşhur meýilnamasy ulgam bolmagynda galdy. Biz ugurly şäheriň nazaryýeti N.A. Milýutinyň dünýäň ähli ýurtlarynda giň meşhurlyga eýe bolan, makalasynda liniýaly şäher ýaşaýyş we senagat billenişi iki sany bar, parallel zolaklaryň görnüşinde berildi. Olaryň arasyndan yaşyl goraw zonasy uzap gidýär, territoriýasynda bolsa iýmitlendiriş punktlary, zawodlaryň we beýleki guramalaryň geçelgeli derwezeleri ýerleşendir. Senagatyň köp pudaklarynda önümçiligiň kese konweýerli çyzgysynyň ulanylmagynyň oňalygy sehleri ýeke

täk göni liniýaly oka düzmek mümkinçiligini berdi. Kärhananyň giňeldilmeginde ýa-da oňa beýleki zawodlaryň birleşmeginde industrial zona päsgelçiliksiz uzap biler, onuň bilen bilelikde bolsa oňa parallel bolan oturma zona hem uzaldylyp biliner. Zawodlaryň lentasynyň we ýaşaýyş jaýlarynyň zolaklaryň arasyndaky aralyk kärhananyň zyýanlylyk derejesinden baglylykda 500-700 m. kesgitlenildi. Liniýaly şäheriň oý-pikiri onuň çäkli anyk aňladylmasynda şeýle boldy. Emma, bellenilip geçilen artykmaçlyklara garamazadan göçirip ýerleşdirmegiň liniýaly görnüşiniň organiki kemçilikleri basym ýüze çykaryldy. Olardan iň ulusy boýunça kommunikasiýalaryň çenden aşa uzynlygynda jemlenýär, şonuň netijesinde inžener-tehniki we şäheriň ulag enjamlaryna çykdaýjylar ösdi.

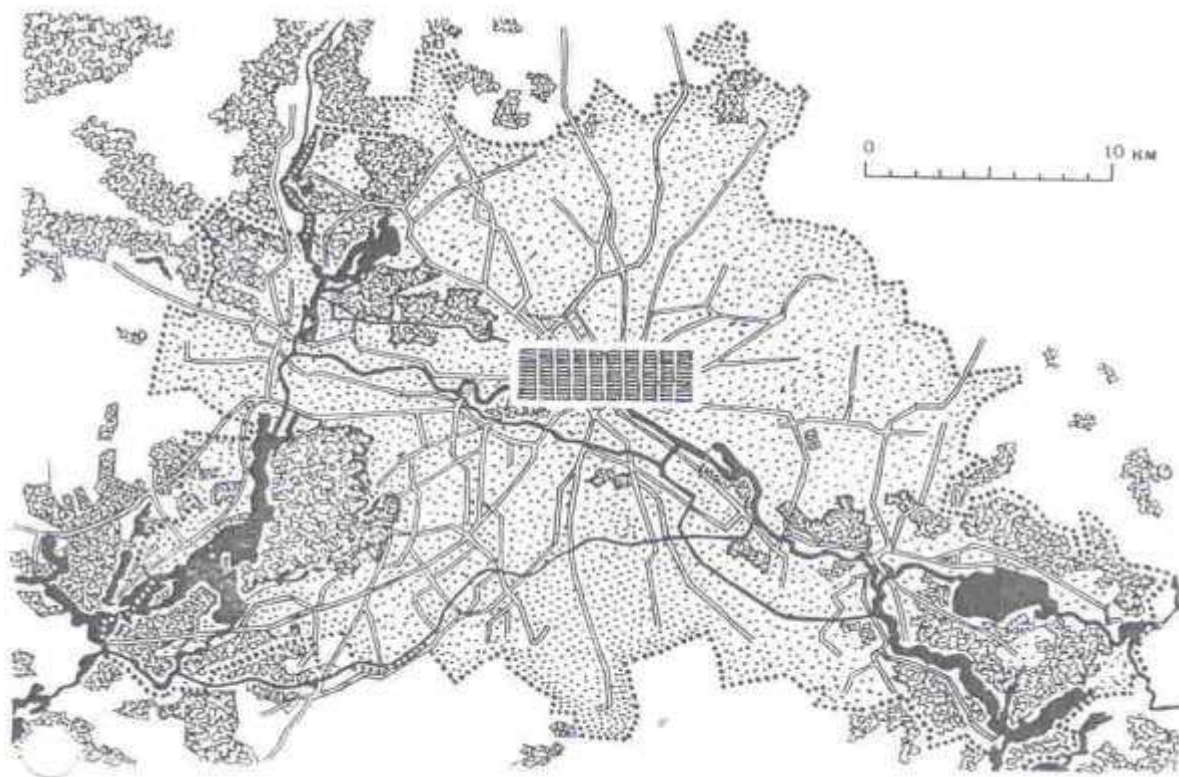
Korbýuzýe we yz ýanyndan Gilbersaýmer liniýaly şäheriň konsepsiýasyna ýüzlendiler. Bu 1920-nji we 1930-njy ýyllarda başlady. Binagärlik dünýäsi üçin Korbýuzýeniň liniýaly şähre aýlanmagy garaşylmadyk waka boldy.

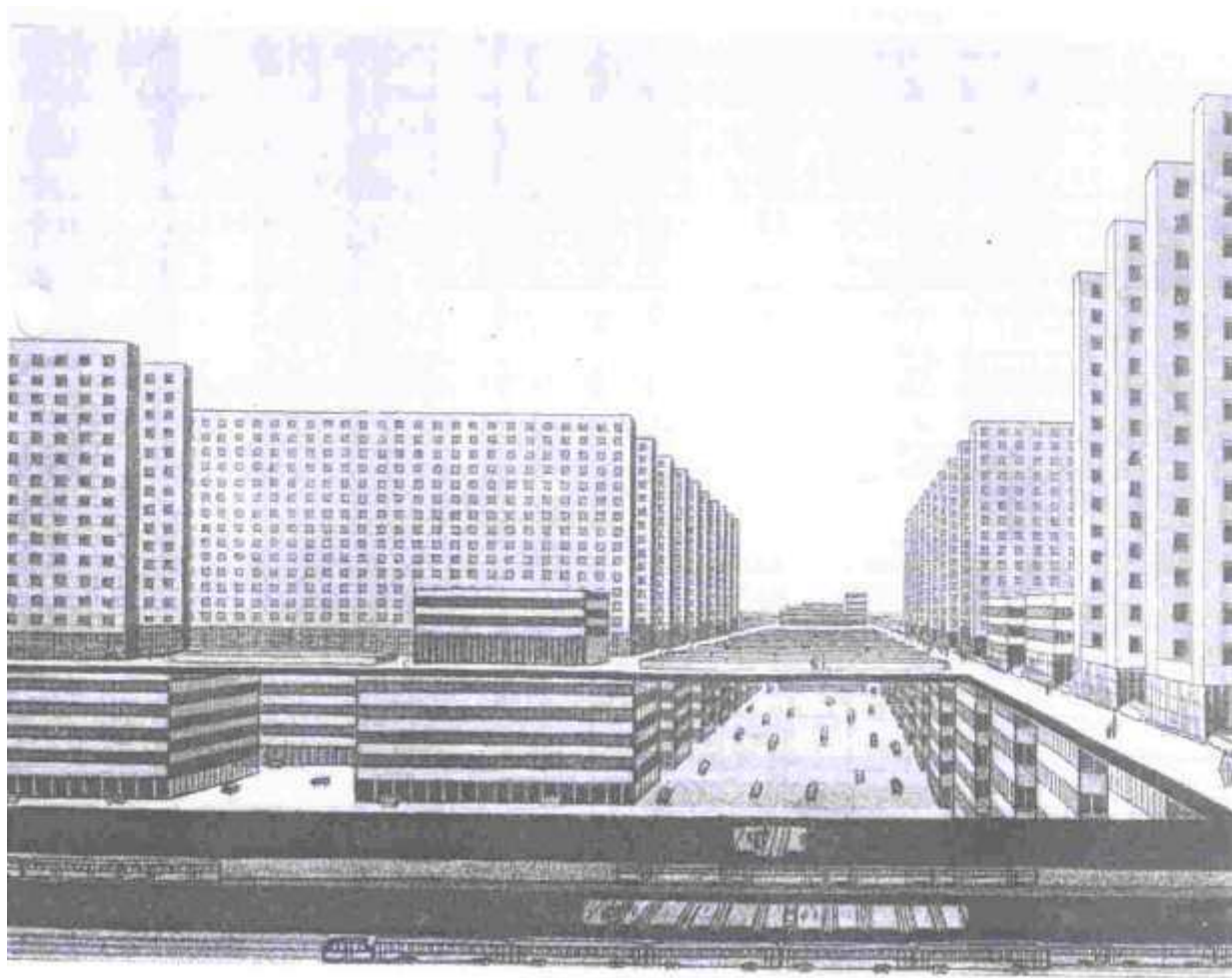
Döredijilik dünýä garaşynda Korbýuzýe hiç haçanam bir taraply bolmandy. Onda diňe iki sany gapma-garşy başlangyç ýasaýardy, iki güýçli depginçilik, rasionalizma we dünýäni kabul etmeklige. Paýtagt şäheriň gezrek bolan masştably alyş bilen üpjün etmeklik üçin, Korbýuzýe ak öýjagazlary, ortaýer deňziniň kenar ýakasynyň gapdaly bilen köp kilometrelere uzap gidýän, ýeke täk öýler bilen çalyşýar. Ol ähli administatiw we jemgiýetçilik jaýlaryny portda goýulan. Emma Korbýuzýe bir çeperçilik meselesini çözmeklik bilen çäklenmeýär. Şonuň üçinem ol öz ýazgylarynda jaýlar-falansterleriň durmuşynyň artykmaçlygy barada gürrüň edýär.

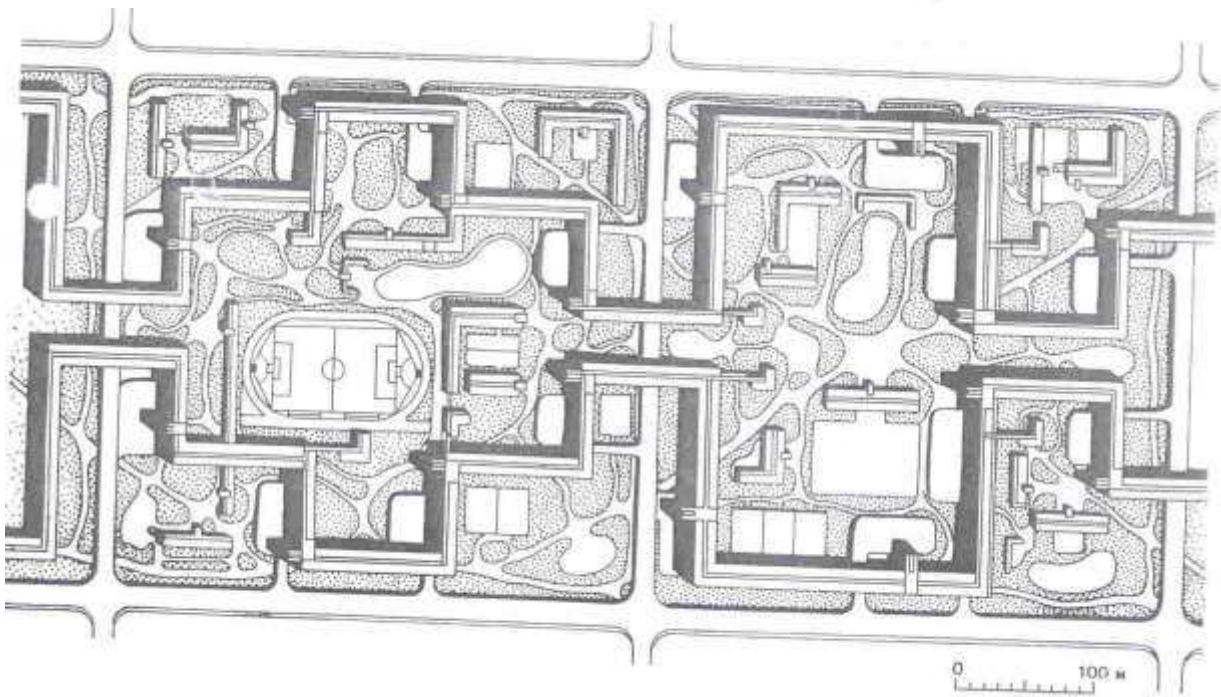
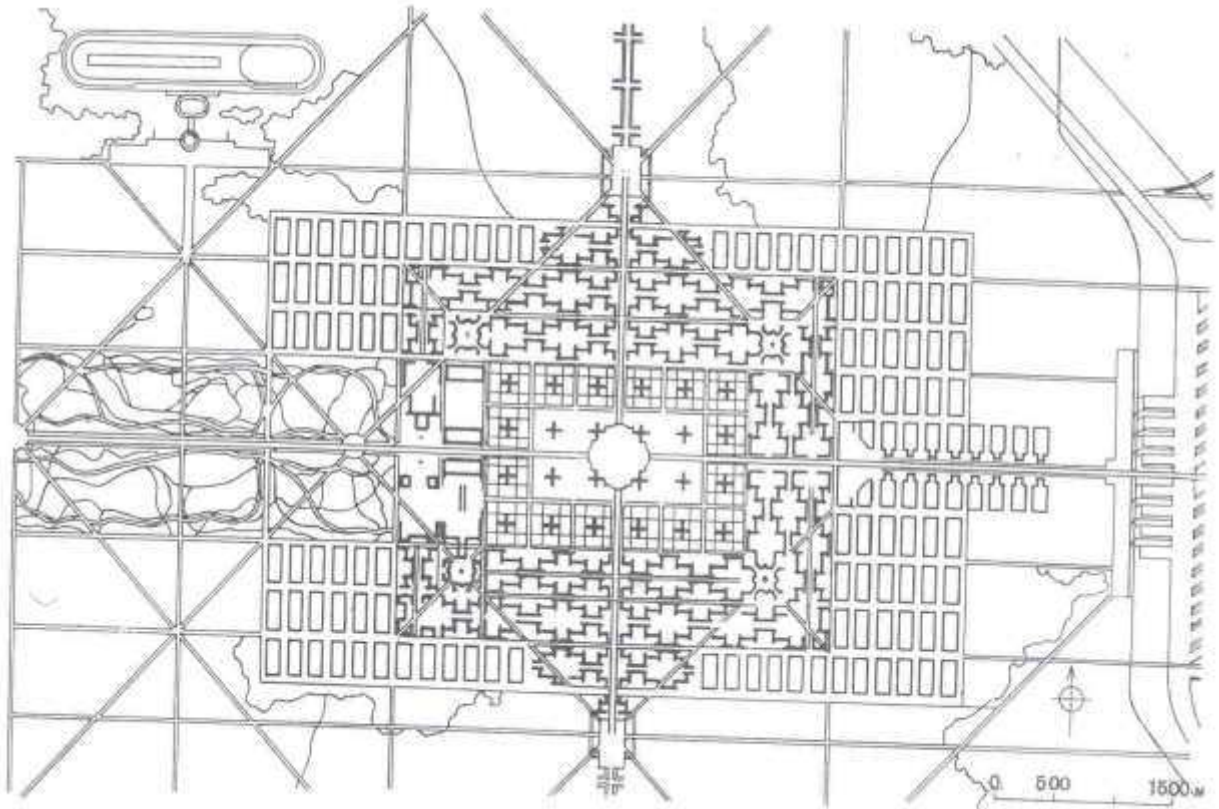
Alžirskiý primorskiý jaý, Rio-de-Žaneýranyň has uzalan korpusy, ýaly, hiç hili ykdysady we tehniki hasapalanmalar bilen esaslandyrylmady. Şonuň üçinem olar diňe özlerinde urbanistiki hyýallary köpelttiler. Korbýuzýe tarapyndan şäherlerinden soň, ýene-de uzyn jaýda ýerleşip biljek, dünýä şäherine. Şeýle şäheri Roži-Furta diýilýäniň deletant fantaziýasy döretdi. 1935 ýylda binagär Woženskiý bilen Korbýuzýe Ilina şäheriniradikal giňeltmek taslamasyny düzdi, bu ýerde Tomaşa Batýanyň dünýä ähmiýetine eýe bolan köwüş fabrigi bardy. Derýanyň gündogardan günbatara gidýän jülgesi göçürilip ýerleşdirmegiň liniýaly görnüşini aýdyp berdi. Bu ýapgytlarda Korbýuzýe ýaşaýyş gurluşygyny ýerleşdirdi. Taslama laýyklykda, demir ýoly bilen alynyp barýan, magistral ýoluň gapdalynda, her toparada 10 sany jaýdan asmana ýetip duran jaýlaryň alty sany toparynyň düzümlerini goýmaklyk göz önünde tutuldy. Öz gujagyny demirgazyga giňden açan, Karteziýan asmana ýetip duran jaýlar, ilki başdaky atanak görnüşli asmana ýetip duran jaýlardan gün şöhlenmesi manysyndan öňe geçýärdiler. Beýik Zlinanyň jaýlarynyň tyyuş toplumy funksional we çeperçilik taýdan özlerini subut etdiler. Emma liniýaly şäherleriň ykdysady rentabelli bolmaklygy bu taslamany ýerine ýetirmeklige geçirmeklige mümkinçilik bermedi. Şeýdibem Gilbersaýmer Amerika gelmeginden has liniýaly şäherleri işläp düzmeklik bilen meşgullanyp başlady. Bu awtoýň synanyşygy boýunça magestrala ýaşaýyş ýüklenmesini ýokarlandyrmaklyga we şonuň bilen bilelikde liniýaly şäheriň ýokary bahasyny peseltmeklige ugrukdyrylandyr. Bu Gilbersaýmeri aýratyn ýaşaýyş etraplaryny emele getiriji, saklanmak ulgamlaryny döretmeklige getirdi. Gilbersaýmer baş

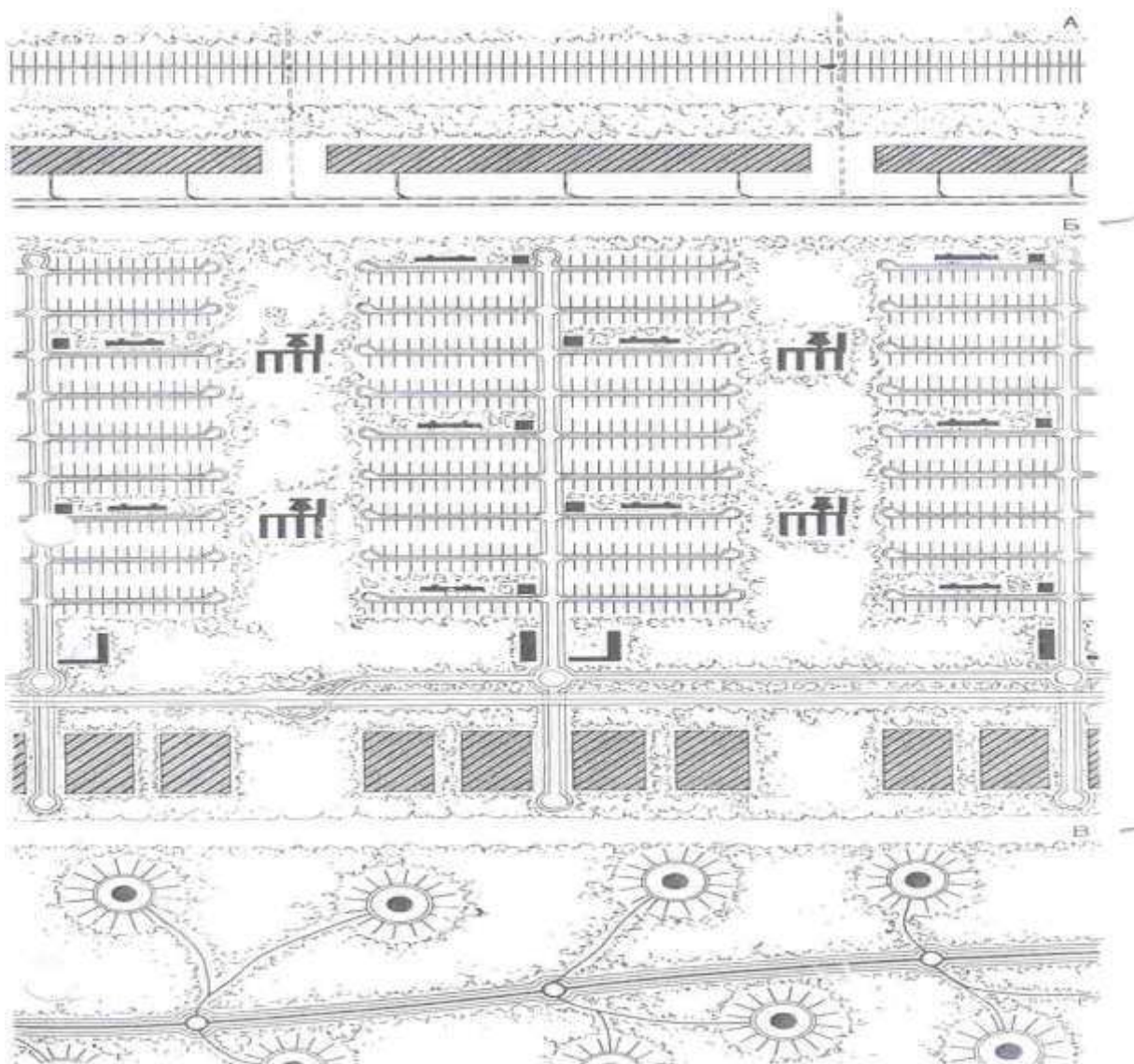
magistrallaryň beýleki bir tarapyndan tüssesiz senagat kärhanalaryny ýerleşdirdi, ýagny olary her bir ýaşayyş etraplarynyň golaýynda toparlaşdyrmak bilen. Her şahalanma başlaýan ýerde, ýaşayyş toplumlaryndan golaýda, uly bolmadyk söwda merkezleri ýerleşýärdi, ýaşayyş gurluşygy barada aýdylanda bolsa, ol Gilbersaýmeriň taslamasynda şäheriň tutuş uzap gidijiliginde standarty boldy. Özüniň girip duran burçlary bilen ýaşyl, öwüşginli howlyň uly bolmadyk giňişligini gujaklap duran, bir gatly jaý, “bir gatly Amerikanyň” janköýerleriniň işleýän, amatly dünýäsi döredilmelidir. Meýilnamalaşdyrmaly taslamaň tejribesine, şäher territoriýasynyň diňe bir binagäriň pikirinden däl-de, eýsem ykdysady, inženerno-tehniki we topografiki şertlerden baglydygy hem mälimdir. Tak, Ernst Maý meýilleşdirmesiniň funksional akymly usuly arkaly Magnitorska Lentaly görnüşi berip bilmedi, näme üçin diýilende ýer bilen gönüden göni baglansykly, senagat toplumu, ykjam selitebli territoriýany talap edýärdi. Gilbersaýmer bilen hem uly, ykjam emele gelen şäherleri rekonstruksiýa etmekde hem şeýle zatlar bolup geçdi.

Çikagonyň üç millionly ilatyny göçürüp ýerleşdirmek üçin, Gilbersaýmer öz liniýaly şäherini parallel zolaklar görnüşinde üç gezek gaýtalamaly boldy. Emma şeýle ýagdaýda liniýaly göçürüp ýerleşdirmek pikiri doly aradan aýrylýar, näme üçin diýilende şäher meýdanlaýyn ykjam şähere öwürüldi.

5. Şäheri täzelemek meseleleri

Esasy düşüňjeler: restawraziýa, rekonstrukziýa, regeneraziýa, konserwaziýa we täzeden dikeldiş; arhitektura-taryhy töwerekleriň meseleleri; restawraziýany öwrenmek.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy–“Geçmişde biriň halkymyz belent–belent köşükleri, metjit–medereseleri, köprüleri, suwaryş desgalaryny gurupdyr”. Bu binalary saklamak mundan beýläkde, olaryň ruhyny dünýä amatly biler ýaly, dünýä ýaýratmak maksady bilen olara elmydama üns bermeli we ylmy-barlag işlerini, arhitektura–gözegçilik serişdelerini taryhy ýadygärlikleri öwrenmek işlerini düýpli geçirmek üçin–restawraziýa işlerini doly ýola göýmaly we bitirmeli.

Ýadygärlik–bu ýöne bina däl ol daş töweregi görk berip we ýene-de ol töweregiň, oňa täsirini bolany sebäpli bu iki ýagdaý ýadygärliğin çeperçilik binasyny döredýändir.

Binagärlik gymmatlyklaryny goramak alkyň ruhy we maddy baýlyklaryny saklamak we köpeltmekdir. Saklamak we goramak işlerini hemme ýerde bir hili

däl-de, ýerine görä, nusgalaryň we olaryň daş töwereginiň görnüşlerine görä geçirilse amatly netijelere gelinse bolar.

Ýöne bu işler örän ätiýaşlyk gerek: öz başdan tötänden birzady goşmak ýada üýtgetmek belli bir böleklerini (düypli gurnamak, stiliň täze görnüşlerini bermek we ş. m.).

Häzirki zaman şertlerinde gurulan şäherleri täzelemek we dikeltmek esasy kynçylygy bolup durýar. Şähergurluşyk bu amaly we meýilleşdiriş tejribesi we şäheriň gurluşygy uly we kyn ykdysady–sosial toplumyny binagärligini, sanitar-arassaçylyk we tehniki kynçylyklaryny özüne gurşap alýar. Şähergurluşyk işi, özi boýunça köpgörnüşli uly soraglar gurşawy bilen baglanşykly, we olara seredeňde dürli hünärli hünärmenler gerek bolýar.

Ol kanunyň esasynda esaslan (gurluşygy sazlamak, halk hojalyk meýilleşdirmegiň binagärlik–meýilleşdiriş we inžener–tehniki taslamasy. Şäher ýaşaýşynyň kyn hadysalaryny dolandyrmak.)

Esasy maksady, şäherleri dikeltmek we täzelemek, şähergurluşyk işi umuman alanyň ýoly senagatyň uly depginli ösüşiniň esasynda sosial we ylmy–tehniki ösüşi. Hemme taraplaýyn işçileriň ýaşaýyş şertleriniň we şäheriň hiliniň gowulandyrmak. Dikeldiş işiniň dowamynda amatly ulanylşynyň, şäheri abadanlamak ýollary, binagärligiň giňişlege degişliginiň ösüşiniň, ulag serişdeleriň we pyýadalyň hereketiň gowylanmagyň we bolan şaýoly we meýdan sistemalary üýtgedilşiniň soraglary çözülýär.

Şäheriň dikeldiş taslamasy . 20-25 ýyl malsad bilen taslanylýar. Şäheriň rekonstrukziýa işleri örän kyn haçan-da, şäher halky ösýän wagty geçen döwürde 220 gowrak şäherler umuman şäheriň oturymly ýerleriniň diňe 4 % düzýär, döwletiň 56 % ýaşaýyjy şäher halky 34 şäheriň her şäheriň ýaşaýjylaryň sany 500 müň adamdan köp bolan umumy oturymly ýerleriniň diňe 0,6 % düzýän, şäher halkynyň $\frac{1}{4}$ ýaşaýjy ýaşaýar.

Şu sebäpler bilen uly şäherleriň rekonstruksiýasyny ylmy esasyda çözmek, häzirki zamanda uly orny eýeleýar. Hemme halatlarda rekonstruksiýa meseleleri geljegi göz önünde tutyp çözülmeli. Şäher rekonstruksiýasynyň bady we yzygiderligi şäheriň ykdysady we tehniki ýagdaýlaryna bagly. Rekonstruksiýanyň işi esasy umumy meseleler bolsada, her şäheriň öz aýratynlyklaryny göz önünde tutyp rekonstruksiýa işine aýratyn üns bolmaly.

Rekonstruksiýa işiniň dowamynda taslanylýan işler şäheriň kemçiliklerini aýyryýan konstruksiýa işiniň dowamynda şäheriň meýilleşdiriş, strukturasy we gurluşygy düýbinden täzelenmeli. Bu rekonstruksiýa adamyň sosial maksatlaryna laýyk bolmaly.

Taslamanyň düzülişiniň, dokumentleriň düzülişiniň yzygiderligi esasy meýilnamada, meýilleşdiriş shemadan we ş.m düzülýär. Uly şäherleriň rekonstruksiýasy dowamynda administratiw serhet bilen çäklenmeýär, uly şäherleriň geljekde şäherlerden daşda ösüşiniň we ýaşaýşynyň ornaşdyrylmagy göz önünde tutulýar.

Rekonstruksiýa meseleleri, şäher rekonstruksiýasy bu şähergurluşyk işiniň bir ugry, bu işde şäheriň ýaşaýyş, dynç alyş ýerleriniň häzirki zaman şertlerinde

halkyň ýaşaýyşyny, iş ýagdaýyny dynç alyşyny gowylandyrmak üçin şäher täzelemek işi. Rekonstruksiya işine diňe jaýlary täzelemek, mikropapaýonlary abadalamak däl, eýsem şäheriň düýbünden material ýaşaýyş gurşawyny üýtgetmek. Şäheriň rekonstruksiya meseleleri we usullary, onuň häsiýeti we masştaby ýaşaýyş ýerleriň taryhy özüşiň dowamynda üýtgeýär. Şäheriň rekonstruksiýasy diňe hususy meseleleri çözmek üçin däl eýsem düýpli ösüşe päsgel berýän meseleleri ylmy esasyňa geljegi görüp çözmek. Rekonstruksiya täzelemek bu terminler şol bir manyny aňladýar.

Şäheriň üýtgeýiş dowamynda geçirilýän çäre bolýar. Ulgamly geçirilýän we ýygý-ýygýdan geçirilýän çäreler olar meýilnamada gurluşygyň täzelemegine ugrukdyrylan we häsiýeti we yzygiderligi, baş meýilnama taslamasyna görä bellenýär. Şol sanda şäheriň bölekleriniň täzeden gurnalşy bu işiň maksady ýaşaýyşa gabat bolmadyk, ulanylyş wagty geçen ýaşaýyş fondlary çalt ýok etmek, jaýlary howuply, gigiýena ýa-da ýangyn howuply ýerlerden çykarmak tebigi heläkçilikden soň ýygynçylygy ýok etmek, ulag hereketini we adam hereketini şäheriň merkeziniň böleklerinde tertipleşdirmek we ş.m.

Häzirki wagtda şäher rekonstruksiýasy üçin umumy kanunlaryň esasynda ösüşiniň ugurlarynyň maglumaty gerek bolýar. Taslama işine syn eden esaslaň, duýgyň we öz opytyň ýeterlikli däl bolýar. Çylşyrymly we çalt üýtgeýän şäher ösüşini sazlamak üçin, ýüze çykan garşylyklar öz wagtynda çözüler geçirilmeli. Şäher rekonstruksiya düşüňjesi iki manyny aňladýar. Birinji tarapdan şäherleň rekonstruksiýasy bu material netije, gurluşygyň we abadanlaşdyrylmagyň häzirki wagtydaky ýagdaýy. Diňe rekonstruksiýanyň şu talaplaryny we olaryň baglanşygyny düşüňip meselä dogry baha bermek mümkin we şäheri üýtgemek ýollaryny dogry goýmak mümkin. Rekonstruksiya bu üznüksiz yzygiderlik, her şäherde dürli bolup ösüşiniň ugruna tizligine garaşlylykda geçýär.

Bu şäheriň taryhyň dürli döwürlerine özünde saklap taryhy maglumaty eýedir. Haçanda şäheriň planlaşdyryş sistemany gowulanymyzda täze şäher ösüp barýan bir sosial beden hökmünde we böleklerem üznüksiz üýtgeýändigini göz önünde tutmaly. Rekonstruksiya wagty ýuwaş-ýuwaşdan (şäheriň öňki ösüşiniň) dowamynda dörän garşylyklar aýyrylýar. Şäherde köp wagtlaý saklanylýan bölekler we çalt üýtgeýän bölekler bolýar.

Şäheriň rekonstruksiya yzygiderliligi köne; köp wagtylap formirlenýän şäheriň böleklerini we täze ýerlerde ýaşaýyş we köne böleklerini üýtgetmek esaslary umumy şähergurluşyk talaplarynda esaslanýar we biri-birine bagly bolýar.

Şäher rekonstruksiýasynyň esasy meseleleri:

- 1.Şäherleriň meýilleşdiriş strukturasyny täzeden üýtgetmek, şäheriň administratiw çäklerindäki ösüşini sazlamak, şeýle hem şäherden daşary zolaklaryň ösüşini sazlamak, şäheriň meýdanyny amatly zolaklara bölmek.
- 2.Adamyň gurşap alýan şäher giňişligini sagaltmak, suw we howa howdanlaryny arassalamak, senagat we ulag gohlary döretmek, gigiýena, ýangyn howuply senagatlary şäherden daşyna çykarmak, şäheriň aerasiýasyny üpjün etmek we ş.m. ýaly komplektli işleriň girizilmegi arkaly. Senagat etraplary we başga köpçülik iş ýerlerini täzelemek, meýilleşdiriş strukturasyny gowulandyrmak tehnik

üpjünçiligini ösüş yzygiderligini hemme ugurlarynda gowulandyrmak, senagat etraplaryň beýleki etraplara, ammar hojalyk meýdanlara, senagat zyňnyndarlaryny howupsyzlandyrmak we ş.m. bilen başlanşykda ýerleşdirilýär.

1.Şäheriň ýaşaýyş etraplaryny gowulandyrmak we umumy hyzmat ediş ulgamlaryny täzelemek, köne kiçi göwrümli kwartallary täze ýaşaýyş etraplaryna öwürmek, medeni hojalyk hyzmat ediş ulgamlaryny sanitar gigiýena talaplaryna laýyk gelmeýän ýerlerden çykarmak.

2.Umumy binalaryň, dynç alyş ýerleriň köpelmegi bölen we olaryň özara baglanşykda bolmagy umumy şäher meýdanynyň giňeltmegine we ösmegine getirýär. Taryhy binalary saklap galmak we olary häzirki zaman gurluşyk bilen baglanşdyrmak.

3.Şäher şaýollar we köçeler torunyň bir ugurly ösdürilmegi; ýol heretiniň tizliginiň atmagy, rahatlygy we howupsyz hereket bolmagy üçin, ulag çözgütlerini gurnamak, duralga düwümleriň, ulag duralgalaryň we garažlaryň torunyň şahalanmagyny döretmek.

4.Daşky ulag ulgamyny tertipleşdirmek: şäherden uly göwrümli tehniki we sortlaýjy demir ýol menzillriniň çykaryly, şäherden daşary ýollaryň hiliniň gowulandyrylyşy we howa menzilleriniň şähere amatly şertlendirilşi.

5.Şäheriň meýdanynyň inžener tarapdan taýýarlamak üçin gerekli çäreleri geçirmek we ulanylmaýan meýdanlary ýok etmek; tebigy şertleri üýtgemek we gowulandyrylyşy, şäheriň meýdanyny rasional ulanylyşy.

6.Inžener enjamlary düýbünden gowulandyrmak, komunal hojalyk torunyň täzelenişi we ösüşi, ýer asty we ýer üsti tehniki torlaryň bir umumy meýilleşdiriş ulgamyna şäheriň umumy ulgamy bilen baglanşy.

Deňeşdirilen uly şäherleriň meýilleşdiriş shemalary. Taslama taslanylanda şäherleriň rekonstruksiýalaryň hemme taraplary taslanylýar. Dünýä şähergurluşyk tejribesine, sowet şähergurluşygyna dogry baha berip, gowy içinde düşüňip, oňa esaslanmak gerek.

Şäherleriň rekonstruksiýa ýollaryň gözlegi, häzirki zaman talaplaryň esasynda, iki sany esasy ugurda gidýär.

Birinji şäheriň meýilleşdirmek strukturasynyň ösüşi umumylykda ýaşaýjylary ýerleşdirmek kynçylyklar bilen baglanşykly.

Ikinji umumy meýilleşdiriş konsepsiýalary takyk degmän esasy ünsi şäheriň aýratyn bölekleriniň giňişlik gurluşygy.

Türkmenistanyň şäherleriň häzirki zaman meseleleri

- Esasy düşüňjeler, ýüze çykýan meseleler, rekonstruksiýanyň metodlary;
- Meýilleşdiriş strukturalaryň ösmegi, halykň gelejekdäki hasabyny kesgitlemek we şolar üçin gerek bolan territorialar. Şäher territoriýasynyň giňelmegi;
- Türkmenistanyň şäherleriniň ösmeginde şähergurluşygyň konsepsiýalary;
- Inwestisiýalar we gurlyşygyň strukturasy.

Türkmenistanyň şäherleriniň baş meýilnamasy hemmesi diýen ýaly Sowet döwründe işläp çykarylan. Bu ýagdaýda öňürti Aşgabatdan we welaýatlaryň merkezlerinden başlap rekonstruktiv işlerini ýola goýylanda bu temadaky seredilen meseleler edil täze zamanda binagärlik we şähegurluşyk işlerini professional göz bilen äňetmäge kömek eder.

İň bir wajyp mesele–şäherleriň territorial ösmeginde oba ýerleri bilen seplesikli äňetmek, ekarançylyk meýdanlaryny saklamak, suwy we suw desgalaryny amatly ullanmak usullaryny äňetdiler.

Türkmenistanda ýaşayyş töweregi gurmagyň ekologiýa esaslary.

1. Esasy düşüňjeler: ekologiýe, şähegurluşyk ekologiýasy, landşaft, ýaşayyş töweregi, şäher içi töweregi we ş.m.;

2. Halkyň durmuş dessury: çäklendirmek we esasy düzüm kanunlary–durmuş ritmi, adamyň açyk howada bolmagy, ýaşayyş jaýyny ullanmak kadalary;

3. Taryhy ýaşayyş töweregi we häzirki zmana arhitektura tejribesi;

4. Ýaşayyş töweregi gurama usullary we olaryň esasy komponentleri: agaç–gül ekmek, suwarmak, açyk meýdançalar–giňişlikler, salkynlygy saklamak usullary.

Türkmenistanyň esasy şähegurluşyga täsirli landşaftlaryň ekologiýasyny häsiýetlendirmek. Klimatyň adama täsiri we ony nähili taslama düzilende berjaý etmeli, esasy görkezijiler.

Ýaşayyş töweregiň binagärlik giňişlikleri we olaryň biri-biri bilen özara seplesikleri jaý howly köçe kwartall. Binagärliiň kanunlaryny ulanyp çeperçilikde owadan we ruhy belentligi döredýän bitewi ýaşayyş töweregi döretmekkk–esasy maksat.

Ýaşayyş jaýlaryň tipleri we şolara göräde özbaşdak, ähmiýetli ýaşayyş töweregi guramak. Gurak ýurtlarda sähherçelriň, ýaşayyş jaý gurmak, şäheriň, ýaşayyş töweregiň, ýaşayyş jaýlaryň mikroklimatyny gowlamakda edilýän işleriň we taslamalaryň nusgalaryny, enjamlaryny talyplara görkezmek.

5. Binagärlikde ýerli ugurlar

1.Musulman binagärliگی

Binagärlikde Aga hanyň baýragy 1977-nji ýylda jenap Aga han tarapyndan esaslandyryldy. Aga hanyň gaznasynyň gorynyň ösüş meýilnamasy medeni işler bilen ylalaşylan, bu ýerde 1400 ýyllyk taryha we Yslam medeniýetine, musulman binagärligine şeýle-de hökman we medeniýet baştutanlaryň arasyndaky aragatnaşyga uly üns berilýär.

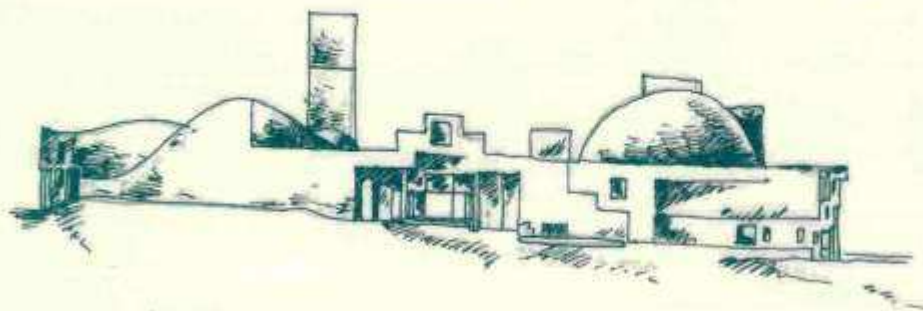
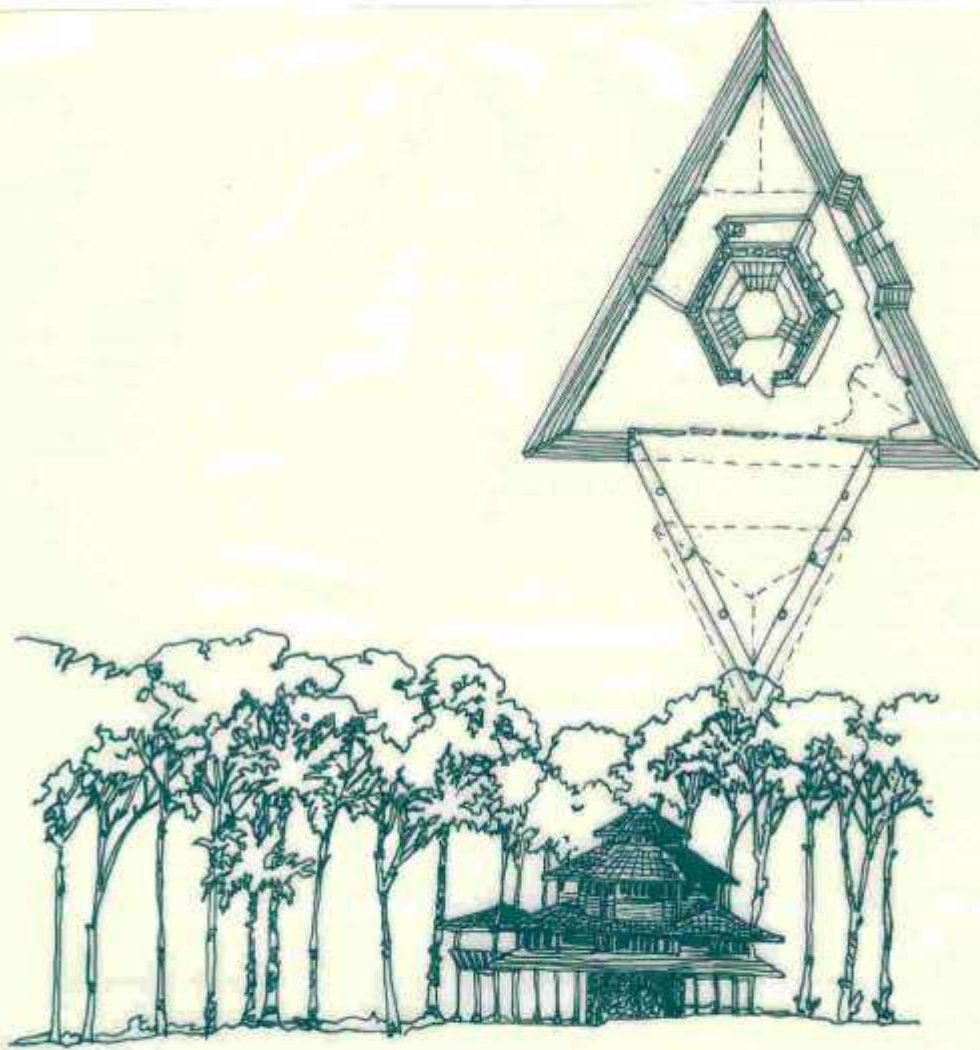
Aga hanyň iki sany esasy maksatnama herehet edýär. Bilim we medeniýet maksatnamasy we taryhy şäherleri dikeltmekligiň maksatnamasy.

Maksatnama birnäçe ybadathanalary we dini binalary, töweregindäki meýdanlary öz içine almak bilen hatarda düzetmekligi we dikeltmekligi üpjün edýär. Taslamada we binagärlikde täze funksiýalar, täze mysallar girişýär.

Maksatnamada bu döwrüň täzeçe bezegi, durmuş ýaşayyş jaýy, umumy jaýlaryň kämilleşdirilmesine seredilýär. Şol bir wagtda maksatnama taryhy we dini gurşawyň hormatyny saklaýar.

Şeýlelik bilen on ikiden hem köp ülgem täze aldylar, her çagalar üçin mekdpler, ofisler, senetçilik merkezleri işleýärler. Dikeldilen we düzeldilen ulgamlar gelip gidýänleriň ýaşajylaryna has ýokary hilli hyzmatlary etmekligi mümkinçilik berdi.

Maksatnama-häzirki zamanyň taryhynyň bar bolan düzüminiň uýgunlaşmagynyň örän gowy mysaly. Bu musulman ýurtlarynda halkyň binagärlikde dünýä ösüşini görkezýär.

Widhan Bhgawan, arh. Charlz Korrea, 1996 v.

Köne şäheri goramagyň Assasiýasy 1979-nji ýylda gurlan we dowam edýär.

Kaýrowan Tunisden 150 km we günbatar tarapdan 60 klometrlikde ýerleşýär. Ol ýedinji asyrada atly serkerde we Pigamberiň ýakyn egindeşi Ukba bin Mafi tarapyndan esaslandyrylan. IX-X asyrlarda ol Aglabidleriň paýtagty boldy.

Köne şäheri goramagyň Assasiýasy köne şäheriň binagärlik medeni we taryhy mirasyny goramak üçin 1977-nji ýylda döredildi, ýagny onuň uly ýädygärlikleri gynançly ýgdaýda bolup durýardy. Köne şäheriň gala diwarlary we Aglabidleriň suwy üçin rezerwuarlary ilkinji dikeldilen gurluşyklaryň hatarynda boldular.

Mümkin bolaýjak ýerlerde öňki maddy serişdeleri saklanyp galypdyr, we ýerli gurluşyk tehnikalary we maddy serişdeleri ulanyldy. Dikeldiş işleri Wenesiýanyň Hartyýasyna laýyklykda geçirildi. Turistlerden we beýleki gelýänlerden alynýan girdeji dikeldiş işleri üçin ulanyldy.

Has giç dikeldişe eýe boldular. Ibn Haýrun (3 gapyly metjit). Han Barroua, ybadathana sidi Abada 9 gylyçlylatyň metçidi).

Taslama dowam edýär we köne şäherde hemme köçeleri, meýdanlary we hususy jaýlary düzetmegi göz önünde tutýar.

Medeni çagalar seýilgähi

Kair Müsür

Binagär: Abdelhazlim Ibraim jemgiýeti: Abu-al Dahab etraplaryň ýaşajylary 1990-nji ýylda gutarylan.

Medeniýet seýilgähi Kairiň etrabynyň Seýit Zeýnebde 1,5 mln adam töwerekli ilaty bilen 12500,1,25 km meýdany tutýar. Seýilgähiň we onuň desgalarynyň taslamasy 1983-nji ýylda Müsüriň medeniýet ministirligi tarapyndan gurnalan taslamalaryň bäsleşiginde birinji ýeri eýeledi. Seýilgähdäki meýdançalaryň arasynda kitaphana we ussahana, çagalar muzeýi, çuwdürimler, ýerleşdirilypdir. Seýilgähiň taslamasy çylşyrymly geometriki nagyşlary ýatladýar: bu bolsa ýakynnda ýerleşýän mekdepleri çagalar geometriýany okatmak üçin ullanylýar.

Demirgazyk diwary uly bolmadyk medeni we maglumat desgalaryň hatarynda durýar we bu seýilgäh goňşy jemgyýet bilen birleşdirýär. Seýilgäh ýurtda meňzeş beýleki desgalaryň prototipi bolup biler.

Bu taslama uly giňişligi döretdi. Ýgny ol seýilgäh taryhy ähmiýetiniň bardygyna garamazdan taşlanyp gelinipdir. Netijede Kairiň şäher peýzažynda fantaziýadan we oýundan doly bilesigelji gurşaw döredi. Seýilgähiň emele gelen formulasy daş töweregindäki ýadygärlikler sebäp boldy.

Bu taslama başdan taşlanandygyna garamazdan ony ýerine ýetirmek üçin ýakyn ýakyn kwartalyň ýaşajylaryny kömege çekilmegini göz önünde tutdylar. Seýilgäh bu şäheri doly strukturasyňy işe girizmegi bilen hemme garaşylmaýan netijäni berdi. Ol gurşap alan kwartala özüniň çäginde giňetmek bilen jemgyýetiň täze duýgusyny döretdi. Ýaşajylar öz seýilgähine buýsanşy ýaly öz kwartalyna

hem buýsanyp bilerler.

Salindžeriň rezidensiýasy

Selangar Malaýziýa

Binagär: Džimmi K.S.Zim.

Müşter: Rudin we Munire Salindžer.

Gurluşykçylar işleri: Ibrahim ibn Adam 1992-nji ýylda guruldy.

Taslamanyň reswiri.

Salindžeriň jaýy Malaýziýanyň paýtagty Kuale Zumpurdan demirgazykda daş töweregi tokaýlyk bilen gurşalan ýerde ýerleşýär.

Eger-de gurluşyga seretseň, onda bu ýerdäki häzirki zaman formalar has-da Malaýziýanyň medeniýetini gaýtalaýar, şol bir wagtda buýrujylaryň yslam dinini suratlandyrýar.

Taslama ähli ekologiki prinsiplere we laýyklykga jogap berýär. Beýikliginde ýerleşmegi ýagyş möwsümi wagtynda jaýa suwyň girmegini azaltýar.

Jaý taslamada iki sany deňtaraply üçburçlygy görkezýär, ýagy uly üçburçlyk ýaşaýyş otagy eýeleýär: beýlekisi bolsa terrasa bolup durýar. Ýer bilen bir derejede çykalga kiçiräk we hajathana ýerleşdirilen. Sonura birnäçe basgançak naharhana aşhana we ýapylan otag şeýle-de terassa ýerleşdirilen birnji gata alyp barýar. Basgançak ikinji gata çenli dowam edýär. Ol ýerde ussahana we kabinet ýerleşdirilen.

Jaý ýerli malaýziýanyň agaç ussalary tarapyndan gurulan we düzülen. Üçegi gurnamak üçin suwdan we termitden izolirlenen ýokary hilli tokaý gurluşyk materiallary ulanyldy.

Salindžeriň redensiýasynda daş töweregi gurşalan we häzirki zaman durmuşy bilen birleşdirilen binagärlik däbi çuňňur ornaşdyrylan. Widhan Bhawan, Bhopal Hindistan.

Binagär: Çarlž Korre

Buýrujy: Madhýa Pradem ştatynyň häkimýeti 1996-nji ýylda gurulan.

Taslamanyň teswiri.

Windhan Bhawan–Bhopal şäheriniň golaýyndaky Arera baýyrlygyndaky Marhýa Paradeş ştatynyň Toplumyň meýilnamasy bütewilik ideýasynyň şöhlenendirýän tegelegiň içinde ýerleşdirilen. Olaryň kesişmesindäki merkezi holly atanagyň kesişmesi terbelendirýän başlangyjy döretýär.

Toplum howlynyň we geçelgäniň arasyndan geçýär. 4 sektoryň funksional ýadrosy bar. Ştatyň Assableýasynyň aşaky we ýokary palatasy mežlisiň zaly we ol ýerde uniwersal zal, kitaphana ýerleşdirilen.

Geçelgeler howlynyň perimetri boýunça ýerleşdirilen, olaryň aralygynda bolsa tertipli baglar bölünen. Diwarlar reňklenen ýa-da ýüze örtgülenen daşlardan ybarat, ýylmanak diwarlar agdyklyk edýär. Ýerli medeniýetiň we häzirki zaman we taryhy internasional başlangyjyň tebigi Sintezi döredi. Bitewilik ideýal şäher hökmünde kabul edilýär. 1990-nji ýyllarda Çarlž Korrea Hindistanyň binagärliğini

baştutan hökmünde öňe sürildi.

Burkina Faso

Ugadugu ösüşli Panafrika instituty

1984-nji ýylda gutarylan.

Taslamanyň terswiri.

Seýt Arabst, Židde .

1978-nji ýylda Panafrikanyň ösüş instituty Assosiýasyna binarlighiň üçin we Afrikanyň urbanizmi meýdanynyň taslamany we gurmaşygy tabşyrdy. Tsalama tutuşlygyna berk çyg kerpiçden ýerine ýetirilen. Kerpiç üçin gumy obýektden üç kilometr daşlykdan aldylar, sement bolsa Togadan getirdiler. Gurlyşygyň bu tehnologiýasy ýerli materiallary döredijilik potensiýalyny görkezmek maksady bilen olaryň sosial wemedeni kontekstine, şeýle-de Sahel oblastynyň klimatyna laýyklygy bar.

Topmumda jaýyň üç tarapy tapawutlanýar: dokuz sany propesorlaryň jaýy we talyplar üçin ýaşaýyş jaýlary, restopan we kitaphana ýerleşdirilen. Okuw merkezi gurluşygynyň umumy meýdany 5658 m². Gurluşykçylar we daşçylar ARAAU-de okadylar. Institutyň jaýy Afrikada gowy çig kerpiçden bolan iň haýran galdiriji döwrebap taýdan ýerine ýetirlenleriň biridir.

Binagärlik gurşawy dürli görnüşi bilen jemlenen we gümmez görnüşli döredilen, içki gapylary we werandalar klimaty ýumşadýarlar.

Saud Arabistan, Židde. Korniç metjidi.

Binagär: Abdelwaýd El Wekin, Angliýa S.Folkstoun.

Iş buýrujy: Munusipalitet ş. Židde (Muhammet Seýt Farsi hökim) 1986 ý. gurulan.

Taslamanyň terwiri.

Metjit Gyzyly deňiziň kenarynda ýerleşýär we kuwwatly görnüşi bilen deňize tarap bakyp dur. Metjit özüniň beýikligi bilen Yslam dini we medeniýetini jar edýär.

Metjidiň meýilnamasy uly bolmadyk üç sany pawilona bölünýär. Klassiki

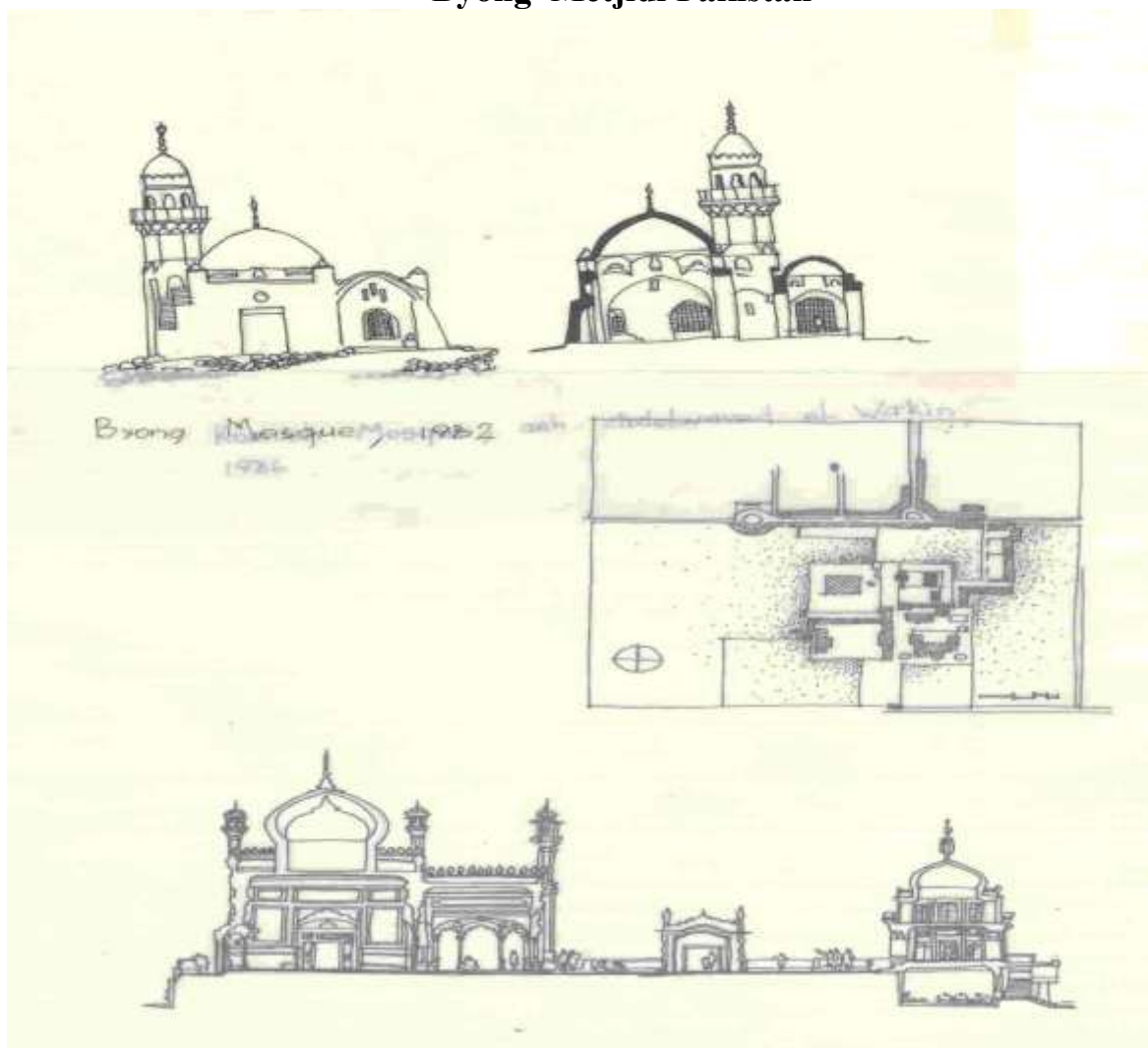
däp-dessurly yslam formasynyň ýerine döwrebap we ýönekeý çözüň gelipdir. Binagär Müsüriň metjitleriniň gurluşygynyň usulyýetinde giňişleýin barlygyny şöhlenendirýär. Şol bir wagtda-da Müsüriň beýik medeniýetiniň däp-dessurynyň ünsini özüne çekýär.

Metjidiň diwarlarynyň kerpiç gurulan we suwag edilen ýagny gümmeziň içki bölegini hasaba almazdan kerpiçleriniň daşky goýy бүрүнç bilen reklenen. Kompozisiýanyň merkezinde namaz okaýan ýer ýerleşdirilen, günorta diwaryna golettue miharab ýerleşýär.

Emin agzalarynyň aýrmagyna görä bu jaýda Formal elementlerini güýçlendirmeklige üns berilipdir hem-de olar häzirki zaman ýönekeý forma düzüjiligi bar diýlip bellediler.

Metjit beýik oblige ýagny özünde birwagtda owadanlygy we formanyň ýönekeýligini bilelikde alyp barýan batik oblige özünde bar.

Býong Metjidi Pakistan

Satyn alyjy: Rais Gape, Muhammet, Kreçi, Pakistan.

Gurluşykçylar: Pakistandan bolan senetçiler we daşçylar. 1982-nji ýylda gurulan.

Taslamanyň teswiri.

Merhul Rais Gari Muhammed uly mülkiň hojaýyny Býong metjidiniň taslamasyny 1932-nji ýylda başlady.

Býong metjidi medresäni we talyplary öz içine alýan köpsanly desgasan ybaratdyr. Metjidiň gurluşygy üçin Pakistandan we Hindistandan hünärmenler (kerpiç örüjiler we senetçiler Redžistandan suratçylar we Karaçidan grafistler) ýygnaýdy gurluşyk 50 ýyl içinde dowam etdi. Gurluşykçylar Eýranyň, Ispaniýanyň, Turkiýanyň binagärligine mahsus bolan elementleri ulandylar.

Býong metjidinde dāp-dessurly we häzirki zaman gurluşyk işleriniň hatary ulanylýar.

Gurluşykda ýerli materiallary ulanylýar (ýerli). Ýagny: pil, süňkli, reňkli çüşe onike freska aýnaly işler mramar we inkrustasiýa.

Häzirki zaman gurluşyk materiallary emeli örtgi daşy, reňkli sement önümçilik mramor we demir. Dāp-dessurly ýerli gurluşyk materiallary diňe metjidiň içki bezeginde ulanylan.

Emin agzalar bu metjide diňe bir Pakistanyň we onuň halkynyň şahsyýetyny suratlandyrylman ol halkyň namysyny, dartgynlygyny we duýgusyny görkezýär diýip bellediler.

Ulubeg adyndaky Medenimerkezi döretmek boýunça iň gowy binagärlik taslamanyň halkara konkursy

Bu konkurs Samarkand şäheriniň halk deputatlarynyň ýerine ýetiriji komiteti tarapyndan döredilen. Onuň meselesi orta aziýanyň medeniýetiniň ylymynyň nyşany hökmünde Ugulbegi şöhratlandyryan merkeziň oňat taslamany saýlamak.

Samarkand–2500 ýyllyk taryhy bolan häzirki zaman ortaaziýa şäheri. Konkurs tarapyndan teklip berilen ýer şäheriň merkezinde ýerleşýär. Meýdança gadymy we orta asyr etraby (Afrasiab) köne erap Timurit bilen baglanşykly. Gadymy we orta asyr bölegi agaç köşkdən we howluly palçyk jaýlardan durýar.

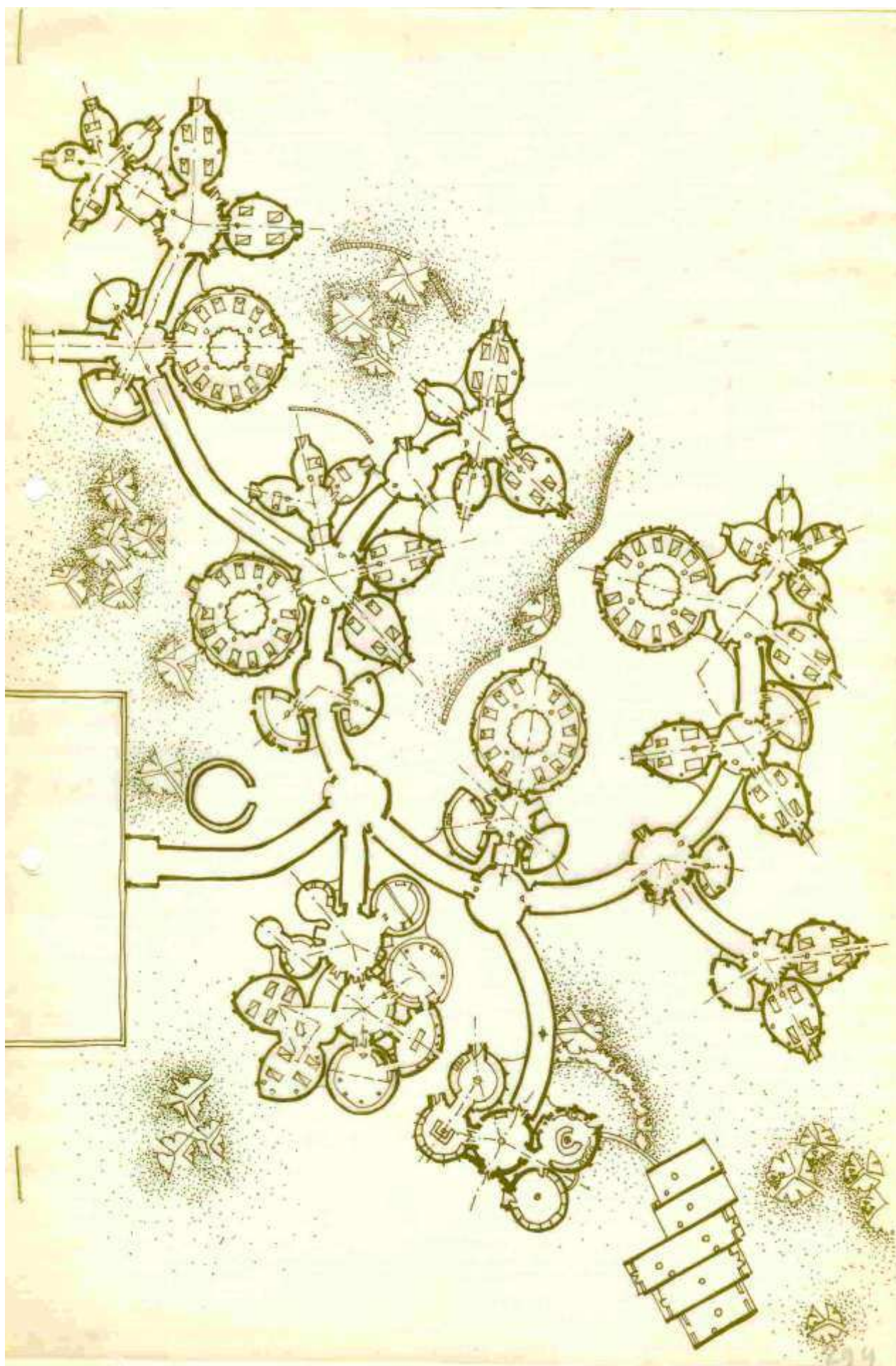
Timurit etraby bu Registan meýdanynyň töwereginde ýerleşen esasan gök gümmezli binagärliğin ajaýyp ýadygärlikleridir. Ol deňziň düýbünden 750 metr beýiklikde ýerleşýär.

Merkeziň territoriýasynda ýerleşmeli binalar: Ugulbegiň memorial poplумы göwrümi 8000-den 10 000 m³ çenli bolan muzeý, 10 000 tonly gadymy manuskriptleriň kitaphanasy, 200-250 okuwçylar üçin senetçilik mekdebi we medeni tomaşa binalary, dini dāp-dessur binalary, şeýle-de syýahatçylara hyzmat eder ýaly binalar.

Şäheri dikeltmek boýunça taslamanyň konkursyna bütin dünýäniň 685 binagäri gatnaşdylar. Olaryň içinden 5 sany ýeňijiler kesgitlendi we 8 sany höweslendiriji baýraklar berildi.

Samarkand özüniň senagat we medeni merkezleri bilen bir hatarda şu günki gün. Özbekistanyň ilkinji uly şäheriniň biri bolup durýar. Bu ýadygärlikleri konserwasiýa rekonstruksiýa etmek boýunça äpet laboratoriyā.

Bu ýerde bilim hemme ugurlary boýunça hünärmenler işleýärler: arhilogiýa, taryhçylar, filologlar, inžener –himiklar antropologlar we keramikler.

2. Binagärlik we alamat

Şwesiýanyň we Finlýandiýany neoklasisizm otuzunjy ýyllarda az täsir etdi. Ýöne uly waka tutan täsirler boldy uly neoklasisizm gurluşygy. Şwesiýanyň binagärliги boýunça neoklasisizm birinjiden bir görýäs binalarda: sazly zalda we Helsinkide (1927-1931ý.) Ýohan Zigfrid Sirez (1889-1961ý.) Kare kularow simmetriçno gurulan silindr zal görnüşde maslahat etmäne şoňa meňzeş stokgolm kitaphanasy

Asplunda açyk gyzyt granit bilen örtülen bina, öz äpetliligi guýmak pikiri göz önüne getirýä. Ol uly granitly daga göni getiriledigini meňzäp, fasad boýunça edilen, sütüne dirilen ýaly görkezilen. Neoklasisizme ýetişjek bolup, guýmak monolit warianty demirgazyk tarapdan ýetişýär. Funksional eksperimentlerden soň neoklasisizme gaýdyp gelsek, binagärçi şwed lideri Gunar Asplund, XX asyrdan binagär binalary goşgy ýaly döredýär Wera atly kapellasy Stokgolmda krematoriý Lesnoý, 1936-1940ý. Swaboý krest. Wera Nadežda.

Garaşmadyk zatlar we göni ýörelgeler bir bolup seredipdir Asplund binagärçi bilen şol kompozisiýa binagär-landşaft taýdan.

Kompleksi ak, kiçi diwar giýaklar. Uly krest asmanyň boýnunda ösýär diýen pikir edýär. Soňra pilony ýeňil, krematoriý lodžiýi açylýa, içine agaçdan krowlýa girýär. Ýerden ösüp durýan pilonlar we agaçlar birikdirilýär. Nordiçnoýe arabaglanyşykly lodžiýa, saimwoliki taýdan binagärçi element alýar, we gönikdirilýär.

Geometriýa taýdan seretsek asplundowski “dworiki” ýeňil diýip aýdyp bolmaz. Inçe oýunly geçirilýän we çykýan ýokary düşegi, burçlaryň kesilişi pilonlaryň aýrylýar, asplundowskiý modifikasiýa order ýakaýa we goşgy žiwopis ýaly, özüne alýan: (diwar, traplar, aýwanlar kapelýaly).

Birinjiden Wintesa Hausa-mejlis ofisler Uaýthalle Londonda, munisipal binalar. Gurulan kitaphana Mançester adynda (1929-1934ý.). Obýomyň ýokorsy wençayet kollonada az orderler, triž görnüşine meňzeş.

Fasad binalarda baş muniplitet Şettipde formany. Öz dogrugyna Şalaryň instituty bitaniýa binagär London ((1932 – 1934ý.) binagär Greý Uornem).

3. Binagärlik sazlaşygy

Binagärlik sazlaşygynyň esaslary we ugurlary; binagärlikde proposiýa we binagäriň hünärmen gurallary; Türkmenistanyň taryhy miraslarynyň arka-swod egri çyzgy görnüşlerini düzmek usullary.

1. Binagärlik sazlaşyklarynyň esaslary

Geçmişdäki miraslarmyzy döreden beýik hünärmenler bolup özlerinde ýörite bilimli, matematikanyň kanonlaryny, gurluşyk materiallaryň täsirliligini, konstruksiýanyň durnuklylyk taýdan işleýşini, hem-de binagärlik formalaryň owadanlyk taýdan sazlaşykly bolmalydygyny talap etmäni başarypdyrlar we iş üstünde ýerine ýetiripdirler.

Ortaasyrlar döwürde binagäriň ýokary bilimli kişi bolup jemgyýetde uly orny eýeläpdir. Müsürli binagär Hesira-Ra (“Gün taýdan bellenen”) biziň döwürimize çenli şonuň ýadygärligi (mastabasy) saklanypdyr. Başgada şuna meňzeş mysallar sezewar bolýar. Uly işleri dörediji binagärlere döwlet tarapyndan hormatlanypdyrlar we beýik atlara eýe bolupdyrlar. “Adaty knýaz, möhüri saklaýjy, zerhanyň başlygy, Amonyň öýüniň başlygy patyşanyň hemme işleriniň başlygy” diýlipdir.

Ýöne binagär birinji taýdan dörediji bolmaly, ol hökmany suratda sazlaşygyň kanonlaryny doly berjaý etmäni başarmaly, binagärlik formalarynyň geometriki taýdan gurnalşyny bilmeli hem-de olaryň ýerine ýetirmäni.

Rus alymy N.Brunow Grekleriň binagärliги barada köp ylmy-barlag işlerini geçen, şeýle netijä gelen: grekleriň klassiki binalary edil irrasional sanlar bilen esaslandyrylan, olarda esasanam. Altyn bölek kesim aragatnaşygy uly orny tutupdyr. Gyzyk çyzyk aragatnaşygy bu her bir çyzyk bölegini biri-biri bilen deň bolmadyk ikä bölünip, şeýlelikde olaryň kiçi bölegi uly bölegine garaňda, edil uly bölegi бүтінlige garaşlydygyny aňladýar. Bu proporsiýany şeýle düşündirip bolýar, ýagny $BC:AB=AB:AB+BC$.

Bu aragatnaşygyň aýratynlygy esasanam bölekleri hem-de bitewiligi biri-biri bilen proporsional derejede baglaşdyrýar. “Altyn kesim” yzygiderli hatary bitewini bölmede edil özüne meňzeş bölünmeli ideýany aňladýar, şol sanda emele gelen bölekler, biri-biriniň üstüne goşulyp başlangyçdaky bolan ulylygyň ölçeglerini görkezýär. “Altyn kesimiň” hatary soňsyz köplikleýin ulylyklaryň birek-birekleriň ölçeglerinde esas bolup, başga tarapdan bolsa, eýýam bu hatarda iki ulylygyň arasynda bolan birek-birekleýin biri-birine geçýän deňlikli ölçegler emele gelende, ýagny kiçi bölek uly bölege garaňda, edil uly bölegiň deňleşigi olaryň jemine barabardyr.

Alymlaryň subut etmegine görä sazlaşygyň kanunlary Müsüriň, Gresiýanyň we dünýäniň başga ýerlerinde hem binagärlikde ölçegleriň deňligini müsüriň

üçburçlygyň “Altyn kesim” görä irrasional gatnaşygyna, dörtburçlygyň taraplarynyň deňligine we dioganallary, ýarym dörtburçlyk we dioganallara deňdir. Çyndanam bularyň öz ýeri bolupdyr. Witruwiň aýtmagyna görä, gadymy adamlar moduly, deň ölçegliligiň bölekleýin we tutuşlaýyn ulanylypdyr, ol adamyň göwresine görä proporsionaldyr. Adamlaryň esasy maksady bu gadymy binagärligiň sazlaşygyň kanonlaryny dikeltmekdir. 1950-nji ýyllarda Fransuz binagäri A.Furanýe dny Koranyň subut etmegine “hudaý tarapyn sazlaşygyň gatnaşygyna” A.Zahidow razylaşýar, emma bu metodiki praktikada ulanylyp bolmaýar.

2.Binagärlik proporsiýasyny düzmekde binagäriň hünärmen gurallary

Binagär J.Şmelewyň matematika usully garmagynyň metodikasynda De Kora şeýle pikire gelýär: keramatly üçburçlygyň gapdallary 3:4:5, (Isida-Osiris-Gor) gurluşynyň kanunlaryna berilen. $1:2\sqrt{5}$ (kanon boýunça berlen) iki deň dioganaly üçburçlykdan ybarat. Hesira-Ranyň jaýlanan Sakara gabyrhanany barlaglaryny J.Şmelew öwrendi. Yslam binagärliginde monimental binalaryň meýilnama gurnalşy uly gyzyklanmalara eýedir, bu ýerini ýetirlen işler Issam-el-Seýd (1976ý.) binagär tarapynda “Yslam medeniýetinde geometriýanyň konsepsiýasy” atly kitapda çap edilen. Esasanam dörtburçlyk tor üsti bilen guralan merkezi gurnalşy üstünlikli bolan, ýagny olara (Kasr-al Karona, VII asyrdan Iordanoýada Olşafa Siriýada; al-Dawla mawzoleý Agrdaş degişli.

Degişli ýanyndaky Ukadyr (775ý.) we Bibi-Hanym metjidi (1398-1404ý.ý) degişli. Dörtburçlygyň içinde dörtburçly metjit ýerleşen ýarsyny howly eýeleýär. Bagdatly Issam-el-Seýidiň we Ankaraly Aýs-Parmanlyň teoretiki meýilnamalar esasynda, müsüriň Osiris üçburçlygyň 3,4,5 taraplary diňe deň burç üçin guralan däl. olaryň taraplarynyň jemi $3+4+5=12$ müsüriň ölçeg sistemasynyň açarydyr. Ýazyjylaryň habar bermegine görä, müsürliler 1-e deň bolan drod ulanylypdyr. $1, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}, \frac{1}{8}$, hem-de bir bilen drob sanlarynyň tapawudyny $-1-\frac{1}{4}=\frac{3}{4}; 1-\frac{1}{5}=\frac{4}{5}$.

Düzüşden çykan $\frac{2}{3}$ drob, şu gatnaşygy berýär $\frac{8}{12}$, nirede sekiz san bu gipotenuzanyň we jemi katetiň gysga sany $(5+3)$ deň, ýa-da üçburçlygyň ACD tarapyň bölegi $AB+EC=5+3$, uzynlygy “Altyn gatnaşyga” deň. 8 san müsürliler üçin esasy bolupdyr, sebäbi ol Keramatly proporsiýasyny almany başardypdyr we 2,3,5,8 sanlar belli bolan Fibonaççi san tertibe girizilen bu gatnaşyklar $AC:AB=AB:BC$ ýa-da $8:5=5:3$ (“altyn bölegi”) ýönekeý sanlar bilen bütün sanlaryň we rasional sanlaryň arasynda min tapawutly.

Awtoryň binagärlik formalary gurnamak üçin ulanylýan “Altyn kesim” Keramatly proporsiýalar müsürlilere gadymy şalyk döwründen belli. P.Zahidowyň bellemegine görä gündogar we günbatar binagärliginiň proporsiýasy we “gadymy binagärliги seljerme açary-sazlaşyk kononydyr”. Onuň pikirine görä bu guralyň esasynda dörtburçlyklaryň dinamika setkasynda ýerleşen. Biziň barlaglarymyzyň esasynda ýokardaky suratlanan gurnalşyň müsür üçburçlugyň proporsiýasy “Altyn bölek” deň. Taraplary deň dörtburçlyk we onuň dioganaly bütün geometriki

sistemany emele getirýär we hemme ölçegler bütin sanlara eýedir.

Gurnamalaryň esasynda irrasional sanlar ýönekeý sanlar bilen kesgitlenýär. Elbetde matematikada gudrat ýok. Bular ýaly ideýal gabat gelmegi masşabyň kiçiligindedir. Görelin hakykatdan nähilli gatnaşyklar bolupdyr. Berlen sanlary metrda diýip alalyň şonda uly AO bölek 5m ybarat, $AB=3m$ kiçi bölek. Hasaplara görä “Altyn bölek” bu ulylyklar $8x0,618=4x944$ (5 deregine) we $8x0,382=3.057$ (3derek). Gadymky gurluşyk tehnikasynda bu kiçijik ulylykdyr, uly üns hem berilmändir. Göniburçlyk DEFA müsürlerden gaýdýar, gapdallary 4:5 gatnaşykly.

Bular ýaly proporsional gatnaşygy esasanam müsürde, Gresiyada, Gadymy Rusda, Orta Aziýada duş gelýär. Göniburçlygy DEFA ugry tarapyndan ikä bölünende iki göniburçlyk emele gelip (DEED we DEFA) olaryň taraplarynyň özara gatnaşygy şundan ybarat: 2,5:4, edil 5:8 geňliginde. Suratda görnüşli ýaly, göniburçlyk 4:5 iki göniburçlyklar bilen ybarat bolup özara, “altyn kesimli” derejede bolýarlar–5:8 DRKA inedördül äňedeliň. Onuň taraplary müsüriň üçburçlygynyň gipotenuzada gurnalýar (5bölek).

A nokatdan AR radiusda aýlawy geçereliň, tä L nokatdan kesişýänçä. Emele gelen üçburçluk DNLA inedördüliň gapdal ölçögünde we onuň dioganalynda gurlan. Bu shemada özara ölçeglik edil 5:7 sanlar görkezýär. Onuň irrasional ulylykdan tapawudyny bilmek üçin şeýle hasabyny geçirmeli: her bir 1m. 1,sm. Onuň hakyky ulylygynyň ulanylýandygyny kesgitleýär.

Gadymy binagärlik formalaryň gurnalyşy elmydama diýen ýaly simmetriýa esasynda bolupdyr. Görkezilen shemada aňsatlyk üçin çyzgyda goşmaça iş geçirildi, ýagny çyzgynyň çep tarap gurnamasyny merkezi okyň LA sag tarapyna geçirdik. Şonda dinamiki inedördülilerniň ulgamy emele gelýär.

Tegelegiň diametriniň özara gatnaşygy 10:14 ýa-da 5:7 barabardyr. Mümkün bu proporsiýa merkezleşdirilen meýilnamaly binalaryň gurnalyşy bilen baglanşyklydyr, ýagny diwaryň galyňlygynyň ulylygy günleriň aşagyndaky inedördül bilen jebislenişiniň aragatnaşyklaryny subut edýär-edil 1:5.

Içki diametri içinde çekilen tegelegiň 10 deň bölege bölünýär, Witruwiniň ýaryşyna görä “iň bir kämilleşdirilen san gadymy adalar 10-ny hasaplapdyrlar, sebäbi ol san elin 10 barmagy bilen kesgitlenýär”.

Tegelegiň (5bölek) müsüriň üçburçlygynyň gipotenuzasy bilen emele gelýär, ol hemme formany gurmaga açar diýilýär. Öwürlen AB gipotenuzanyň we katetiň tarapy uly BD kateta deň ol hem 8 bölege bölnene. Mežhur Dorifora Polikletiň heýkeli adamyň syratynyň gurnalyşy boýunça ilkinji grek kanonlara ol hem “altyn birek” bilen özara baglanşykly. Şol wagtda hem Witruwiň bellemegine bu heýkel grek kanonlaryna görä 8 bölege bölünen. Witruwiň pikirine görä greklerde kämillik bolup adam bolupdyr. Eger tebigat adamyň syratyny şular ýaly gurnanda onda adamyň syratyna laýyk proporsionaldyr, ýonuň üçinem gadymy adamlar gurulan binanyň aýratyn bölekleri binanyň tutuş göwrümüne özara proporsionaldyr.

Aýratyn estetikasy kategoriýaly kanon biziň eýýamymyzdan öň 5-nji asyrdan Poliklet heýkelinde döredi. Takmynan “kanon” termini gadymy grek “kanna” sözünden gelen ol hem merile hyzmat eden taýakdan döräpdir. N.Pomeransewiň gadymy grek plastika medeniýetinde proporsiýalaryň sistemasyny öwrenende,

kanon barada şular ýaly pikir bolýar, ýagny berk gurnalan sistemada we kompozisiýanyň her böleginiň özara arabaglanşygyndadyr. L.Rempeliň ýazmagyna görä “kanon” barada düşünje biziň günlerimizde 2 sany manyny berýär: kanon edil nusga hökmünde ullanylar ýaly we kanon eýsem görümi berkitmek hem-de formany gurmak usuly.

Bu guralyň esasynda ýönekeý geometriki usuly bilen binagärlik formalarynyň grek bolan proporsional özara gatnaşyklylygy döredip bolar, ýagny “altyn bölegi” propordiany. Inedördüliň gapdallarynyň özara bolan ölçegleri we onuň diognaly ýönekeý san boýunça aragatnaşyklylygyny 2:3, 3:5, 4:5, 5:7, 5:8, 7:10.

3. Türkmenistanyň taryhy miraslarynyň arka-swod egri çyzgy görnüşleriniň düzmek usullary (IX-XV a.a.)

Dik formalary arkalaryň we sferekoniki gümbezleriň görnüşleri köp asyrlar içinde Gündogaryň we Merkezi Aziýa ýurtlaryň binagärliginiň stil taýdan häsiýetlemesini kesgitlediler.

Ellipsiň aýlaw ini dik görnüşli arka-swod konstruksiýalarynda ullanylanda: aramgähleriň arkalaryny gurnamakda iki merkez esasly radiuslar ullanylypdyr, ýagny: gümmez üçin $7/12$ geriminiň uzynlygyny we girelge arkalarynda bolsa $2/3$ geriminiň uzynlygyny.

Merwäki Soltan Sanjaryň aramgähinde dik görnüşli arka birinji gezek gurluşyk tejribesinde ullanylypdyr. Bu dik formany arka iki biri-biri bilen kesişýän ellipsiň bölekleri esasynda gurulypdyr, ýagny: $a=9$, $b=6$, $c=3\sqrt{5}$ egerde arkanyň geriminiň uzynlygy $L=4$.

Arkanyň germi 10 bölege bölünipdir. Ellipsiň fokusyny ýerini (C) geometriki usul bilen kesgitlenipdir.

Dörtburçlugyň we sekizburçlugyň arkalarynyň aýlawynyň gurnalyşy biri-biri bilen deň ýöne olar proporsiýalary esasynda tapawutlanýar: dörtburçlugyň arkasynyň pessejik, sekizburçlylygyňky bolsa dikiräk. Bu tapawutlylyk ýa-da arkanyň gerimi ulaldylyp, ýa-da ony kiçeldilip uly ýarym okyna görä. Bu usuly soň binagärler öz döredijilik işlerinde giňişleýin ullanylypdyrlar.

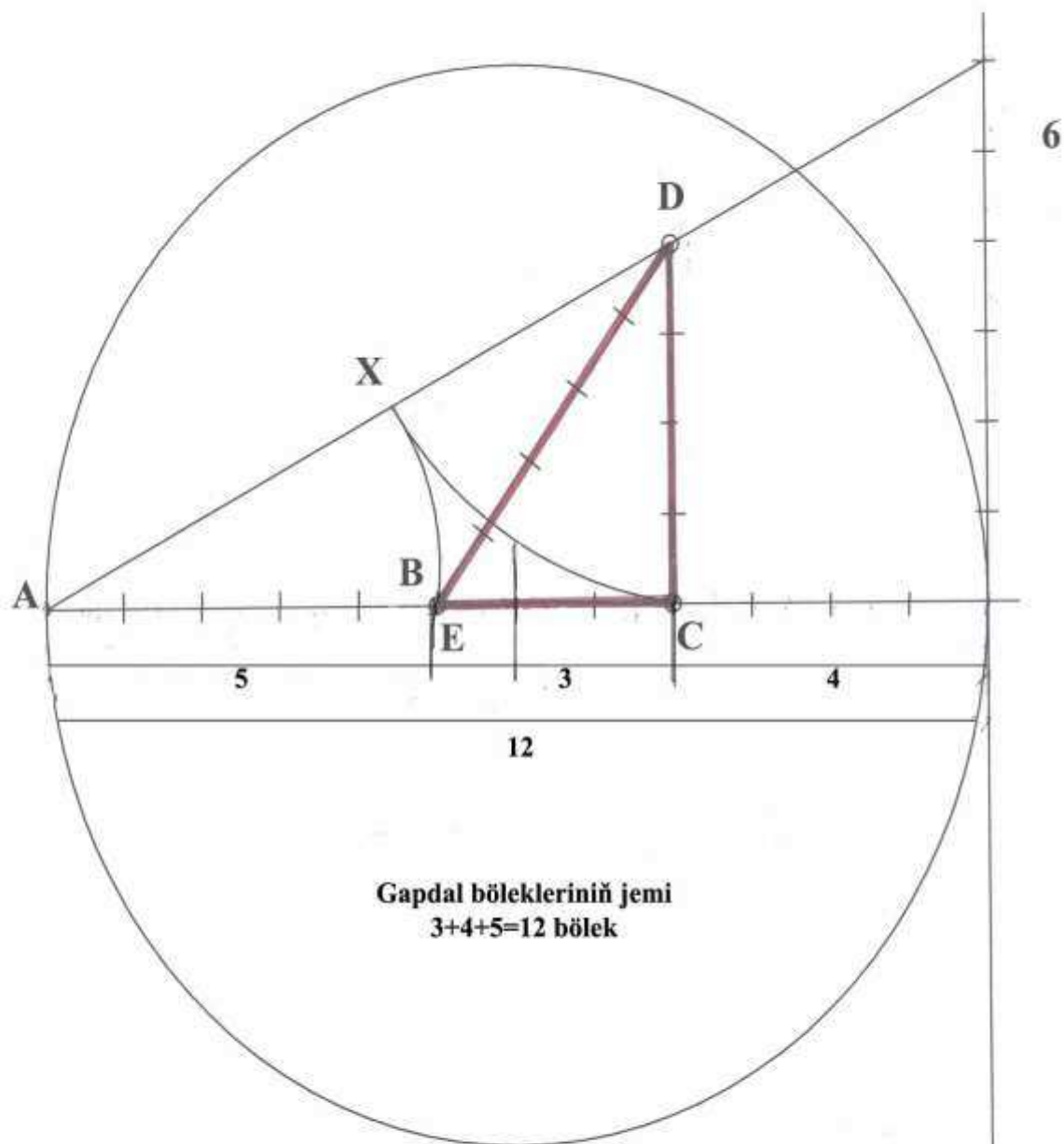
Köneürgençdäki Tekeşiň aramgähinde-de bu usul ullanylypdyr. Girelge portalyň arkasynda we içki sekizburçlygyň hem arkasynda aşakdaky ýaly ulylyklar arkaly:

$A=3$, $b=2$ egerde geriminiň ulylygy $L=4$ barabar bolanda.

Köneürgençdäki Najimeddin Kubranyň aramgähliginde: $a=7$, $b=5$, $c=1$.

Köneürgençdäki Törebeg hanym aramgähi $a=5$, $b=3$, $L=6$.

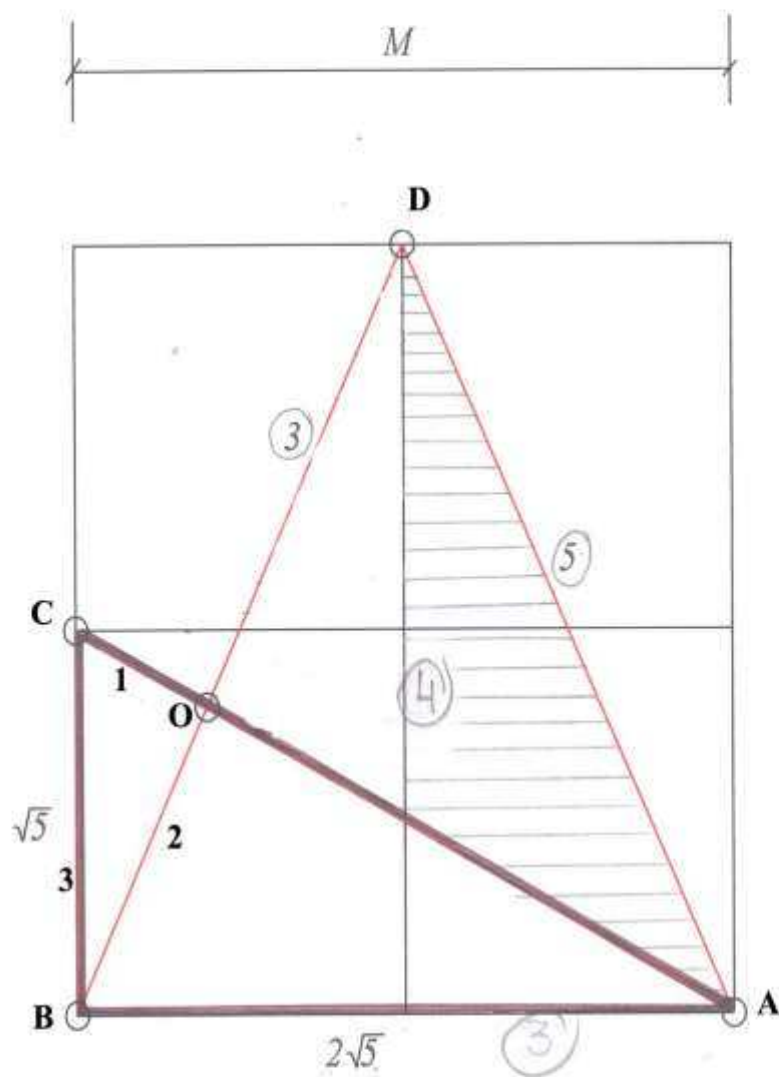
Bu binalaryň gurnalyşyny aşakdaky suratlarda görkezilen.

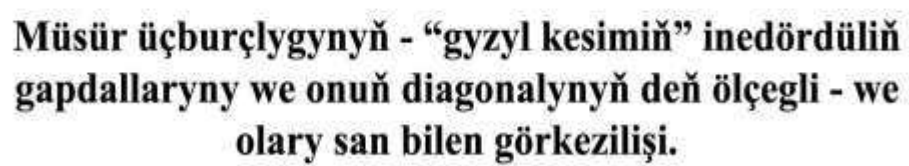
Gapdal bölekleriniň jemi
 $3+4+5=12$ bölek

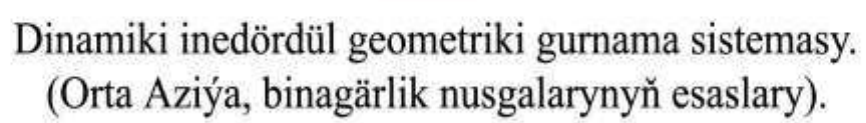
Müsüriň üçburçlygynyň gurnalyşy shemasy.
 Taraplaryň özara gatnaşyklary 3:4:5.
 Taraplaryň jemi $3+4+5=12$.

Müsürin üçburçlygy

(Isida - Osiris - Gor) üçburçlyk shemalary.
Taraplaryň özara gatnaşyklary 3:4:5.

4. XX asyryr başynda Türkmeniatanyň binagärliги

Türkmenistanyň çäklerinde bu boşluk medeniýetde we maddy önümçilikde göre görnüp duran aýratyn bir öňegidişlik bolman has ýarym asyr edipdir.

Şäherleriň ornuny oturymly ýaşaýşyň irki orta asyr döwründen belli bolan ýaşaýyş jaýlaryň köşk-gala şekilinde aýry-aýrylykda ýerleşmek görnüşi tutupdyr. Ilatyň ýaşaýyp durmuşynda iki hojalygy birleşen-ekarançylygyň bilen agaşýan görnüşi agdyklyk edipdir. Adatça, obalar ownuk bolup, çöle golaý ýerde, dag çeşmeleleriniň aýagynda, dag etek zolagynda ýerleşipdir. Sebäp jülgesinde güçli berkidilen iri howlular, mümkingadar çöle golaý ýerde ýerleşipdir.

Howp abananda çölüň içinden gaçypatalga tapmak üçin şeýle edilipdir. Ine, şunuň üçinem, çöl türkmenler üçin iň howpsyz giňişlik, yzarlaýjylardan tebigy gaçypatalga bolup hyzmat edipdir. Çäge çöllügi garagum bilen gönşy döwletleriň (kanunlyklaryň) arasynda ýerleşen, bol hasylly, tebigy ykdysady ýagdaýlar babatda oňaly çäkler türkmen taýpalarynyň oturymly ornaşan gyraçetli ýerleri (zolaklary) bolupdyr.

Köplenç, tebigy karkas (tebigy karkas konstruktiv geografiýada kabul edilen häzirki zaman adalgasy). Gündogarda –Amyderýa, günbatarda –köpetdag dag ulgamy, günbatarda-Hazar deňzi we demirgazykda-Manguşlak baýyrylygy (düzgüli) türkmen taýpalarynyň ornaşan çäkleriniň serhedi bolup hyzmat edipdir. Obalaryň ownuk bolmagy ilatyň sanynyň azlygy we otrumly ilatyň birek-birekden hojalygyň, binagärçiliginiň we gurluşyk sungatynyň ösüşini dowam etdirmek üçin taryhy taýdan oňaysyz ýagdaýy döredipdir.

Diňe XIX asyryň ahyrky çäryeginde, taryhy çeşmelerde Zakaspi oblasti diýilip atlandyrylan ýerleri orsiýet basyp alandan soňra, binagärçilikde (mesemälim) galdyrlan gurluşyk işiniň täze, ýuwaş-ýuwadan ýokary görterilmesi başlanypdyr.

Ol wagt Türkmenistan eýýäm orsýet imperiýasynyň düzümindedi, dolandyryş -çäk babatda Zakaspi oblastyndan, Merw, Tejen eýerlerinden we Etek pristawlygyndan durýardy.

Aşgabat Zakaspi oblastynyň dolandyryş merkezine iri halkara sowda merkezine we demirýol çatrygyna öwrüldi.

Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji gezek demirýol gurlup başlandy. 1880-nji ýyllarda demirýol Krasnowodskdan Aşgabada, soňra Buhara çenli baryp ýetdi. Gadymy döwürlerde bolşy ýaly demir ýoluň boýunda täze göçüp gelen ilatyň obalarynyň giň zolagy döredi. Obalar gadymdan dāp bolan ulgam boýunça demir ýoluň mümkinçiliklerini, tebigy ulanmagyň ölkäniň halk hojalygynyň ösmegine itergi berýän senagat tärleriniň we taýarlarynyň ornaşdyrylmagynyň tizleşdirilmeginiň esasynda döredi. Mal hojalygyny ulanyş hereketi edýän düzümi abatlaýyş bilen baglanşykly, ýoluň köp ilatly nokatlar ugrukdy. Aýratyn möhüm merkezi nokatlarynda baş meýilnamasy.

Öňünden düzülen täze görnüşli şäherler ýüze çykdy. Netijesinde, 1886-nji ýylda Krasnowodsk, 1881-nji ýylda Aşgabat, 1884-nji ýylda Merw we 1886-nji ýylda Çarjew şäheriniň düýbi tutuldy. Sanalan şäherleriň we beýleki şäherleriň

meýilnamasy, esasan, göniburçly uzyngiderli gurulan. Şäherleriň oba hojalyk çig mallaryny ilkinji gaýtadan işleýän ownuk senagat kärhanalary, demirýol ussahanalary we wagon abatlaýyş zawody guruldy.

Şäherleriň binagärçiliginde dürli maksatlar üçin niýetlenen ymaratlaryň dürli görnüşleri ýüze çykýar. Gurluşyna laýyklykda dabaraly ýörişler, türgençilik üçin niýetlenen merkeziniň zolaklary ýaşaýyş jaý we önümçilik mähelleleri, demir ýol menzili, kerwansaraýly bazar meýdançalary, mekdepler we dini ymaratlar ýüze çykýar. Şäherleriň obalaryň we esasy jaýlaryň ymaratlarynyň meýilnamalary ýerli gurluşyk serişdelerini, XIX asyryň ahyrynda bolsa gurluşyk agaçlarynyň, demir aýna, demir gurluşlary we beýlekileri ulanmak bilen, ors binagärleri we inženerleri tarapyndan işlenip taýýarlanypdyr.

W.I.Pilýawskiý Türkmenistanyň XIX asyryň ahyryndaky XX asyryň başyndaky binagärçiligini häsiýetlendirip, baknalyk binagärçiliginiň esasy usulyň “kerpiç” stili diýilip jaýyň alyň tarapyndan açyk kerpiç örmek usulydygyny ýazýar. Bu usul ähli uly ymaratlaryň azda-kände binagärçilik taýdan meňzeşligini şertlendirýär. Şeýle çeperçilik täri öz görnüşi boýunça belli bir derejede, XI-XII asyrlaryň kerpiç binagärçiliginiň–Türkmenistanyň musulman jaý gurluşygynyň gülläp ösen döwrüniň döpleri bilen utgaşýar. Gurluşy boýunça demir ýol menzilleriniň, dolandyryş, jemgiýetçilik, raýat we ýaşaýyş jaýlaryň binagärçiliginiň meňzeşligi, birligi döredilipdir. Otaglar, gadymy Merwiň Seljuklar döwrüniň dolandyryş jaýlaryna we köşk ymaratlaryna meňzedilip, giň we beýik edilip gurulypdyr.

Şäherleriň meýilnamalaşdyrylýşynda stansion baglar görnüşinde bag-seýilgäh sungaty giňden ulanylypdyr. Şäherlerde giň jemgiýetçilik baglary we seýilgähleri, suwanyş ulgamy bilen utgaşyp gidýän howdanlar, suw çüwdirimleri we suwa düşülýän ýerler bolupdyr. Agaçlaryň we gyrymsy tokaýlaryň döp bolan tohumlary bilen bilelikde, zolagyň ýerli şertlerine uýgynlaşdyrylan ösümlikleriň täze görnüşleri (glendiçiýa, aýlantus, akasiýa, sofora we ş.m.) seçilip alynypdyr. Şäherleriň keşbine rus tejribesi tarapyndan täzeden işlenen ýewropa jaý gutluşyk döpleri we Günorta Türkmenistanyň musulman binagärçiligi zamanasyndan aslyny alyp gaýdýan ýerli şäher gurluşyk medeniýeti goşulyp gidipdir. Şeýle seretseň, XIX asyrynyň ahyryndaky XX asyryň başyndaky şäherleriň gurluşynda we binagärçilik–çeperçilik keşbinde ýewropa şäher gurluşyk medeniýeti bilen Günorta Türkmenistanyň musulman binagärçiliginiň arasynda nähili umumylyk barada. Umuman, soragyň şeýle goýulmagy kanunalaýykmyka?

Jogap örän çylşyrymly ýa-da subutnama talap etmeýän zatlar ýaly ýönekeý bolup biler. Meşhur fransuz binagärçilik taryhçysy O. Şuazi (1939ý) musulman binagärçiliginiň ýaýraýşyny (Merwiň Soltangala Seljuk Ysphyhananyň Sanjar şäheriniň medeniýeti) mawritan binagärçiliginiň üsti bilen Günorta Ispaniýa (Kordowa şäheri–orta asyr Halyflygynyň paýtagty), XVIII asyrlarda Fransiýanyň şäherleriniň yzygider gurluşynyň we bagseýigähi sungatynyň emele gelmegine täsirini beýan edýär. Ors binagärçiliginde inkär edip bolmajak otelleriň biri belli fransuz binagärçiliginiň–şäherguruýlarynyň Sankt–Peterburg şäheriniň, onuň şäher etek baglarynyň we seýilgähleriniň, taslamasyna we gurluşyna işjeň

gatnaşmagydyr. Şeýle-de, öz nobatynda XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda dörän şäherleriň taslamasynyň we gurluşynyň ählisine diýen ýaly rus binagärleriniň we inženerleriniň gatnaşmagy. Diýmek, bu şäher gurluşyk döpleriniň baýlaşyp, giň tejribede işlenip, asly mekanyna gaýdyp gelmesidir, asyl döplerde köne bilen täzäniň birleşmesidir. Ýöne olaryň arasynda azajyk tapawut bar. Bu asyl şäher gurluşyk medeniýetiniň hanabaçylaryň içinde, mähriban toprakda daşary ýurt medeniýeti hökmünde kabul edlýän “täze medeniýet” bilen gabatlaşýança hiç kime gerekmejek derejede ýatmagydyr. Hakykatda, bu öndebaryjy ösüş ýoluny geçen, köp gerek synaglary başdan geçiren Günorta Türkmenistanyň asyl şäher gurluşyk medeniýetidir. Şäherler Ýewropa şäher gurluşyk medeniýetiniň tärleri boýunça: meýilnamasy yzygiderli, giň şäher meýdanly, giň göni köçeli, jaýlar köçä bakdyrylyp gurlupdyr.

Jaýlar köçeleriň gyzyly çyzygy ýa-da gurluşygy kadalaşdyryjy çyzyklary boýunça gurlupdyr. Şonuň bilen bir wagta bu tärleriň ýaşayyş jaý gurşawynyň ýerli, döp bolşy ussalary boýunça takyklyny, üsti ýetirilipdir. Ol döpler ýaşayyş jaýda açyk agaç ekilen howlulary döretmekdir, mellek ýerlerini germemekdir. Açyk ýap ulgamynyň bolmagydyr, gezelenç baglarydynç alyş ýerleri görnüşinde her bir jemgyýetçilik we dolandyryş jaýynda baglaryň döredilmegidir.

Binagärçilikde ýerli binagärçiligiň gadymdan gelýän döpleriniň görnüşleri gümmezekli äpişge şekillerini ullanmak, ýap galareýalary, köplenç, minara görnüşindäki diňjagazlar jaýyň depesiniň guralaryny diş-diş sütünbaşly etmek giňden ulanylypdyr. Jaýlaryň alyn jarlary kerpiçden gurlan jaýlaryň binagärçiligine mahsus bolan binagärçilik nagyşlary bilen bezelipdir.

Murgap derýasy we Murgap jülgesi gadymy döwürlerden bäri geçmişde köp hökümdarlaryň suwaryň, özleşdiriş bilen meşgullanýan künjegi bolupdyr. Bol hasylly jülge, bol suwly derýa orsýet şadowleri üçinem juda özüne çekip ýer bolupdyr. Orsýet suwarlyşyny gowlandyrmak üçin, XX asyryň başynda Ýolöten, Soltanbent we Hindiguş bentlerini gurdy.

Türkmenistanyň şäher gurluşygynda ilkinji gezek çäkleri iri toplumlaýyn özleşdirmek amala aşyrypdyr. Orsýetiň patyşasynyň meýdany 91,16 ga bolan (80 müň, awgust, 1887 ýyl) mülkini suwlulandyrmak üçin Murgap şamülkini gurmak bilen birlikde, Murgap derýasynda Soltanbent we gidroelektrik menzili (1890 ý.) gurlupdyr. Gidroelektrik menzili köşgi we hyzmat edýänleriň ýaşayan obasyny tok bilen üpjün edipdir. Munuň üçin, taryhy medeni gymmatlyklary bolan täsir görnüşde demir sütünlerde ýörite tok geçiriji hatar gurlupdyr.

Indi yüz ýyldyr, olar Baýramalynyň böwrek bejeriş, sagaldyş şypahanasy tok bilen üpjün edip, saz işläp durlar. XX-XX asyrlaryň başynda Türkmenistanyň binagärçiligi senagat binagärçiliginiň döremegi, giň ok boýunça günbatardan (Krasnowodsk) gündogara (Çärjew) Günorta Türkmenistanyň işinden geçýän demir ýol gurluşygy, täze şäherleriň, menzilik obalaryň döremegi we döp bolan bag-seýilgäh sungatynyň ösmegi bilen alamatlanýar.

Şäher gurluşygy Türkmenistanyň çäklerinde urug-taýpa alamatlary boýunça ilatyň ornaşmagyna şert döreden göçüş ýagdaý XIX asyryň ahyrynda şäherleriň we

oturymla ýerleriň ösmegine itergi berdi. XVII-XVIII asyrlar durnuksyz döwür bolup, türkmen taýpalaryň aglabasy, ýarymçarwa durmuşynda ýaşap syýasy we ykdysady babatda öz aralarynda ýeterlik aragatnaşygy saklap bilmek bolsalar, on dokuzynjy ýüzylyk doganyň türkmen taýpalarynyň birleşen, türkmen halkynyň jebisleşen asyry boldy.

Obalar Günorta Türkmenistanda in gadymy ekerançylyk ýerleriň çäklerinde, obalaryň-depeleriň golaýynda suwaryň çeşmelerine bagly bolan täze obalar ýüze çykýar. Oturymly ýaşayşyň esasy görnüşi ýere, suwa eýelik edýän bitewi oba urugy görnüşinde bolan oba bolupdyr. Her oba onlarça ýüzlerçe maşgalalar düzülipdir. Maşgalabaşy mellegiň-mülkiň eýesi bplupdyr. Hojalygyň çarwa görnüşi ýuwaş-ýuwaşdan öz oruny holalygyň oturymly ýaşayş ulgamynyň özboluşly merkezine öwürlipdir. Onuň töwereginde wagtlaýyn ýaşayş ýerleri-Garagumda ýazky, daglarda-tomusy mekanlar emele gelipdir.

Her bir obanyň ilki başky özeni bolup şekilli gala boýunça hyzmat edipdir. Adatça, galanyň dag çeşmeleri suwy bilen suwlandyrýar, we suw bilen üpjün eder ýaly ýerde gurupdyrlar. Galanyň daş töwereginde baglar we suwlarymly ýerler bolupdyr. XIX asyryň ahyrky çärgesinde demir ýol gurlandan soňra oturymly ýaşayş durnukly häsiýete eýe boldy, ýuwaş-ýuwaşdan obalarda ekerançylyk, ýeri halk senedi ösüp başlaýar. Däp boýunça jaýlaryň zynjyrjygy has belent ýerlere gidipdirler.

Ýöne olar hökmany suratda derýanyň akymynyň ugrynda gurlupdyr. Derýajyklaryň has belent, depelere direýän ýerlerde, keseligine uzalyp gidýän beýik gum seňneri görnüşinde suw degirmeni gurlupdyrlar. Suw ondan daş geçirip boýunça aşak akyppdyr, kiçijik turbinany aýlapdyr. Ýaplar boýunça ýörite artykmaç suwlar akdyrylýan ýerlerde belent agaçlary, esasan, ösýän kümüş söw söwüdi oturdypdyrlar. XIX-XX asyrlaryň sepgidinde oba binagärçilikli tekiz üçekli terki dünýäleriň jaýlaryna meňzeş jaýlaryň owadan gür baglak bilen utgaşmasy bolupdyr. Kiçijik äpişgeleri bolan ýüzi gür bag için gelşikli bolup görnүpdir.

Tut agaçlarynyň ýorunja atyzlarynyň, baglaryň dürli reňkli öwüşgünler we bakjalary meýdanlar galany obany tutuşlygyna gurşap alypdyr. Bu zatlaryň bary degirmeniň özboluşly binagärçiligi bilen utgaşyp tamamlanypdyr. Dag ulgamlary için, toprak agaçlar bilen bilelikde gum seňneleriniň al-ýaşyl öwüsýän görnüşi owadan bolup görnүpdir.

Agaçda, demir ýol menzilleriniň bol suwly derýajyklary bolan obalarda gurupdyrlar. Menzil ymaratlary we demirýolçylar için täze ýaşayş jaýlary obadan az-kem açyk ýerde, ýöne oba bilen goňşyçylykda ýerleşipdirler. Menzil obajygynyň yzygider meýilnamasy we işçileriň janly durmuşy asty oturymly ilat için özüne çekip bolupdyr. Netijede demir ýol boýunça obalaryň iki görnüşi дәp bolşy ýaly, ýaplaryň boýunda akymyň gidýän gurluşly oba we demir ýol menziliinde goňşyçylykda ykjamja obalar dörәpdir. Şol ýerde obanyň merkezi emele gelipdir. Merkeziň esasy ýerleri menziliň jaýy, menziliň ýanyndaky meýdan we geçýän otlularyň ýolagçylaryna we ýaşajylara hyzmat edýän bazar bolupdyr. Menziliň jaýyny we menziliň ýanyndaky ymaratlary bişen kerpiçden gurupdyrlar,

olaryň alyn tarapyny bezemekda döp bolan ýerli jaý gurluşyk tärleri-sepişikleri nagyşlama, kerpiçleri jübütleyin örme, binagärçilik inçelikleri we arkalary, oýuklary diwar üstün gyraýyklan, ýylmanan kerpiçler bilen bezemek tärleri we başga-da köp usullar ullanylypdyr. Menziliň ýanynda ýerli agaçlardan uzalyp gidýän bag, suw çüwdürimleri we kiçijik howuz bolupdyr. Olarda Türkmenistanyň orta asyr binagärçiliginiň bag-seýilgäh sungatynyň alamatlaryny görmek mümkin .

Aşgabat şäheriniň düýbini, rus goşuny tarapyndan Aşgabat obasy bolup almandan soňra, 1881-nji ýylda tutulypdyr. Ady agzalan obanyň gündogar çetinde harby berkitmek we Zakaspi oblastynyň merkezi bolmaga niýetlenen şäher ýüze çykypdyr.

Gadymy gala-depe şäheriň ilkinji başlangyjy–özeni bolup hyzmat edipdir. Galanyň günortasy-gala bilen täze şäheriň arasynda ýerleşen giň ýalazy meýdan güýçli berkidilen harby berkitmä we dabaraly harby ýörüşe, turgenleşikler geçiriýän ýere öwürüldi. Kiçi harby galadan gündogarda Zakaspi oblastynyň başlygynyň yzygider meýilnamasy bag bilen gurşalan (häzir W.I.Lenin adyndaky seýil bagy) jaýy ýerleşipdir. Merkeziň esasy gurluşyklarynyň özara ýerleşiş şäher gurluşygyny ösdürmäge mümkinçilik beripdir.

Dabaraky harby ýöriş meýdançasyny-galanyň önündäki ägirt uly açyk meýdança ýuwaş-ýuwaşdan şäheriň esasy (häzir Bitaraplyk meýdançasyny) meýdançasyna öwürüldi. Bu meýdançadan galanyň merkezi bilen radial-şöhle ulgamyny emele getirip günorta we günbatar aýlawly gelipdir.

Şäher gurluşyk işiniň senagat we gidrotehniki gurluşygyň joşgunly ösmegi bilen häsiýeti XX asyryň başynyň binagärçilik, dini, karz beriş, ýaşayyş we beýleki jaýlary gurmakda Türkmenistanyň XI-XII asyrlar binagärçiliginiň ýadygärliklerine mahsus bolan däpleşen kerpiç binagärçiliginiň täzeden dikeldýändigini görkezýär. Binagärçilik döredijiliginiň bu joşmasynyň arasy 1904-1905-nji ýyllardaky Rus-Ýapon urşy sebäpli kesildi, 1917-nji ýylyň Rewolýusiýasy ony dolulygyna, syrýp-süpünip özi bilen alyp gitdi.

Aşgabadynyň wokzaly

5. Türkmeniň milli ýaşayyş jaýlary

Türkmenistanyň Halk ýaşayyş jaý binagärçiligi görkezilen döwür bilen çäklenmeýär we asyrlaryň jümmüşine uzalyp gidýär. Bu barada şu işiň degişli bölümlerinde beýan edildi. XVIII-XIX asyrlaryň ýaşayyş jaýlarynyň käbiri ýeterlik derejede doly abat saklanypdyr, abat saklanan desgalar, ýazuw çeşmeleri bar, olar gazuw-agtaryş taýdan öwrenildi. Biziň döwrümize gelip ýeten ýaşayyş jaýlary, diňe bir abat saklanman, eýsem, öňki nusgalaryň hem esasy alamatlaryny özüne siňdiripdirler. Olarda uzak döwrüň dowamynda meýilnamalaşdyryş, gurluş, bezeg we gurluşyk tärleri kämilleşdirilipdir, ösdürülipdir. Ýaşayyş jaýlarynyň gurluşygynyň ösüşi aýry-aýry taryhy medeni zolaklaryň, Günorta Türkmenistanyň, Köneürgenjiň we Dehistanyň sebitleýin arýratynlyklaryna dürli-dürlidir. XIX-XX asyrlaryň başynda oba etraplarynyň aglabasynda oba ýaşayyş jaýlary bilen bir wagtda ýaşayyş jaýynyň çarwa–gara öýler görnüşi hem saklanypdyr. Ol öýler ykjamlygy, ýeňilligi we gurnalyp ýygnaýandygy bilen tapawutlanypdyrlar. Umuman, bir gara öýi ýeke düýe göteripdir, täze göçülip barlan ýerde öýi 2-3 aýal ýarym günde gurupdyr. Ýygnaýan ýaşayyş jaýynyň bu görnüşiniň ýekeje-de çüý ýa-da demir bilen birikdirilýän ýeri ýok, onuň gümmez görnüşli depesi agaç syryklardan we “diwarjyklary” ýygnaýan, süýşirilýän syryklardan ybarat. Öý gurlanynda, onuň “diwarlary” dikligine süýri dörtburçlугy emele getirýärler, olar daşyndan keçeler (keçe düşek) we gamyş boýra bilen örtülýär. Binagärçilik düzümini köplenç, desga gurluşyk serişde hökmünde hemme ýerde toýun palçygy ulanmak kesgittäpdir. Binagärçiligiň toýun palçykdan bu jaý gurus dabine hem halk ýaşayyş jaý gurluşygynyň däpleriniň durmuş şertlerine we sebitleýin arýratynlyklara görä, gurluşygyň göwrümi, giňişligi babatda dürli üýtgeşmeler girizilipdir. Ýaşayyş jaýynyň gurluşynyň göze görnüp duran üýtgeşikliginiň biri-de jaýyň depesiniň gümmez edilip, gümmez şekilli we tekiz basyrylmagydyr. Hazaryň kenarynda jaýlar, adatça, pürsleriň üstünde, galdyrylyp guralýar we olaryň ýapgyt üçegi bar. XVIII-XIX asyrlarda obalaryň meýilnamalaşdyryşyna mahsus bolan arýratynlyklaryň biri ýaşayyş jaýlarynyň mellegiň düýbinde, esasy alan tarapyň howla ýa-da бага bakdyrylyp gurulmagydyr. Adatça ýaşayyş jaýynyň köçe tarapy gapy, äpişge üçin ýer goýulmadyk diwar bilen ýapylypdyr. Ýaşayyş jaýyna girelge howly tarapdan goýlupdyr.

Änewiň dag etek ýaşayyş jaýlary. Ýaşayyş jaýlarynyň binagärçiligi özüniň dürli-dürliligi bilen tapawutlanýar. Has köp ýaýran, umumy tutýan meýdany 10-20 m³ bolan bir otagly jaýlar bilen birlikde, köp otagly (2-3otagly) jaýlar hem duşýar. Eýwanyň diregine jaýyň öňünde ýerden az-kem galdyrylan (40-60 sm.) dynç almak we açyk asmanyň astynda gije ýatmak üçin üsti açyk ýerjagaz edipdirler. Oňa halk içinde seki (sufa) diýlipdir. Ýyladyş üçin kese ýa-da uzaboýuna diwara birleşýän buhary ojak görnüşindäki gurlupdyr, ýöne ol hemişe gapydan daş gurlupdyr. Adatça, бага bakyp duran jaýyň bu bölegi, ýaşayyş jaýynyň esasy alyn tarapy hasaplanypdyr we derwezäniň ýa-da haýatyň kiçeňräk girelge gapysy köçe bilen birleşdiripdir.

Ýaşayyş jaý mellekleriň aglabasynyň göniburçly görnüşi bolup, olary meýdany 0,3-0,6-ga çenli bolupdyr. Bu ýerde mellegiň gurluşynyň ähmiýeti az däl. Olar diňe bir ýygý-ýygýdan gaýtalanyp duran çapawullamalardan goraman, howluny tozandan we tomusky epdekden gorapdyr. Mellegiň ýaşayyş jaý (bölegi) howlusy birnäçe miweli agaçlar we üzüm dallalary bilen bölünýär, olar howla we ýaşayyş jaýyna gelşik we selginlik berýärler.

Çig kerpiç diwar örtmek üçin esasy bolup hyzmat edipdir. Jaýyň tekiz üçegi gum we palçyk bilen ýapylypdyr. Jaýyň üçegi ýagyş suwlary akar ýaly, howla tarap az-kem ýapgyt edilipdir. 0,6-0,9 m galyňlykdaky diwarlar boýy 24,5 -24 sm bolan dörtburçlyk kerpiçden örtülipdir. Jaýyň diwarlary saman goşulan toýun palçyk bilen suwalyp, örtülipdir. Kā halatlarda genjiň üsti geometrik nagyşlar bilen bezelipdir.

Bagyr obasynyň ýaşayyş jaýlary

Änewiň biri-birine jebis seplesip gidýän melleklerinden (ýaşayyş jaýlaryndan) Bagryň ýaşayyş jaýlaryndan tapawutlanyp, Bagryň ýaşayyş jaýlary “gala” diýlip atlandyrylan özbaşdak berkidilen mellek görnüşinde gurlup dyr. Bagyrda ýaşayyş jaýy gala bolupdyr, diňler bolsa howp alynýandygyny duýdyryjy hem-de çozuş wagtynda wagtlaýyn gaçybatalga bolup hyzmat edirdir. Galanyň adaty meýilnamasyny Gowurmagalanyň mysalynda görmek bolýar. Bu diwarlar bilen germelen, demirgazyk-gündogar burçunda görümi 4,60 m ýaşayyş diňi bolan 34x43 m möçberde meýdança. Meýilnamasynda galanyň ýaşalyan bölegi we köp sanly hojalyk jaýlary, belli bir tertipsiz ýerleşýär.

Merw jülgesiniň ýaşayyş jaýlary

XVIII-XIX asyrlarda şäher durmuşynyň pese gaçmagyna garamazdan, bütewi ägirt oturymly ýer hökmünde Merw jülgesinde ilatyň ýerleşişiniň ýokary gürilügi saklanypdyr. Ýaşayyş jaýlary özüniň görnüşiniň ýönekeýligi, içki we daşky binagärçilik bezegleriň ýokary üçin terki dünýäleriň jaýyna meňzeşligi, bilen tapawutlanýar.

Olaryň içiniň bezeginiň ýeke-täk binagärçilik alamaty goş-galama niýetlenen dürli görnüşli tagçalardyr we ojaklardyr. Ojak burçda ýerleşip, onuň ýokary bölegi üçburçly tekjejik we diwaryň burçuna birleşýän tüssejyklar bilen tamamlanýar. Diwarlardaky aýna-gapy ýerleri, adatça arka görnüşlidir. Änewden we Abuwerdden tapawutlylykda, bu ýerde hojalyk jaýlary 1 metr çuňlukda ýer gazylyp gurlupdyr. Däne saklamak üçin bolsa göniburçly ýa-da tegelek görnüşli çukur gazypyrlar. Çukur diwarlaryny we düýbünü toýun laý bilen suwapdyrlar we onuň düýbünde demkeş goýupdyrlar.

Amyderýa baýlyklarynyň jülgesiniň ýaşayyş jaýlary

Bu ýerde jaý gurmagynyň giň ýaraýn görnüşi biri-birinden ep-esli uzaklykda ýerleşýän jülgäniň çäklerine uzalyp gidýän ýaşaýyş jaýlary howlulardyr. Howlular, adatça, göniburçly bolup, bir ýerleşipdir. Olaryň 17x18-den 45-60 m çenli bolupdyr. Ahalyň we Merwiň ýaşaýyş jaýlarynda tapawutlylykda, howlynyň esasy bölegi mal saklamaga niýetlenen howly tutupdyr. Ýaşaýyş jaýynyň binagärçiliginde, döp boýunça demirgazyga bakdyrylyp gurulan sütünli eýwan ep-esli orny tutýar. Tomusky aşhana we tamdyr howlunyň ep-esli tutupdyr. Bu ýerde gara öýleriň tutulýan ýerlerem gabat gelýar. Desganyň sazlaşugyň utgaşmasynda orta asyr palçykdan gala gurmagyň döp bolan usullary palçykdan beýik diwarlar, gurluşy boýunça dürli bolup depesi inçelip gidýän diňler bilen bezelýar.

Diwarlar kiçijik bezeg diňjagazlary bilen sazlaşykly bölünýär, diňjagazlar ýeke-ýekeden ýa-da goşalandyrylyp diwaryň depesinde ýerleşýärler, diş-diş germew edilýär. Ýaşaýyş jaý howlularynyň bezelişi özbek we täjik jaýlarynyň bezelişi bilen deňeşdireniňde, özüniň ýönekeýligi we aglaba tutuksyzlygy bilen tapawutlanýar.

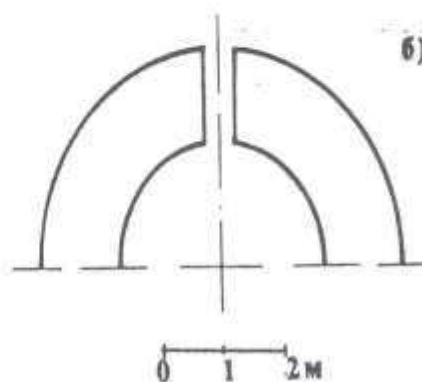
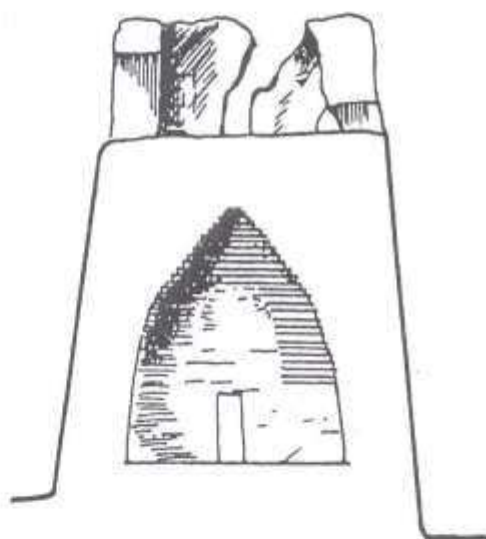
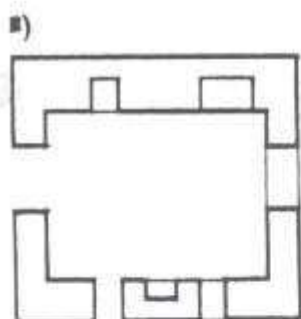
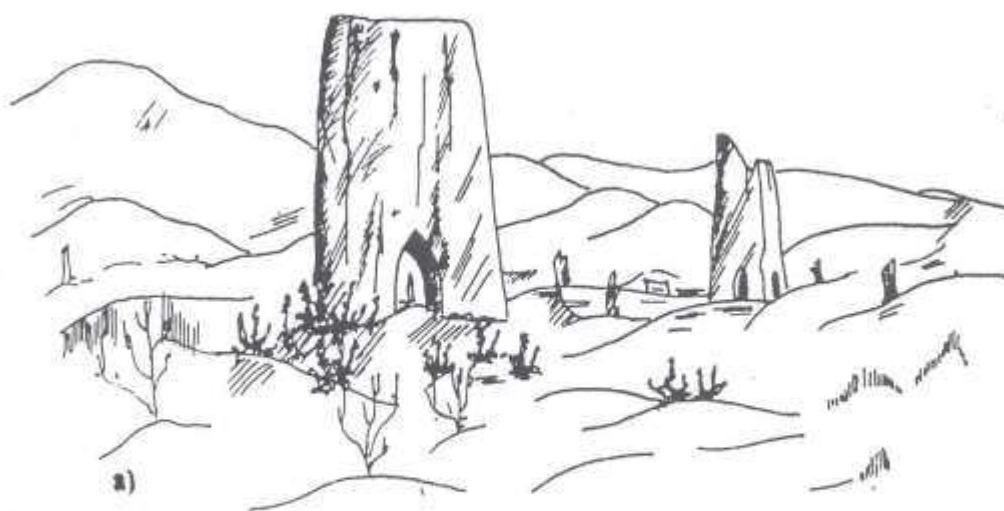
Özbek we täjik jaýlarynyň diwarlarynda görnüşi boýunça dürli-dürli köp sanly tagçalar bar. Ärsarylaryň howlulary, köplenç, goranyş üçin niýetlenilenlik we ýarym çarwa durmuşynyň alamatlaryny özünde saklaýar. Oturymly durmuşyň döppleriniň ýetmezçilik endigini özüniň täsirini görkezen bolmagy mümkin. Şonuň bilen birlikde, ikigat jaýyň bezelişiniň diwardan çala çykýan gyraňlarynyň arkaly, ýokarsy çürelip “goç buýnuz” şekilinde salynan uly görnüşiniň mysallaryna-da duşmak mümkin.

Derýanyň dolup-joşyp akmasy we üç-gyraksyz meýdanlaryň uzalyp gitmesi oturymly ilatyň aýry-aýry oba-howly bolup ýerleşmesiniň özboluşly görnüşini emele getiren bolmaly. Gür bakjaly, suwarymly meýdanly, üzümçilikli ýerleriň içinde ýerleşen ýaşaýyş jaý-gala görnüşli ýaşaýyş jaýlarynyň g şol bir wagtda çöl bilen ýakyn goňşuçylykda ýerleşmegi ownuk mallary ýetirdirmäge itergi beripdir. Ine, hut şonuň üçinem halk ýaşaýyş jaýynyň binagärçiliginde oturymly ilatyňam, çarwa ilatyňam ýaşaýyş durmuşynyň alamatlaryny mahsus. Olar gala diwarlarynda-howlularda özara birleşipdirler (utgaşypdyrlar). Ýaşaýyş jaýynyň bu görnüşiniň emele gelmesi XVIII-XIX asyrlarda doly tamamlanýar.

Köneürgenjiň ýaşaýyş jaý binagärçiligi

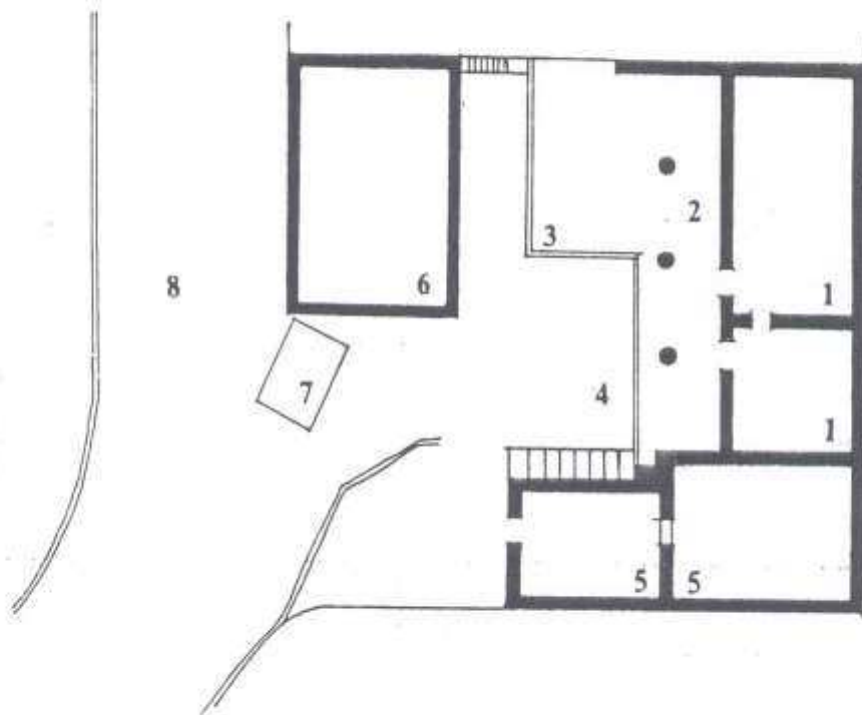
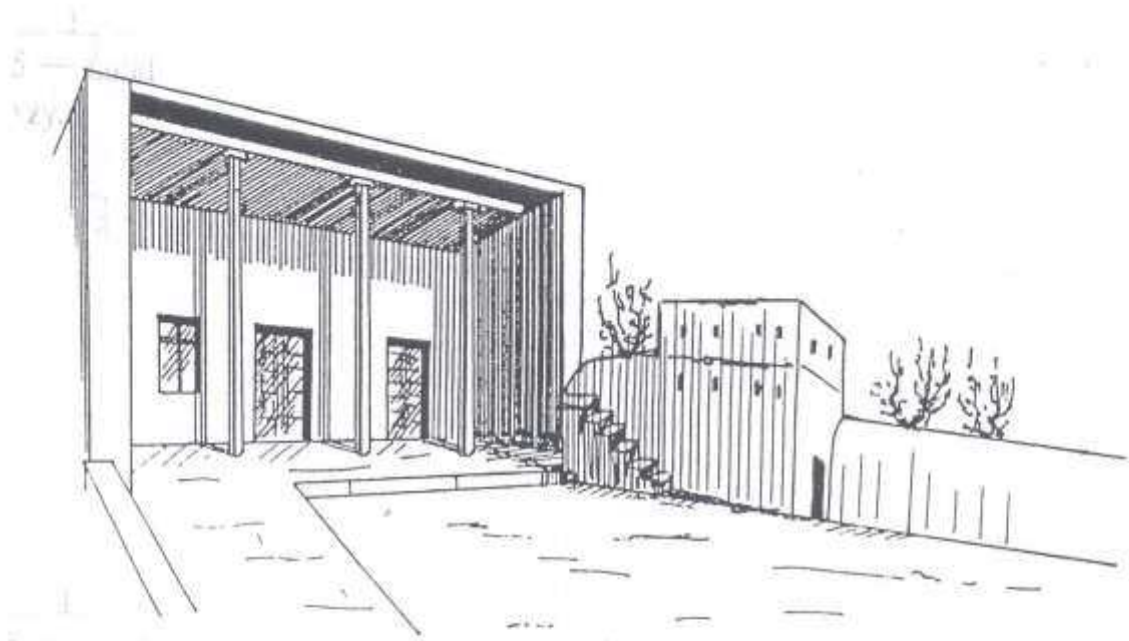
Ýaşaýyş jaýynyň howly görnüşine birnäçe howludan durýan aýry-aýry oba görnüşinde oturymlaşan ilat ýaşaýyşy mahsus. Bu Köneürgenjiň häzirkizaman oba ýaşaýyş jaýynda hem saklanyp galydyr. Şäherlerde ýaşaýyş jaýlary we kömekçi otaglary bolan, oba ýaşaýyş jaýlaryndan görnüşi we gurluşy boýunça tapawutlanýan ýaşaýyş jaýynyň howluly görnüşi ösüpdir. Şäher we şäher etegindäki köşkler gabarasy, ululygy we binagärçilik bezegi boýunça ýaşaýyş jaýynyň başgaçarak görnüşini özünde jemleýär. Olarda ýaşaýyş jaýynyň iki görnüşinde-de utgaşýar, birleşýär. Köneürgenjiň oba mellek-howlulary XI-XII asyrlarda kemala gelen ýaşaýyş jaý usullaryny ýatladýar. Esasy derwezeden howlunyň törüne merkezi däliz şekilli otag alyp gidýär. Onuň iki gapdalynda

ýaşáýyş jaý we hojalyk otaglary ýerleşen. Ähli otaglary birleşdirýän üsti ýapyk geçelge we açyk howly-eýwan jaýyň meýilnamasynyň düzüminiň esasyny düzýär. Howly ýokarky ýagtylyk çyrasy bilen ýagtylandyrýar. Adatça, howlynyň-eýwanyň diwarlary beýleki ymaratlarynyň üçeginiň beýik. Ýaşáýyş jaý we hojalyk otaglarynyň düzümi we gatnaşygy hojalygyň häsiýetine görä üýtgeýär. Kā ýerlerde jaýyň düzümine ussahanada (işhana) girýär. Eger kiçi howlular simmetrik usulda ýerleşen bolsalar, uly howlularda bu meýilnama usuly saklanmaýar, niýetlenilişi boýunça dürli görnüşli köp otaglar oňaýlylygyna we ýaşáýyş talaplaryna laýyklykda ýerleşýärler. Şunda jaýyň meýilnamasynyň görnüşi we otaglaryň özara oňaýly umumy baglanyşygy üýtgeşsiz saklanýar.

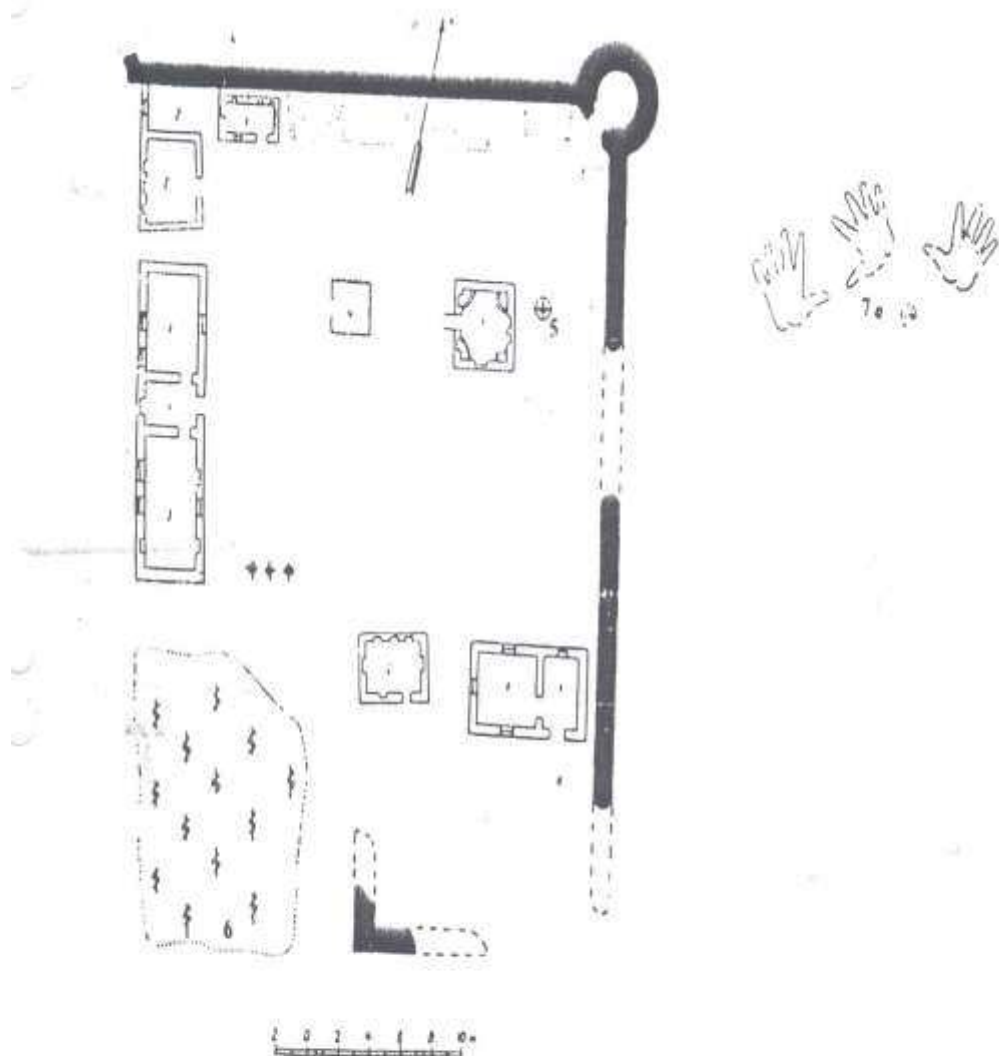
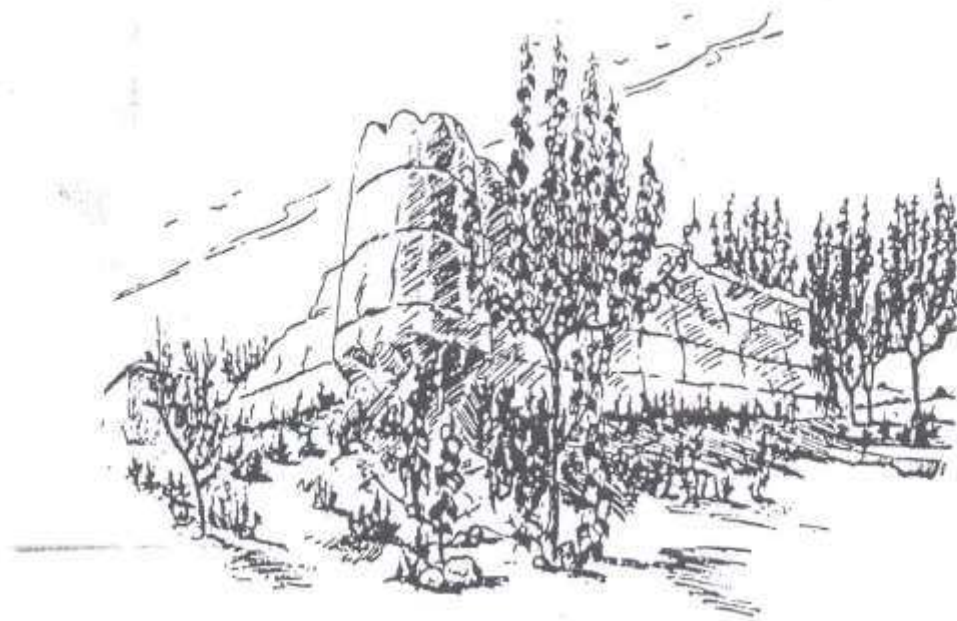

215. Änew obasy.
Jemgyýetçilik gurluşyklary.

a) gönüburçly diňleriň
umumy görnüşi, b) tegelek diňiň
kesigi we meýilnamasy, B)
myhmanhananyň meýilnamasy.

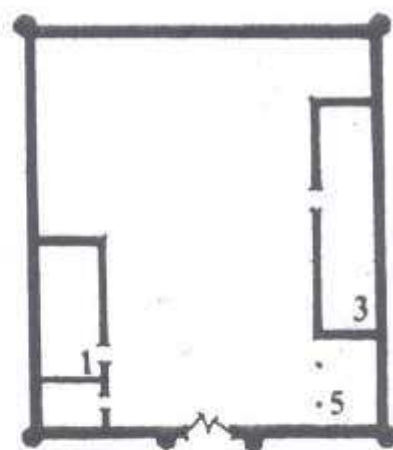
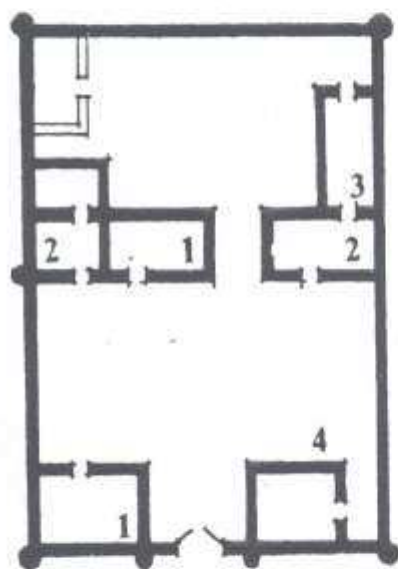
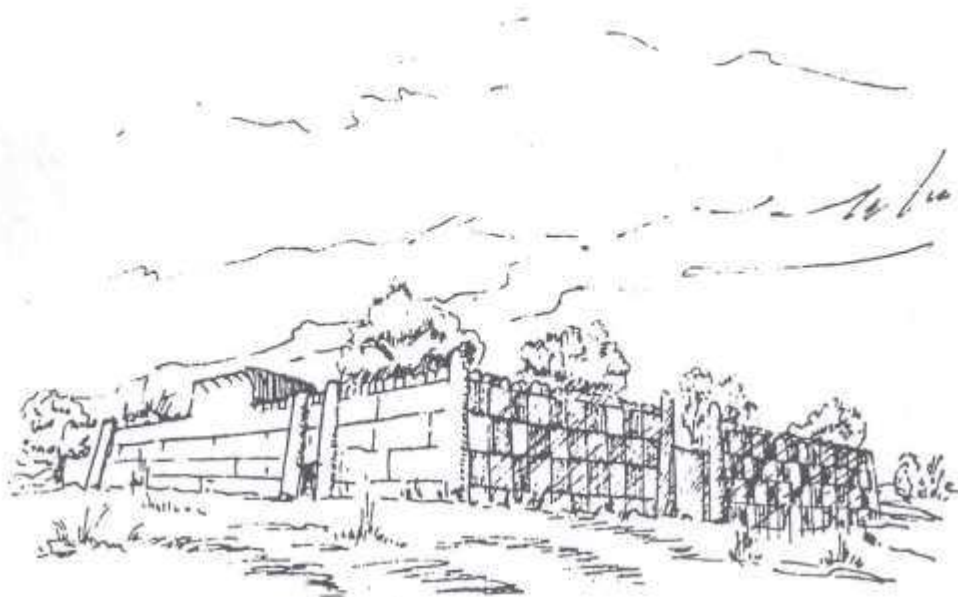

217. Mürçe obasy. Yaşayış mülki. Umumy görnüş we meýilnama.
 1 — yaşayış otaglary, 2 — eýwan, 3 — sufa, 4 — howly, 5 — hojalyk
 jaýy, 6 — ot-iým ammary, 7 — döle, 8 — köçe.

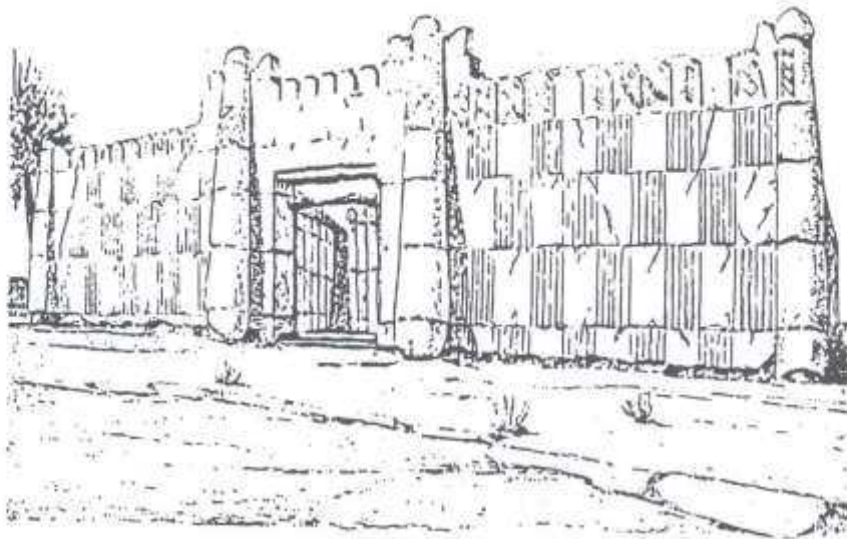
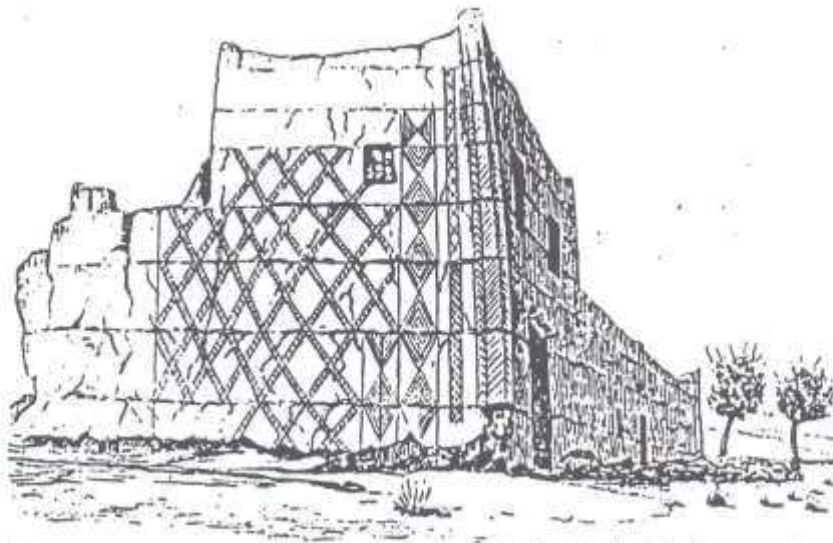

216. Bagyr obasy. Ýaşayyş mülki. Umumy görnüş we meýilnama.

1 — ýaşayyş jaý, 2 — hojalyk gurluşyklary, 3 — malýatak, 4 — agyl, 5 — tamdyr, 6 — üzümçilik, 7 — demirgazyk-gündogar diňi gurujynyn elinin yzy.

Lebak welaýaty, Ýaşayyş mülki-howly. Umumy görnüş we meýilnama.
 1 — ýaşayyş jaýy, 2 — ikinji beýiklik, 3 — hojalyk jaýy, 4 — döle,
 5 — eýwan.

Amyderýa ýakasynda jülge, Howlynyn binagärçiligi.

Edebiýat

1. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhanmedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertleirni özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. “Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. “Türkmenistan” gazetini, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy”. Aşgabat, 2006.
10. Всеобщая история архитектуры. тт. 1-12. М., 1970-1977
11. Брунов Н.И. Очерки по истории архитектуры. тт. 1-2 М.-Л., 1937
12. Буров А.К. Об Архитектуре М., 1960
13. Васильев Л.С. История Востока. тт. 1-2 М., 1993
14. Гидион З. Время, пространство, архитектура. М., 1973
15. Ле Корбюзье. Модульор. М., 1976
16. Танге К. Архитектура Японии. М., 1971
17. Иконников А.В. Архитектура XX века тI. М., 2001. Т. II, М., 2003
18. Павлов Н.Л. Алтарь. Ступа. Храм. М., 2001
19. Эсенов А. История архитектуры Туркменистана. Ашх., 2001
20. Esenow A. Türkmenistanyň binagärçiliginiň taryhy. Aşgabat, 2001
21. Esenow A. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy eýýamynyň binagärligi. Aşgabat, 2003

Mazmuny

Sözbaşy.....	1
Binagärlik ylmy we onyň fundamental ylymlar bilen sepleşikligi.....	3
Döredijilik etsemi. Binagärlik döredijiligi edil jahanyň gurnalyşy ýaly.....	4
Stupa edil älemjahan binasy görnüşde.....	5
Arhaiki jahanagaraýyş.....	7
Antiki şähergurluşyk döredijiligi.....	14
Ur –Nammu zikkuraty.....	15
Karnak.Amon –Ra. Uly ybadathana.....	17
Persepol.....	20
Nusaý.....	21
Binagärlikde esasy tebigy we medeni faktorlar.....	24
Rimdäki keramatly Pýotryň.....	31
Binagärlik we suw.....	37
Suw we antiki ýadygärlikleriň binagärligi.....	45
Gün we binagärlik.....	55
Arhitektura we wagt.....	60
Binagärlik giňişligi we funksiýa.....	62
Şäher. Şäheriň nazaryýeti.....	71
Eýranyň seljuklar zamanasynyň şähergurluşygy.....	83
Horasanyň bagy-bossançylyk sungaty.....	91
Ilaty ýerleşdirmede täze ugurlar.....	99
Şäheri täzelemek meseleleri.....	105
Binagärlikde ýerli ugurlar. Musulman binagärligi.....	109
Binagärlik we alamat.....	117
Binagärlik sazlaşygy.....	120
XX asyryr başynda Türkmeniatanyň binagärligi.....	128
Türkmeniň milli ýaşayyş jaýlary.....	145
Edebiýat.....	149